

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Історичний факультет

**ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

№ 1 (62), 2018

Вінниця 2018

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 11 від 25.05.2018 р.)

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418 – 4890 ПР від 01.12.2009 р.; № 22883 – 12783 ПР від 17.07.2017 р.

Адреса редакції:

Історичний факультет,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія – <http://jhpr.donnu.edu.ua/index>

Зміст

Історичні студії

Філас В. ГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В АРХІВНИХ ЗІБРАННЯХ.....7

Довжук І. ЕКОНОМІКА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ 19

Петрова І., Петров О. ДІЯЛЬНІСТЬ БЕССАРАБСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ МЕЖОВОЇ КОНТОРИ (1818–1891 РР.): ЗАКОНОДАВЧІ НОВАЦІЇ ТА ПОВСЯКДЕННА ПРАКТИКА 33

Ломако Л. УЧИТЕЛЬСЬКІ ІНСТИТУТИ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 55

Шандра І. ПРИБАЛТІЙСЬКИЙ ПАЛИВНИЙ РИНОК: СПРОБИ ЙОГО ЗАВОЮВАННЯ ДОНЕЦЬКИМ ВУГІЛЛЯМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ..... 69

Омельченко П. ДОСВІД ВИЖИВАННЯ ЖІНОК В АКМОЛІНСЬКОМУ ТАБОРІ ДЛЯ ДРУЖИН ЗРАДНИКІВ БАТЬКІВЩИНИ (НА ОСНОВІ ЕГО СВДЧЕНЬ) 88

Докашенко В. ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ТОРГІВЛІ, ХАРЧУВАННЯ ТА ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ: ДЕТАЛІ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ «ВІДЛИГИ»..... 104

Сацький П. НАФТОГАЗОВИЙ КОМПЛЕКС КРИМУ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ШВОСТРОВА В ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ УРСР У 1954 Р. 129

Бойко М., Федоренко Є. ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1991–2011 РОКИ)..... 143

Політичні студії

Мелекесцев К. СТАНОВЛЕННЯ БІЛАТЕРАЛЬНИХ ВІДНОСИН НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: ДОГОВІРНО-ПРАВОВА ОСНОВА МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН (1990–2004) 152

Городня Н. РЕГІОНАЛІЗМ У «ВЕЛИКІЙ СХІДНІЙ АЗІЇ» У ХХІ СТ..... 164

Перша фахова стаття

<i>Мартинчук І., Павлова А.</i> ВИЗНАЧНІ ОСОБИСТОСТІ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ	179
<i>Теміров Б.</i> ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ У ПАМ'ЯТТЄВОМУ ДИСКУРСІ	193
<i>Ковшарова О., Касьянова Н.</i> ПЛАКАТНА ГРАФІКА МІЖВОЄННОЇ ДОБИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ	204
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	211

CONTENTS

Historical studies

<i>Filas V.</i> GRAPHIC SOURCES ON THE HISTORY OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION IN ARCHIVAL COLLECTIONS.....	7
<i>Dovzhuk I.</i> THE ECONOMY OF NADNEPRYANSKAYA UKRAINE IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY: SOCIAL-ECONOMIC CHANGE	19
<i>Petrova I., Petrov O.</i> THE ACTIVITY OF THE BESSARABIAN REGIONAL LAND SURVEYING OFFICE (1818–1891): LEGISLATIVE INNOVATIONS AND EVERYDAY PRACTICE.....	33
<i>Lomako L.</i> TEACHING INSTITUTES IN THE SYSTEM OF PEDAGOGICAL EDUCATION OF NADNEPRIANSKA UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY: ANALYSIS OF MODERN HISTORIOGRAPHY	55
<i>Shandra I.</i> THE BALTIC FUEL MARKET: THE ATTEMPT OF ITS CONQUER BY THE DONETSK COAL AT THE BEGINNING OF THE 20-TH CENTURY	69
<i>Omelchenko P.</i> AN EXPERIENCE OF WOMEN’S SURVIVAL IN AKMOLINSK CAMP FOR THE WIVES OF TRAITORS OF THE MOTHERLAND (ON THE BASIS OF EGO-TESTIMONY)	88
<i>Dokashenko V.</i> PUBLIC CONTROL OF TRADING, FOOD AND CONSUMER SERVICES ENTERPRISES: DETAILS OF POLITICAL RECONSTRUCTION OF «THAW»	104
<i>Satskyi P.</i> OIL AND GAS COMPLEX OF CRIMEA REGION AND INTEGRATION CRIMEA PENINSULA TO UKRAINIAN ECONOMIC SYSTEM IN 1954	129
<i>Boyko N., Fedorenko Y.</i> THE DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF THE UKRAINIAN ETHNIC GROUP IN THE CZECH REPUBLIC DURING 2001–2016	143

Politological studies

Mieliekiestsev K. THE DEVELOPMENT OF BILATERAL RELATIONS BETWEEN INDEPENDENT UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND: CONTRACTUAL AND LEGAL BASIS OF INTERNATIONAL RELATIONS (1990–2004) 152

Gorodnia N. REGIONALISM IN «LARGER EAST ASIA» IN THE 21ST CENTURY 164

The first specialty article

Martinchuk I., Pavlova A. PERSONAL ASPECT LITHUANIAN-RUSSIAN STUDY PERIOD ETHNIC HISTORY OF UKRAINE..... 179

Temirov B. THE PERSON OF STEPAN BANDERA IN MEMORY DISCUSSION 193

Kovsharova O. POSTER GRAPHICS IN SOVIET UKRAINE IN THE INTERWAR PERIOD 204

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 211

Історичні студії

УДК 94 (477.7):930.25

ГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В АРХІВНИХ ЗБРАННЯХ

Філас Віктор

Метою публікації є вивчення структури корпусу візуальних джерел, що збереглися в архівних установах, висвітлення історії фондування, з'ясування їх авторського та кількісного представництва. На основі суцільної евристики та іконографічного і атрибуційного методів виявлено комплекс графічних джерел з історії Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст.

З'ясовано, що найбільш повні зібрання робіт з історії Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст. в архівах зафондовано у Національній бібліотеці Франції та Санкт-Петербурзькій філії архіву РАН. Трохи меншими є колекції архівних підрозділів бібліотек Гарвардського та Варшавського університетів, Державного Ермітажу та Державного архіву Російської Федерації. В архівних установах найбільше збереглися роботи авторства Ж. Мюнца, Ф. Дюбуа де Монпере, З. Волконської, С. Бєлічева. Поодинокі представлені твори К. Боссолі, А. Афанасьєва, О. ді Палдо, військових інженерів тощо.

Зазначається, що графічні джерела мають низький рівень експресії та естетичних установок. Натомість вони в переважній більшості вирізняються прагненням до схематизації у порівнянні з подібними графічними джерелами, що зберігаються у музеях. Загальний іконографічний аналіз дає можливість говорити про наявність інформаційного потенціалу цих графічних джерел для дослідження ключових елементів повсякдення населення Надпоріжжя, гірського Криму та Одеси.

Ключові слова: архівна установа, візуальне джерело, графіка, Північне Причорномор'я, фонд.

Живопис, графіка, скульптура та інші візуальні художні джерела завжди були об'єктами збереження різного роду музейних установ. Однак в силу різних причин художні візуальні джерела можуть бути і об'єктом зберігання архівних установ. Специфічна роль в культурному житті, а також матеріал і мета виконання творів живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва та інших предметів візуально-художнього характеру не роблять їх об'єктами архівного зберігання. Лише деякі роботи графічно-художнього характеру, визнані як візуальні джерела з домінуючою інформативною складовою над естетичним наповнення, відкладались в архівах. Дослідникам іноді важко зорієнтуватись у великому масиві архівної інформації у процесі

евристики саме таких візуальних джерел. Тому дана публікація претендує на актуальність з огляду на те, що в ній буде на прикладі Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст. розглянуто особливості відкладення візуальних художніх джерел в архівних установах.

Потрапляння подібних проблем в історіографічну площину мали випадковий та несистемний характер. На тлі більш «властивих» архівній роботі цілісних комплексів документів художнім візуаліям визначена стороння роль. Але ж подекуди з'являлись роботи, дотичні до нашого дослідження. Серед них слід відзначити каталог, виданий у 1982 р. С. Буджинською, присвячений колекції акварелей Ж. Мюнца з кабінету малюнків бібліотеки Варшавського університету [22]. В Україні у 2005 р. Державним архівом Одеської області було видано складений В. Алексеевою каталог планів, креслень, малюнків архітектурних споруд Одеси та міст Північного Причорномор'я, де присутні і деякі роботи К. Боссолі, А. Афанасьєва [5]. Окрім візуальної частини, каталог містить історію колекції. Графічні візуалії, що зберігались в архівах, були також об'єктами уваги І. Тункіної, С. Белові, А. Красножона, що актуалізували поодинокі матеріали в межах своїх наукових досліджень [7; 13; 14; 22]. Однак вищезазначені дослідження актуалізували лише частину всього загального корпусу графічних джерел. Тому більшість із цих джерел і досі залишається не оціненою дослідниками з причини як розпорошеності по фондах так і малочисельності по відношенню до інших архівних зібрань. Виходячи з вищезазначеного, метою публікації є вивчення структури корпусу візуальних джерел, що збереглися в архівних установах, з'ясування їх авторського та кількісного представництва, висвітлення історії їх фондування.

Твори графіки відрізняються від документальних і наративних джерел, які масово зберігаються в архівах, способом фіксації інформації. Проте вони близькі один до одного в техніко-технологічній площині здійснення фіксації інформації. Графіка як специфічний спосіб передачі візуальної інформації про оточуючий світ та історичну минувшину має свій набір «мовних» одиниць, якими виступають штрих, пляма, крапка та лінія. Їх комбінації формують умовну модель-образ дійсності так само, як комбінації літер формують текст, що фіксує інформацію про історичну реальність. Колір у графіці відіграє лише допоміжну роль.

Твори графіки за способом створення поділяються на унікальну графіку та тиражну графіку. До унікальної відносяться твори графіки, створені в одиничному екземплярі, до яких відносяться малюнок, акварель, аплікація тощо. Тиражна графіка являє собою твори, виконані за допомогою друкованих форм, з яких створюється в залежності від замовлення і техніки певна кількість екземплярів.

За особливостями техніко-технологічної мови фіксації історичної реальності тиражну графіку, де відображена історія Північного Причорномор'я, можна розподілити на ксилографію, гравюру та літографію.

Кожен з цих видів має свої особливості та можливості графічної фіксації, що може впливати на зміст, особливості та кількість візуальної інформації.

Графічні візуальні джерела, де відображена історія Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст., представлені досить обмежено в архівах та архівних зібраннях бібліотек і музеїв України, Росії, США, Франції. За кількісним представництвом візуальних джерел за тематикою нашого дослідження ці установи розподіляються на три групи.

До першої належать найбільш повні зібрання з Національної бібліотеки Франції та Санкт-Петербурзької філії архіву Російської академії наук.

У Національній бібліотеці Франції (Bibliothèque nationale de France – BNF) у Парижі – найбільшому зібранні франкомовної літератури у світі, заснованій у 1368 р., зберігається альбом із малюнками О. Раффе з його подорожі у складі демідовської експедиції 1837 р. Сюди також включено ескізні матеріали з подорожі до Іспанії у 1847 р. Альбом містить 176 ескізів різних форматів, з яких було зроблено літографії, що слугували ілюстраціями до видання подорожніх записок А. Демідова. Цей альбом було передано до бібліотеки дружиною та сином художника [26].

Іншим потужним зібранням з історії Північного Причорномор'я є Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук – СФА РАН), фонди якої містять рукописні матеріали подорожей Ф. Дюбуа де Монпере у Литву, на Кавказ та в Крим. Матеріали фонду склали документи, які було куплені Бібліотекою Академії наук у вдови Дюбуа де Монпере у 1903 р. Цей фонд у 1931 р. було передано з Кабінету інкунабулів Бібліотеки Академії Наук до Архіву Академії наук СРСР (зараз Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук) [1, 173]. У фонді зберігається щоденник, який Ф. де Монпере вів по дорозі з Невшатля до Кавказу, подорожні листи з Німеччини, невеличкі замітки. Тут присутні вісім пронумерованих зошитів, які містять листування з Риттером та іншими особами, а також велика кількість матеріалів, чорнових заміток і нарисів, що відносяться до Галичини, Подніпров'я, Криму, Кавказу, Литви та чорновий варіант з трохи зміненою структурою паризького видання подорожніх записок, яке вийшло у 1838–1843 рр. у 6 томах [24].

Окрім досить представницької текстової частини творчого спадку Ф. Дюбуа де Монпере, не менш значущим є його графічний науковий доробок. Цей доробок містить більш-менш закінчені малюнки, які ілюструють у першу чергу археологічні об'єкти, архітектурні споруди, геологічні особливості місцевості тощо. Територіально більшість цих малюнків відноситься до регіону Причорномор'я та Криму. Ця частина складається з двох розділів, які розбиті за хронологічним принципом: матеріали 1829–1831 рр. і 1831–1832 рр. [11; 12]. Один малюнок, де зображено Мангупський палац, входить до «Щоденника мандрів по Криму» [10].

Таким чином, у трьох справах фонду № 86 СФА РАН дотичним до нашого дослідження зберігається 46 малюнків, зроблених Ф. Дюбуа де Монпере.

Другу групу архівних установ та архівних підрозділів бібліотек і музеїв складають відносно повні зібрання. Вони не мають такого кількісного представництва, як зібрання першої групи, але містять майже всі зображення у вигляді графічних робіт окремих авторів. Ці джерела сконцентровано у бібліотеці Гарвардського університету, а також різних музейних установах Москви, Санкт-Петербурга, Варшави.

Бібліотека Гарвардського університету (Harvard Library – HL) зберігає найбільш повну колекцію документів, яка відноситься до життя композитора, поетеси, драматурга, княгині З. Волконської. Колекція документів потрапили до архіву у 1967 р. завдяки фонду Кілгура, який викупив ці документи у російського колекціонера-емігранта В. Лімермана та подарував їх бібліотеці. Фонд містить поезії, малюнки, листування, щоденники, які розбиті по 15 справах. Серед цих справ є два альбоми, які містять 5 малюнків олівцем і 7 акварелей, що репрезентують повсякдення Одеси у 1819 р. [27; 28].

Відділ письмових джерел московського Державного історичного музею (Отдел письменных источников Государственного исторического музея – ОПИ ГИМ) має на зберіганні понад 15 млн. листів унікальних документальних пам'яток. Значну частину зібрання складають приватні фонди та колекції. Серед цих матеріалів слід виділити фонд № 446 «Мальцев Потап Михайлович», який являє собою приватну колекцію старообрядця П. Мальцева (1852–1919 рр.), уродженця м. Балакова Самарської губернії. У 1928 р. документи було передано з сейфу комерційного банку І. Юнкера до архівного відділу музею. Фонд налічує 45 справ – книги, архівні документи та автографи XVIII–XIX ст. Серед цих справ зберігаються два альбоми акварелей архітектора, мандрівника та художника Ж. Мюнца.

Альбом меншого розміру, зафондований під назвою «Альбом Мюнца. Пейзажі подорожі і костюми України, Молдавії та Польщі» та озаглавлений Ж. Мюнцем як «Мальовнича подорож по Польщі», що містить в оригінальних ескізах види, виконані в продовж подорожі 1781–1783 рр. З 96 видів і 19 ескізів фігур у фарбах, які представляють типи та костюми молдаван, українців та ін., з поясненнями природно-історичними, політичними тощо, виконаними Ж. Мюнцем, тут міститься 6 малюнків Надпоріжжя та околиць [2]. Інша збірка графіки цього автора «Альбом Мюнца. Пейзажі Польщі» на листах удвічі більших за перший містить 35 малюнків. Поміж зображень Канева, Корсуня, районів Подністров'я в альбомі є і панорамні зображення Кременчука, Херсона, а також Ненаситецького та Кодацького порогів [3].

Архівний підрозділ Державного Ермітажу (Отдел рукописей и документального фонда Государственного Эрмитажа – ОРДФ ГЭ) відображає науково-дослідницьку, експозиційну, експедиційну та просвітницьку діяльність із зберігання фондів. Всього у архіві Ермітажу у наявності 67 фон-

дів (44 000 одиниць зберігання), які ведуть свій облік з 1767 р. Увесь комплекс документів, що стосується діяльності Ермітажу, включено у п'ять основних фондів. Фонд №1. «Документи Імператорського (Державного) Ермітажу» (1767–2006 рр.) містить звіти про археологічні розкопки, які проводив Ермітаж або вони проводились іншими особами в інтересах цього музею. Переважна більшість ілюстративного матеріалу звітів має науково-прикладний характер. До таких відноситься і звіт про археологічні розкопки у Керчі, здійснені Г. Белічевим у 1846 р. Окрім цієї обов'язкової складової, звіт містить і видові малюнки Керчі, три види царського кургану з туристами та без них, а також інтер'єру храму Іоана Предтечі [16].

Один із найбільших центральних архівів Росії – Державний архів Російської Федерації (Государственный архив Российской Федерации – ГАРФ), у фондах якого налічується близько 6 мільйонів справ, особливе місце серед яких займають документи з історії Російської імперії, містить документи імператриці Олександри Федорівни, дружини Миколи I. Вони зосереджені у фондах рукописного відділення бібліотеки Зимового палацу (Ф. 728) та особистого фонду імператора (Ф. 672). Серед документів імператриці домінують її щоденники за 1811–1855 рр., записки за 1822–1860 рр., численні листування, а також альбоми малюнків, літографій і фотографій. В особистому фонді Миколи I (№ 672) зберігається шість альбомів Олександри Федорівни з малюнками як самої імператриці, так і її знайомих, друзів і родичів. Інтерес для теми нашого дослідження являє справа № 478 «Альбом малюнків імператриці Олександри Федорівни (інтер'єри палаців в Гатчині, Царському селі, на Єлагіному острові, в Красному селі), Воронцовського (Алупка, Крим), види Бахчисарая (місто і палац), Ай-Петрі (Крим)». Цей альбом датується 1836–1837 рр. У ньому 59 аркушів малюнків з яких 13 сюжетно мають відношення до Північного Причорномор'я [4].

Окрім цього, у персональному фонді теоретика анархізму та географо-дослідника Східної Азії, князя П. О. Кропоткіна (фонд № 1129) зберігається малюнок, виконаний тушшю та олівцем з надписом зліва «Bahchisaray» та монограмою «Witsfen». Малюнок датовано 1808 р. [21].

Заснований у 1818 р. Кабінет естампів бібліотеки Варшавського університету (Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego – GRB UW) є установою, яка спеціалізується на збереженні як друкованих, так і рукописних зображальних матеріалів. В основу зібрання Кабінету увійшли малюнки та гравюри XVII–XVIII ст., які належали останньому королю Польщі С. Понятовському. Цю колекцію було куплено у нащадків короля для університетської бібліотеки [25]. До неї входив і альбом малюнків у шкіряній обкладинці з позолотою, автором якого був Ж. Мюнц. Альбом було зроблено на замовлення самого С. Понятовського, оскільки, як відомо, Ж. Мюнц знаходився на службі у короля і багато подорожував з ним подніпровськими землями. Альбом озаглавлено як «Пізнавальні подорожі Польщею від

Мюнца», та він містить 140 малюнків одного формату (435 x 325 мм), з яких 38 акварелей, 88 малюнків олівцем і тушшю з відтінками сірого та коричневого, 12 малюнків етнічних костюмів і два архітектурних креслення. Цей альбом містить 2 акварелі, на яких зображено Кодацький та Ненеситецький пороги, а також 4 інші, де репрезентовано зображення лоцманів, запорожців, кургану Гостра Могила та Монастирського острова на Дніпрі [29]. Акварелі та малюнки сюжетно дублюють зображення, що містяться альбомами з колекції П. Мальцева, які зберігаються у Відділі письмових документів Державного Історичного музею.

Останню, третю групу складають архівні установи та архівні структурні підрозділи бібліотек, де графічні твори відклались епізодично. До них можна віднести різного роду архіви Одеси, Москви та Санкт-Петербурга.

Одне з найбільших архівосховищ України – Державний архів Одеської області (ДАОО) – містить одну з найпотужніших візуальних колекцій, сконцентровану у фонді № 895 «Архітектурні об'єкти Одеси та міст Півдня України». Цей фонд структурно складається з трьох розділів: 1) плани та креслення (412 одиниць); 2) малюнки (42 одиниці); 3) літографії та гравюри (28 одиниць). У переважній більшості випадків малюнки з фонду було виконано у форматі архітектурних ескізів майбутніх проєктів і тому вони не мають прямого відношення до тематики нашого дослідження. Однак у фонді є декілька малюнків, які можуть бути використані в контексті цього дослідження. Це дві акварелі К. Боссолі, на яких зображено внутрішній інтер'єр будівлі у мавританському стилі та малюнок костюлю в Херсоні, виконаний з натури А. Афанасьєвим [8, 1; 6, 1].

Іншим архівним фондом ДАОО, де зберігаються візуальні джерела північно-причорноморського регіону, є фонд № 1 «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора». Тут за описом № 218 «Канцелярія Новоросійського та бессарабського генерал-губернатора» є чотири акварельні ескізи малюнки чорноморських козаків: «Штаб офіцер по кавалерії», «Козак кінний», «Артилерист кінний» та «Артилерист піший» [15, 13, 16–18].

Російський державний архів давніх актів (Российский государственный архив древних актов – РГАДА) у Москві зберігає документи за період з XI до початку XX ст. Архівне зібрання не може похвалитися своєю візуальною колекцією, оскільки зображальні джерела для нього є «непрофільними». За нашою тематикою в архіві дослідницею кримської архітектури С. Беловою було виявлено напівсхематичний малюнок невідомого автора «Simpferopol», який датується першою чвертю XIX ст. [7, 10].

Інша московська архівна установа – Російський державний військово-історичний архів (Российский государственный военно-исторический архив – РГВИА) зберігає комплекс документів з військової історії та картографічних матеріалів колишнього Військового вченого архіву, який з самого початку свого існування складався як колекція. Серед картографічних матеріалів

цього фонду нами було виявлено дві одиниці, які мають художньо-графічні ознаки. Це перспективні види Очаківської фортеці та Херсонесу і околиць Севастополя. Останній, кримський малюнок, було опубліковано І. Тункіною [17, 1; 20, 1].

Фонди Санкт-Петербурзького Рукописного відділу Інституту російської літератури (Рукописный отдел Института русской литературы – РО ИРЛИ) зберігають матеріали з історії російської літератури. Сам відділ структурно складається з персональних фондів діячів літератури та фондів стародруків, рукописів і щоденників. У фондах рукописного відділу зберігаються три «Подорожні замітки» графа М. Львова. Другий і третій зошити містять три малюнки церкви у Керчі, татарського млина та фортеці Єнікале [19]. Відзначимо, що щоденники нещодавно було видано А. Нікітіною в якості додатку до монографії [19].

Інша установа Санкт-Петербурга – Рукописний відділ Російської національної бібліотеки (Рукописный отдел Российской национальной библиотеки – РО РНБ), що була заснована у 1805 р. рескриптом Олександра І як «Депо Манускриптів». Приводом для цього стала купівля колекції рукописів, що належали російському дипломату П. Дубровському. З цієї події розпочинається довгий шлях із формування одного з найцінніших рукописних фондів. У 1852–1862 рр. до рукописного відділу бібліотеки було передано рукописні фонди бібліотеки Ермітажу. Вони складають окремий великий 272 фонд, який являє собою колекцію різного роду документів, стародруків, щоденників, грамот, карт, креслень, малюнків. У ермітажному фонді під № 205 зберігається справа «План Севастопольського порту або Ахтіару з трьома видами міста Ахтіар, Ахтіарського рейду і павловського мису». Всі малюнки належали О. ді Палдо – художнику-любителю. Окрім плану Севастополя, справа містить ще й три панорамні зображення цього міста, а саме: «Вид міста Ахтіара зі східного боку з відшвартованими по пристані кораблями і фрегатами», «Вид берега південної бухти і частини Павловського мису з розташуванням по тому березі відшвартованих кораблів і фрегатів» і «Вид рейду Ахтіарського і Павловського мису з розташуванням ескадри по рейду, по пристані кораблів і фрегатів». Всі малюнки виконано акварельною фарбою. Вони мають достатньо великий розмір – 600 x 350, що дало можливість О. де Палдо деталізувати майже кожен корабель та об'єкти місцевості [18, 1–4].

Таким чином, можна говорити про те, що графічні роботи з історії Північного Причорномор'я останньої третини XVIII – середини XIX ст. потрапляли до архівних установ трьома шляхами. По-перше, вони могли бути невід'ємною складовою цілісних документальних комплексів особливого походження (Ж. Мюнц, З. Волконська, О. Раффе, Ф. Дюбуа де Монпере). По-друге, твори графіки ставали архівними документами з причини того, що вони створювались для інформування, а не для естетики (роботи С. Белічева, Фохта, Бердяєва тощо). По-третє, твори графіки могли

потрапляти в архівні установи випадково. До таких належать твори К. Боссолі, які колись знаходились на зберіганні в Одеському товаристві історії та старожитностей, а зараз з невідомих причин розпорошені між Одеським історико-краєзнавчим музеєм і Державним архівом Одеської області.

Графічні джерела з архівних зібрань мають низький рівень експресії та естетичних уявлень. Натомість вони в переважній більшості вирізняються прагненням до схематизації у порівнянні з подібними графічними джерелами, що зберігаються в музеях. Це ріднить їх з кресленням, яке відрізняється від художньої фіксації дійсності прагненням до об'єктивного на протипагу чуттєвому та додає їм характеру «фотографічності».

Загальний іконографічний аналіз дає можливість говорити про наявність інформаційного потенціалу графічних джерел для дослідження ключових елементів повсякдення населення Надпоріжжя, гірського Криму та Одеси.

Abstract

The purpose of the publication is to study the structure of the complex of visual sources, preserved in archival institutions, illuminate the history of funding, defining their author's and quantitative representation. On the basis of entire heuristics, iconographic and attribution methods, a complex of graphic sources on the history of the Northern Black Sea region of the last third of the XVIIIth – the middle of the nineteenth century was discovered.

It was found out that the most complete collection of works on the history of the Northern Black Sea region of the last third of the 18th - the middle of the nineteenth century are funded in such archives as the National Library of France and the St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences. The collections in archival units of the Harvard and Warsaw University libraries, the State Hermitage and the State Archives of the Russian Federation contain less collection. In archival institutions the works of authorship of H. Munts, F. Dubois de Montpeure, Z. Volkonsky, S. Belichev are most preserved. The works of K. Bosso, A. Afanasyev, O. Di Paldo, military engineers, etc. are presented separately.

It is noted that graphic sources have a low level of expression and aesthetic settings. Instead, they are overwhelmingly characterized by the desire to schematize compared to similar graphic sources stored in museums. The general iconographic analysis gives an opportunity to talk about the availability of informative potential of these graphic sources for the study the key elements of the everyday life of the population of Nadporozhzhia, the mountainous Crimea and Odessa.

Key words: *archival institution, visual source, graphic, Northern Black Sea Region, fund.*

Аннотація

Целью публикации является изучение структуры корпуса визуальных источников, которые сохранились в архивных учреждениях, освещение истории фондирования, выяснения их авторского и количественного представительства. На основе сплошной эвристики и иконографического и атрибуционного методов выявлено комплекс графических источников по истории Северного Причерноморья последней трети XVIII – середины XIX в.

Установлено, что наиболее полные собрания работ по истории Северного Причерноморья последней трети XVIII – середины XIX в. в архивах зафондированы в Национальной библиотеке Франции и Санкт-Петербургском филиале архива РАН. Немного меньшими являются коллекции архивных подразделений библиотек Гарвардского и Варшавского университетов, Государственного Эрмитажа и Государственного архива Российской Федерации. В архивных учреждениях больше всего сохранилось работ авторства Ж. Мюнца, Ф. Дюбуа де Монпере, З. Волконской, С. Беличева. Одиночно представлены произведения К. Боссоли, А. Афанасьева, А. ди Палди, военных инженеров и др.

Отмечается, что графические источники имеют низкий уровень экспрессии и эстетических установок. Вместе с этим они в подавляющем большинстве отличаются стремлением к схематизации по сравнению с подобными графическими источниками, хранящимися в музеях. Общий иконографический анализ дает возможность говорить о наличии информационного потенциала этих графических источников для исследования ключевых элементов повседневности населения Надпорожья, горного Крыма и Одессы.

Ключевые слова: архивное учреждение, визуальный источник, графика, Северное Причерноморье, фонд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Академия наук СССР. Отчет о деятельности Академии наук Союза Советских Социалистических Республик за 1930 год / сост. В. П. Волгиным. Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1931. 279 с.
2. Альбом Мюнца. Пейзажи и путешествия и костюмы Украины, Молдавии и Польши. *ОПИ ГИМ* Ф. 446 Оп. 1. Ед. хр. 45. 121 л.
3. Альбом Мюнца. Пейзажи Польши. *ОПИ ГИМ*. Ф. 446. Оп. 1. Ед. хр. 44. 35 л.
4. Альбом рисунков Александры Федоровны 1836–1838. *ГАРФ*. Ф. 673. Оп. 1. Д. 478.
5. Архитектурные объекты г. Одессы и других городов Причерноморья, конец XVIII – начало XX ст. : Чертежи, планы, рисунки, гравюры, литографии: Каталог / сост. В. Алексеева. Одесса: ЧПКВ «Хоббит», 2003. 224 с.
6. Афанасьев А. Костьол і каплиця в Херсоні. *ДАОО*. Ф. 895. Оп. 1. Спр. 44 1 арк.

7. Белова С. Л. Симферополь. Этюды истории, культуры, архитектуры. Симферополь : Таврия-Плюс, 2001. 183 с.
8. Боссолі К. Розвалини будівлі у мавританському стилі (внутрішній вигляд). 1838 р. *ДАОО*. Ф. 895, Оп. 1. Спр. 30. 1 арк.
9. Боссолі К. Розвалини будівлі у мавританському стилі (турецькі бані). 1838 р. *ДАОО*. Ф. 895, Оп. 1. Спр. 29. 1 арк.
10. Дневник Дюбуа де Монпере путешествий по Крыму 1932 г. *СФА РАН*. Ф. 86. Оп. 1. Д. 3. 119 л.
11. Дюбуа де Монпере. Альбом зарисовок ландшафтов и архитектур-ных памятников которые относятся к путешествиям по Украине, Крыму. 1831–1832 гг. *СФА РАН*. Ф. 86. Оп. 1. Д. 29. 80 л.
12. Дюбуа де Монпере. Альбом с зарисовками путешествий по Литве, Крыму и Западной Украине 1829–1831 гг. *СФА РАН*. Ф. 86. Оп. 1. Д. 28. 98 л.
13. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. Кишинев: Stratum plus, 2016, 478 с.
14. Никитина А. Б. Архитектурное наследие Н. А. Львова. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2006. 529 с.
15. Об Утверждении мундиров Черноморского войска. *ДАОО*. Ф. 1. Оп. 218. 1814. Спр. 9. 26 арк.
16. Отчёт Г. Беличева о раскопках произведённых в Керчи. *ОРДФ*. Ф. 1. Оп. 1. 1846. Д. 34. 125 л.
17. Перспективный вид Очаковской крепости. *РГВИА*. Ф. 846 (ВУА). Оп. 16. Д. 22320. 1 л.
18. План Севастопольского порта или Ахтиара с тремя видами города Ахтиара, ахтиарского рейда и павловского мыса. *РО РНБ*. Ф. Эрм. 272. Д. 205. 4 л.
19. Путевые тетради Н. Львова. *РО ИРЛИ*. 16470/С.1У6.20. Тетрадь № 2. Тетрадь № 3.
20. Развалины Херсона древнего в Крыме города 1778. *РГВИА*. Ф. 846. (ВУА). Оп. 16. Д. 22740. 1 л
21. Рисунки неустановленных лиц. *ГАРФ*. Ф. 1129. Оп. 3. Д. 2105 16 л.
22. Тункина И. В. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII–середина XIX в.)*. Санкт-Петербург : Наука. 2002. 676 с.
23. Budzińska E. Jana Henryka Muntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). Album ze zbiorów gabinetu rycin BUW. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982. s. 355,
24. Dubois de Montpéreux F. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Paris : Librairie de Gide, 1839–1843. Vol. I–VI.
25. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Historia. URL: <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/9628>
26. Raffet O. Calques de dessins et croquis divers. *BNF*. RF 1256.6

27. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (1). Illustrated with pen drawings. *HL. Series : VI. fMS Russian* 46.5.
28. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (2). Poems illustrated by watercolors. *HL. Series: VI. fMS Russian* 46.5.
29. Voyages pittoresques de la Pologne par Müntz 1781–1783. CR BUW. InG.GR 829/47.

References

1. Volgin, V. P. (1931). Akademija nauk SSSR. Otchet o dejatel'nosti Akademii nauk Sojuza Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik za 1930 god [*Academy of Sciences of the USSR. Report on the activities of the Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics for 19*]. Leningrad : Izd-vo Akad. nauk SSSR.
2. Al'bom Mjunca. Pejzazhi i puteshestvija i kostjumi Ukrainy, Moldavii i Pol'shi [*Album of Muntz. Landscapes and travel and costumes of Ukraine, Moldavia and Poland.*]. OPI GIM F. 446 Op. 1. Ed. hr. 45.
3. Al'bom Mjunca [*Album of Muntz. Landscapes of Poland*]. Pejzazhi Pol'shi. OPI GIM. F. 446. Op. 1. Ed. hr. 44.
4. Al'bom risunkov Aleksandry Fedorovny 1836–1838 [*Album of drawings by Alexandra Feodorovna 1836–1838*]. GARF. F. 673. Op. 1. D. 478.
5. Alekseeva, V. (2003). Arhitekturnye obekty g. Odessy i drugih gorodov Prichernomor'ja, konec XVIII – nachalo HH st. : Chertezhi, plany, risunki, gravjuri, litografii [*Architectural objects of Odessa and other cities of the Black Sea region, the end of the XVIII – the beginning of the XX century: Drawings, plans, engravings, lithographs: Catalog*]. Odessa: ChPKV «Hobbit», 2003.
6. Afanas'ev A. Kost'ol i kaplicja v Hersoni [*Afanasyev A. Church and chapel in Kherson*] DAOO. F. 895. Op. 1. Spr.44.
7. Belova, S. L. (2001). Simferopol'. Jetjudy istorii, kul'tury, arhitektury [*Simferopol. Etudes of history, culture, architecture*]. Simferopol' : Tavrija-Pljus.
8. Bossoli K. Rozvalyny budivli u mavrytans'komu styli (vnutrishnii vygliad) [*Bossoli K. The ruins of a Moorish-style building (internal appearance).*]. 1838 r. DAOO. F. 895, Op. 1. Spr. 30. Bossoli K. Rozvalini budivli u mavritans'komu stili (turec'ki bani) [*Bossoli K. The ruins of a Moorish-style building (Turkish baths)*]. 1838 r. DAOO. F. 895, Op. 1. Spr. 29. 1 ark.
9. Dnevnik Djubua de Monpere puteshestvij po Krymu 1932 g. [*Diary of Dubois de Montper travels around the Crimea in 1932.*]. SFA RAN. F. 86. Op. 1. D. 3.
10. Djubua de Monpere. Al'bom zarisovok landshaftov i arhitekturnyh pamjatnikov kotorye odnosjatsja k puteshestvijam po Ukraine, Krimu. 1831–1832 gg. [*Dubois de Montper. Album of sketches of landscapes and architectural monuments that are related to travels in Ukraine, Crimea. 1831–1832*]. SFA RAN. F. 86. Op. 1. D. 29.

11. Djubua de Monpere. Al'bom s zarisovkami puteshestvij po Litve, Krymu i Zapadnoj Ukraine 1829–1831 gg. [*Dubois de Montper. Album with sketches of travels in Lithuania, the Crimea and Western Ukraine 1829–1831*]. SFA RAN. F. 86. Op. 1. D. 28.
12. Krasnozhon, A. V. (2016). Krepost' Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazhenijah [*Fortress Belgorod (Ackerman) in historical images*]. Kishinev : Stratum plus.
13. Nikitina A. B., (2006). Arhitekturnoe nasledie N. A. L'vova [*Architectural heritage of N. A. Lvov.*]. Sankt-Peterburg : Dmitrij Bulanin.
14. Ob Utverzhenii mundirov Chernomorskogo vojska [*About the approval of the uniforms of the Black Sea troops*]. DAOO. F. 1. Op. 218. 1814. Spr. 9.
15. Otchjot G. Belicheva o raskopkah proizvedjonnyh v Kerchi [*Belicheva about the excavations made in Kerch*]. ORDF. F. 1. Op. 1. 1846. D. 34.
16. Perspektivnij vid Ochakovskoj kreposti [*A perspective view of the Ochakov fortress*]. RGVIA. F. 846 (VUA). Op. 16. D. 22320.
17. Plan Sevastopol'skogo porta ili Ahtiara s tremja vidami goroda Ahtiara, ahtiarskogo rejda i pavlovskogo mysa [*The plan of the Sevastopol port or Ahtiar with three views of the city of Ahtiar, the Akhtian raid and the Pavlovsk cape.*]. RO RNB. F. Herm. 272. D. 205.
18. Putevye tetradi N. L'vova [*Tripbooks of N. Lvov.*]. RO IRLI. 16470/S.1U6.20. Tetrad' № 2. Tetrad' № 3.
19. Razvaliny Hersona drevnego v Kryme goroda 1778 [*Ruins of ancient Kherson in the Crimea of the city in 1778.*]. RGVIA. F. 846. (VUA). Op. 16. D. 22740.
20. Risunki neustanovlennyh lic. [*Figures of unidentified persons.*] GARF. F. 1129. Op. 3. D. 2105.
21. Tunkina, I. V. (2002). Russkaja nauka o klassicheskikh drevnostjakh juga Rossii (XVIII–seredina XIX v.) [*Tunkina IV Russian science on classical antiquities of the south of Russia (XVIII-middle of XIX century)*]. Sankt-Peterburg : Nauka.
22. Budzińska, E. (1982). Jana Henryka Muntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). Album ze zbiorów gabinetu rycin BUW. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
23. Dubois de Montpéreux, F. (1839–1843). Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhasés, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Paris : Librairie de Gide, Vol. I–VI.
24. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Historia. URL: <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/9628>
25. Raffet O. Calques de dessins et croquis divers. BNF. RF 1256.6
26. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (1). Illustrated with pen drawings. HL. Series : VI. fMS Russian 46.5.
27. Volkonskaia, Zinaida Aleksandrovna. Illustrated Odessa poems (2). Poems illustrated by watercolors. HL. Series: VI. fMS Russian 46.5.
28. Voyages pictoressques de la Pologne par Müntz 1781–1783. **CR BUW**. InG.GR 829/47.

УДК 33 (091)

ЕКОНОМІКА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ

Довжук Ігор

Розглядається економічний розвиток українських губерній у передреформений період. Акцентовано увагу на таких галузях промисловості як мануфактурна, машинобудівна, металообробна. Утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу.

Зазначено, що царський режим насамперед відстоював імперські інтереси, проте не міг не враховувати потребу промислового розвитку окраїн, їхніх природних багатств. Політика протекціонізму сприяла розвитку металургійної та машинобудівної галузей України, зокрема, південних регіонів. Ця політика посилилась після Кримської війни. Держава надавала підприємцям допомогу шляхом державних замовлень, субсидій, премій, пільгових тарифів тощо. Однак у цих умовах розвиток приватної ініціативи нижчих станів був обмежений. Царський уряд доклав усі зусилля для створення ідеальних умов для підприємницької діяльності дворянства та купців.

Особливістю українського робітничого класу передреформеної доби був його тривалий зв'язок із сільським господарством. У передреформені десятиріччя головним джерелом формування робітничого класу в Україні було селянство. Лише пізніше машинна індустрія цілком відривала робітників від землі.

У процесі капіталістичного розвитку Україна все глибше втягувалась у Російську імперську систему. Проте утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу. Долався середньовічний ізоляціонізм, відбувалися структурні зміни у складі населення. Нова різночинна інтелігенція та кращі представники національної буржуазії стали носіями українського національного відродження.

Ключові слова: Україна, українські губернії, промисловість, мануфактура, селянин, кріпосництво, гужовий транспорт, залізниці.

У Наддніпрянській Україні у другій чверті ХІХ ст. розпочався промисловий переворот. Поступово долався економічний ізоляціонізм середньовічного натурального господарства, складались економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство, що приходило на зміну натуральному, сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель, вносило зміни в

соціальну структуру суспільства, сприяло формуванню інтелігенції, національної буржуазії, здатних генерувати ідеї національного відродження.

Мета цієї розвідки – показати економічні зміни в українських землях, що перебували під владою Російської імперії у передреформений період та їхній вплив на формування модерної української нації. Цю проблему так чи інакше розглядали у свої працях Т. Г. Гончарук, Г. І. Марахов, Б. Д. Лановик, Т. І. Лазанська та інші науковці.

У першій третині XIX ст. більшість підприємств України становили міські та сільські кустарні промисли (ремісничі майстерні), мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків. Кустарне виробництво орієнтувалось на невизначений ринок, а кустар був водночас підприємцем і виробником. Ремісниче виробництво існувало завдяки замовленням і за рахунок замовника. Ремісник докладав лише свою працю та власний інструмент. Кустарна промисловість була пов'язана з наявністю сировини та безпосереднім впливом довкілля. Важливим спонукальним чинником до занять кустарництвом ставала втрата зв'язку із землеробством у процесі поглиблення майнового розшарування селянства.

Існувало два види мануфактур – кріпосницька та капіталістична. У свою чергу кріпосницька мануфактура підрозділялася на вотчинну та посесійну. Вотчинна мануфактура ґрунтувалася на примусовій праці кріпосних селян і в здебільшого мала натуральний характер. Посесійна мануфактура спиралася на працю селян, які були приписані для роботи на промислових підприємствах. На відміну від вотчинних, ці мануфактури створювалися в здебільшого особами недворянського походження [10, 25]. Капіталістичні мануфактури належали переважно купцям, міщанам, та селянам, які звільнилися від кріпосної залежності. Засновані на вільнонайманій праці, ці мануфактури швидко зростали і працювали на ринок [14, 25]. Для забезпечення мануфактури робочими руками підприємці здійснювали різноманітні заходи: оголошували про прийом на роботу, завчасно укладали трудові угоди, прикріплювали робітників до підприємства.

Чисельність промислових підприємств в Україні з 1832 до 1861 рр. зросла майже у 4 рази (з 752 до 2873), 72 % з них знаходилося в селах, 10 % – у губернських і 18 % – у повітових містах [4, 16]. Феодальна вотчина втрачала натуральний характер і поступово перетворювалася на товарне господарство. Зростали обсяги товарної продукції та зв'язки з ринком [5, 227, 232].

Зрозуміло, що значна частина підприємств спиралася на кріпосну працю низької продуктивності, що послаблювало їхню конкурентоспроможність. Кріпосницькі промислові підприємства, засновані на примусовій праці, не витримували конкуренції з капіталістичним виробництвом і в 60-х роках перестали існувати [14, 28].

Збільшення кількості мануфактур, фабрик і заводів, що діяли на найманій праці, поява нових галузей промислового виробництва – усе це

свідчило про розвиток товарного виробництва. Товарно-грошове господарство руйнувало підвалини феодально-кріпосницької системи, сприяло економічному згуртуванню українського населення. У середині XIX ст. розвивалися такі галузі виробництва, як машинобудування, металообробка. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 11 чавуноливарних і 32 залізобудовних заводів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов в середині століття на друге місце в Російській імперії, поступаючись тільки польській Сілезії [12, 240–242].

Розвивалися суконна, тютюнова, складувна, паперова, харчова промисловості. Особливо слід виділити цукрову промисловість, яка забезпечувала 80 % виробництва цукру в Російській імперії. У 40-і рр. XIX ст. темпи розвитку цукрової промисловості дещо знизилися, але залишалися досить високими. Лише в 50-х роках розвиток цукрової промисловості значно збільшується. У 1857 р. в Україні вже діяло 218 цукрових заводів, що становило 70 % від їхньої кількості в Російській імперії.

З 1844 р. політика імперського уряду в цукровій галузі характеризувалася коливанням від помірно-протекціоністської до ліберальної, коли, незважаючи на зменшення мита на іноземний цукор та введення акцизу, уряд усіяло підтримував вітчизняного виробника, хоча безпосередньо не втручався у розвиток галузі [1, 12, 14–15].

Розвивалася військова промисловість. В Україні діяли такі військові підприємства, як завод «Арсенал» у Києві, що випускав зброю, Шосткінський пороховий завод, Луганський чавуноливарний завод, канатний і суднобудівний заводи в Миколаєві.

У середині століття посилюється процес формування всеукраїнського (у межах всеросійського) внутрішнього ринку. У його орбіту включаються нові території, зростають економічні зв'язки з віддаленими районами України [5, 264]. Прикладом цьому може бути інтенсивна інтеграція Бессарабії, включеної до складу Росії у 1812 р. і господарство Півдня України.

Формування всеросійського ринку об'єктивно сприяло подоланню тих соціально-економічних відмінностей, які реально існували між окремими регіонами українських земель. Велику роль у процесі інтеграції українських земель відігравали ярмарки. У 40-х роках в Україні їх діяло 12 тис., у тому числі 178 великих і середніх. Найважливішими з них були Контрактовий у Києві, Введенський у Сумах, Хрещенський, Успенський, Покровський у Харкові, Петропавлівський у Катеринославі [2, 21].

У посиленні формування єдиного ринку, економічних зв'язків між окремими регіонами, важливу роль відіграє розвиток транспорту. Від його стану залежало подальше зростання продуктивних сил. Для України, де річкове судноплавство було розвинене в середині XIX ст. слабо, а залізниць ще не було, проблема транспорту мала важливе значення. Основну роль відігравали перевезення суходелом. У 40–50-х роках у Степовій Україні перевезення волами були у 2–3 рази дешевше, ніж кіньми. Важливим

напрямок перевезень у середині століття став Новоросійський край, який швидко опановувався [18, 8].

У середині XIX ст. в Україні переважав гужовий транспорт. З українських губерній за кордон через азовські та чорноморські порти чумаки перевозили 75 % хліба (до 640 тис. т щорічно) [12, 309].

У дореформене десятиріччя було складено ряд проектів будівництва залізниць в Україні. Проте Кримська війна не дозволила їх реалізувати. Провідна роль належала стратегічним шляхам – від Києва та від Харкова до Петербурга. Повільно розвивався річковий транспорт. У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав. У 1838 р. створено Дніпровську судноплавну компанію. У Дніпровському басейні в 1852 р. налічувалося лише 7 пароплавів загальною потужністю 360 к.с. Після Кримської війни з'являються пароплавні товариства й компанії. У 1859 р. Дніпром і його притоками курсувало 17 пароплавів, серед них 3 пасажирських, решта – буксири. Зростав вантажообіг чорноморсько-азовських портів. Основна частина вантажообігу здійснювалася парусними суднами [12, 309]. Найбільшими портами в Україні були Херсон, Одеса, Миколаїв.

Розбудові парового суднобудування в Україні сприяло вигідне географічне розташування регіону: наявність портів Чорного та Азовського морів, багатих родовищ кам'яного вугілля, залізної руди, зростання ваги України у зовнішній торгівлі Російської імперії [16, 29].

Царський уряд сприяв суднобудівництву. У 1830 р. «для підтримки каботажного флоту на Чорному та Азовському морях було віддано купцям Херсонську верф» [17, 122]. У цьому ж році Микола I підписав указ про привілеї вітчизняних суден у каботажному плаванні.

У 20–50-х роках цивільне суднобудування перебувало переважно у приватних руках. Для пасажирських і вантажних перевезень на Чорному та Азовському морях у 1827–1855 рр. суднобудівні верфі України будували: у Миколаєві – 16 пароплавів, Одесі – 1, у Київській губернії (м. Мошни) – 1, на Луганському ливарному заводі – 1. Крім того, у ці роки в Англії було придбано 28 суден [7, 108–115].

Після Кримської війни державні заводи Російської імперії будували переважно військові кораблі, бо цивільне суднобудування вважалося малоперспективним. Розвиток торговельного флоту йшов за рахунок придбання суден за кордоном. Приватне суднобудування в країні орієнтувалося на спорудження суден малого каботажу. Недооцінка великого каботажу, обмеженість коштів, будівництво таких суден у зарубіжних країнах гальмували розвиток вітчизняного суднобудування. Росія була чи не єдиною країною Європи, де морському комерційному суднобудівництву не приділялося належної уваги [6, 788].

17 травня 1856 р. флігель-ад'ютант, капітан першого рангу М. Аркас та статський радник М. Новосельський надіслали міністру фінансів прохання про заснування на Чорному морі Російського акціонерного товариства

пароплавства і торгівлі (далі – РТПіТ), основною метою якого мало бути прискорене формування на Півдні України парового торгового флоту. Уряд підтримав цю ініціативу. РТПіТ створив власну судноремонтну і суднобудівну бази. Йому передали за умовами безоплатної аренди Лазаревське Адміралтейство у Севастополі, де розпочалося будівництво суднопідйомного елінгу вантажопідйомністю 3 тис. т. В Англії, у фірми Мортон, засновники РТПіТ закупили необхідні механізми і конструкції. Будівництво елінгу тривало з 1856 по 1861 рр. [16, 30].

У середині XIX ст. починається будівництво шляхів сполучення: з'являється перша залізниця, будуються шосейні дороги, споруджуються нові канали, розширюється пароплавне сполучення на Чорному та Азовському морях [5, 244, 264]. У результаті мережа транспортних сполучень об'єднала економічно розрізнені райони України в єдиний економічний простір. На околицях імперії з'явилося більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності [11, 7, 173].

Утвердження капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, господарська спеціалізація районів, розширення внутрішнього ринку, розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, будівництво шляхів сполучення – усе це розкитуювало господарську замкнутість окремих районів України, сприяло єдності економічного життя українського народу, етнічній консолідації, створювало підстави для націотворення.

Одночасно відбуваються структурні зміни у складі населення України. Так, утвердження ринкових відносин в 40–50-х роках сприяло зростанню чисельності підприємців, найманих робітників, технічної та гуманітарної інтелігенції (лікарі, адвокати, вчителі). Крім селян, які традиційно були носіями національних традицій, формувалися соціальні сили (підприємці, робітники, нова інтелігенція), які здатні творити модерну націю. За соціальним складом в середині XIX ст. серед промисловців переважали поміщики, які складали 40,5 %, купці становили – 27,8 %, міщани – 23,3 %, селяни – 2,3 % [11, 74].

Зазначимо, що головним гальмом на шляху зростання національної свідомості було кріпацтво та самодержавство, що відстоювало інтереси дворян, тримало національну людність у лещатах імперського режиму. У цей час лише поодиноким представникам із низів вдавалося, розірвавши пута кріпосної неволі, пробитися до лав вільних підприємців. Це були козаки, державні селяни, колоністи. Вони ставали власниками переважно дрібних та середніх підприємств.

Про діяльність купецтва говорять посвідчення на підприємницьку діяльність. Посвідчень першої гільдії та першого і другого класу другої гільдії, що стосувалися великих торгових і промислових закладів, в Україні нараховувалося 4222, або 17,8 % від їхнього загального числа в Європейській Росії. Посвідчень третього–п'ятого класів власникам середніх і дрібних підприємств було видано 13812, або 22,8 %. Найбільш активним у

підприємницькій діяльності ставало купецтво південних губерній України (видано 5249 посвідчень) та Правобережжя (видано 4761 посвідчення) [11, 75, 80].

Початком помітного зростання кількості репрезентантів української національної буржуазії слід вважати середину XIX ст., що пов'язане з процесом становлення капіталістичних відносин. Царська влада повільно змінювала свою політику щодо підприємців, прагнучи залучити до інвестування більшість буржуазії.

Представниками нової української буржуазії були такі славетні родини, як Тарновські, Терещенки, Яхненки, Смиренки. Їхня приватна ініціатива спрямовувалася в певні сфери суспільного життя. Освічені люди отримували можливість займатися наповненою змістом суспільною діяльністю. А якщо ця діяльність наповнювалася конкретним національним змістом, то на порядок денний поставала проблема фінансової підтримки українського національного руху. Фінансова база українського відродження передбачала не лише наявність у певних членів українського суспільства вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Вихід на історичну арену різних типів меценатів можна вважати частиною українського національного відродження як націотворчого процесу, перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну еліту [19, 13, 15].

Зазначимо, що на післяреформений період припадає підприємницька діяльність родини Терещенків. Засновником імперії Терещенків був Артем Якович (?–1873), який, скориставшись указом 1803 р. «Про вільних хліборобів», викупився з кріпацтва і став займатися дрібною торгівлею. Пізніше до справи приєдналися його сини Микола (Нікола), Федір та Семен. Справжній підприємницький успіх до них прийшов під час Кримської війни, коли Терещенки постачали для армії ліс, провіант тощо. Нові можливості для збагачення відкрилися перед підприємцями і під час реформи 1861 р. Ними сповна скористалися Терещенки. Вони заходилися активно скуповувати маєтки, будувати цукроварні та інші промислові заклади.

Посівши найвищі сходинки в ієрархічній структурі суспільства та досягнувши вершин фінансового процвітання, Терещенки долучилися до традиційних занять представників аристократичного світу: меценатства та колекціонування творів мистецтва і старожитностей. За розмахом своєї меценатської діяльності Терещенки не поступалися московським купцям Третьяковим. До того ж їхнє художнє зібрання було безцінним [11, 133, 209].

Унаслідок промислового розвитку з'являється нова українська буржуазія, яка значною мірою сприяла національному розвитку українського народу. Головним представником фірми братів Яхненків і Смиренка був Кіндрат Михайлович Яхненко. Він успадкував її у 1843 р. після смерті батьків. Уже у 20-ті роки Яхненки і Смиренко володіли капіталом у 6–7 тис. руб. Але справжній розквіт і славу фірма здобула в 40-х роках, коли

почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість [11, 187–188, 190]. Їхні підприємства, зосередившись на якісному покращенні виробництва і використовуючи передову техніку та більш продуктивну найману працю, успішно конкурували з поміщицькими.

Родина Яхненків–Смиренків зробила величезний внесок в економічне процвітання краю. Їх представники були видатними меценатами національної культури. На суспільні погляди та свідомість Василя Федоровича Смиренка вплинула зустріч з українськими вченими, громадівцями Ф. Кістяківським та П. Чубинським, особливо близькі стосунки склались у нього з В. Антоновичем, який став головним посередником у його громадській праці, спрямованій на розвиток освіти, науки і культури [9, 13].

Дворяни нерідко віддавали в оренду свої підприємства більш енергійним представникам інших станів. Так Ізраїль Бродський узяв в оренду у поміщика Роговського Лебединський цукровий завод на Черкащині та модернізував його (після дворічної оренди Роговський продав завод Бродському). Одночасно Бродський орендував Матусівський цукровий завод генерала Орлова у Чигиринському повіті. Купці другої гільдії П. Лепп і А. Вальман заснували у Катеринославському повіті ливарний і машинобудівний заводи [11, 120, 126].

Зазначимо, що в середині століття більш інтенсивно формується українська національна буржуазія недворянського походження. Вона була зацікавлена передусім у власному збагаченні. У цілому її інтереси не відрізнялися від інтересів буржуазії інших націй. Проте в процесі капіталістичного розвитку української буржуазії доводилося дедалі частіше конкурувати в підприємницькій діяльності з капіталістами Росії, які мали більші капітали й значний практичний досвід. У цій боротьбі українська буржуазія поступово починала усвідомлювати свої національні інтереси спочатку в особі окремих її представників, а згодом і більш широкого загалу.

Підкреслимо, що царський режим насамперед відстоював імперські інтереси, проте не міг не враховувати потребу промислового розвитку окраїн, їхніх природних багатств. Політика протекціонізму (охоронні тарифи, державні замовлення, кредитування) сприяла розвитку металургійної та машинобудівної галузей України, зокрема, південних регіонів. Ця політика посилилась після Кримської війни. Держава надавала підприємцям допомогу шляхом держзамовлень, субсидій, премій, пільгових тарифів тощо. Однак у цих умовах розвиток приватної ініціативи нижчих станів був обмежений. Царський уряд доклав усі зусилля для створення ідеальних умов для підприємницької діяльності дворянства та іменитих купців [11, 8, 147, 220].

Російський уряд усіляко підтримував підприємців російського походження. Російські підприємці серед населення України, що жило з прибутків від капіталів, на середину століття становили 38,6 %, українські – 29,1, польські – 9, єврейські – 15,7 %. Торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 16,2 % росіян, 13,4 % українців, 1 % поляків і

63,7% євреїв. У цей час у промисловому виробництві Півдня і Правобережжя різко зростає чисельність росіян. На Правобережжі російським дворянам за низькими цінами було продано 500 тис. дес. землі відібраної у поляків [11, 169, 175]. Лише на Лівобережжі українці та представники інших національностей могли конкурувати в підприємстві з росіянами.

Промисловий переворот сприяв формуванню робітничого класу. Одним із проявів цього процесу протягом першої половини XIX ст. було заробітчанство. Чисельність селян, які через розорення своїх господарств змушені були йти на заробітки, напередодні реформи 1861 р. становила сотні тисяч. В умовах кріпосництва розорення селянства мало риси первісного нагромадження, але специфічного, оскільки селянин звільнявся від засобів виробництва, але не ставав особисто вільним, залишаючись у залежності або від поміщика, або від імперської держави. Селяни-заробітчани поповнювали населення міст, особливо Південної України, наймаючись на купецькі та казенні промислові підприємства [15, 53].

Особливістю формування промислового пролетаріату України було те, що він поповнювався не лише за рахунок місцевого населення, але й у значній мірі за рахунок вихідців із російських губерній. Відбувалася своєрідна робітнича колонізація українських земель підприємцями російського походження [15, 54]. Національна строкатість робітників України накладала відбиток на сприйняття нових модерних ідей, впливала не лише на характер згуртування робітників, а й гальмувала пробудження національної самосвідомості.

У середині XIX ст. робітники поділялися на дві основні групи: вільнонаймані й кріпосні. Переважна маса робітників-кріпаків працювала в суконній, горілчаній, цукровій, полотняній, паперовій, селітроварній і скляній промисловості. На підприємствах, що належали поміщикам, у більшості випадків використовувалася праця кріпаків. На багатьох поміщицьких гуральнях і цукроварнях використовувалася як кріпацька праця, так і вільнонаймана [15, 55]. Протягом цього періоду число вільнонайманих робітників неухильно зростає, а число кріпаків – скорочується. Загальна кількість робітників напередодні реформи 1861 р., зайнятих на промислових підприємствах і в ремісничих закладах України становила 135 тис. осіб [4, 97–98]. Незважаючи на наявність значних груп робітників-кріпаків у цукровій, суконній, полотняній, паперовій і деяких інших галузях, вільнонаймана праця в промисловості України напередодні селянської реформи була переважаючою. Її питома вага дорівнювала 54% [15, 56].

Особливістю українського робітничого класу дореформеної доби був його тривалий зв'язок із сільським господарством. У передреформені десятиріччя головним джерелом формування робітничого класу в Україні було селянство. Лише пізніше машинна індустрія цілком відривала робітників від землі.

У середині XIX ст. в сільському господарстві України панівною залишалася панщинна система господарства. Поміщицьке землеволодіння складало: у Лівобережній і Слобідській Україні – 68–70 %, у Правобережній – 75 %, у Південній Україні – 68 %. Наприкінці 50-х років 34,5 тис. державних селян володіли більше ніж 86 тис. дес. землі. Значним землевласником залишалася держава [12, 330].

Розшарування селянства на заможних та бідняків підривало основи кріпосницької системи господарства. Заможна верхівка села все більше виходила з-під залежності поміщика, а зубожілі селяни, позбавлені засобів виробництва, неспроможні були виконувати панщину й дедалі більше ставали непридатними для феодально-кріпосницької експлуатації. Напередодні реформи на Правобережній Україні серед поміщицьких селян панщинних кріпаків було 97,4 %, у Лівобережній – 99,3 %, Південній – 99,1 %. Найбільше від поміщицького гноблення страждало селянство Правобережної України, яке експлуатувалося польськими поміщиками.

У 1847–1848 рр. проведено інвентарну реформу поміщицьких селян Правобережжя. За інвентарними правилами, земля, що була в користуванні селян, закріплювалася за ними, регламентувалися повинності селян на користь поміщика. Тяглові селяни повинні були відбувати на тиждень 3 дні з упряжкою і 1 жіночий день панщини, інші селяни – 2 дні чоловічих і 1 жіночий. Городники за користування садибою і присадибною ділянкою платили оброк або відробляли 24 дні панщини на рік. Натуральні податки скасовувались. За додаткові повинності селяни мали одержувати платню [12, 334–335].

Однак уведення інвентарних правил не заспокоїло селянство. Антикріпосницька боротьба селян у 40-х роках набула масового, наступального характеру. Селяни боролися проти кріпацтва, за визволення з-під влади поміщиків, за землю і волю, за те, щоб стати вільними виробниками. У 1850–1854 рр. на Лівобережній Україні відбулося 13 селянських виступів, у Новоросії – 7, на Правобережній Україні у 1850–1851 рр. відбулось 47 селянських виступів [3, 132]. У 1856–1860 рр. в Україні за неповними даними відбулось 276 селянських виступів, в яких брало участь 160 тис. осіб [8, 22]. Криза феодально-кріпосницької системи сягнула своєї вершини, вона перестала відтворювати себе.

Повстання проти поміщиків, царського уряду продемонстрували силу селян, козаків, військових поселенців у боротьбі за соціальні права. Повстанці розхитували основи феодального ладу, наближали його падіння. Також вони будили громадську думку в Україні, сприяли формуванню визвольних революційних ідей, збагатили традиції визвольної боротьби мас проти гнобителів.

Уже за царювання Миколи I створювались «таємні комітети», які мали вирішити селянське питання. Але організований опір поміщиків змусив царя відмовитись від реалізації будь-яких проектів у селянському питанні. Але

більш далекогозорі поміщики побоюючись, щоб селяни не почали розкріпачуватися самі (тобто за допомогою революції), подавали до уряду різні проекти звільнення селян, піклуючись у першу чергу, щоб через скасування кріпацтва поліпшити своє матеріальне становище.

Однак потреба подальшого розвитку продуктивних сил країни змусила царський уряд вдатися до скасування кріпосного права.

Поборниками звільнення селянства від кріпосницького гноблення, захисниками його інтересів були представники політичних організацій та гуртків.

В умовах наростання селянського руху політизується українське національне відродження. Так, у 1846 р. з'явилася таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство. Ліквідація кріпосного права, поділу людей на стани, здобуття слов'янської федерації держав стали головними завданнями кирило-мефодіївців. У 1856 р. у Харкові виник таємний політичний гурток, більшість членів якого ставила своїм завданням звільнення селян і заміну монархії республіканським правлінням [8, 105–106].

Підтримували український визвольний рух представники польської інтелігенції. Наприклад, діяльність «Співдружності польського народу» під керівництвом Ш. Конарського. Діяв таємний гурток «Друзі людства», створений на початку Кримської війни. Очолив цей гурток Ю. Котковський. Під час зборів цього гуртка відбувалося читання заборонених творів, також це супроводжувалось обговоренням політичних питань: про становище селянства, Кримську війну та ін. Обговорення селянського питання проходили в дусі програми Ш. Конарського, головним провідником ідей якого в таємному гуртку стала Є. Волянська. Продовжуючи традиції кирило-мефодіївців, таємний гурток «Друзі людства» висунув у своїй програмі такі завдання: використати поразку царизму в Кримській війні для його повалення; підготувати селянське повстання.

Виступи селян були підтримані і в передових громадських колах. У боротьбу включалися студенти Київського університету та інших навчальних закладів. У студентських аудиторіях проходили легочі збори, на яких обговорювалося питання про участь студентів у селянських заворушеннях [14, 25–28, 31].

Таким чином, у процесі капіталістичного розвитку Україна все глибше втягувалась у Російську імперську систему. Проте утвердження товарно-грошових відносин впливало на національну самосвідомість значної частини українського етносу. Долався середньовічний ізоляціонізм, відбувалися структурні зміни у складі населення. Нова різночинна інтелігенція та кращі представники національної буржуазії стали носіями українського національного відродження.

Проблема має подальші перспективи дослідження, передусім це стосується соціально-економічного розвитку міст та містечок Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.

Abstract

Economic development of the Ukrainian provinces in a period before reforms is analyzed. The attention is paid on such fields of industry as a manufactory, machine-building, treatment of metal. Claim of commodity-money relations influenced on national consciousness of considerable part of Ukrainian ethnos.

It is stressed that the tsarist regime primarily defended imperial interests, but could not fail to take into account the need for industrial development of the outskirts, their natural wealth. Protectionism policy contributed to the development of the metallurgical and engineering industries of Ukraine, in particular, the southern regions. This policy intensified after the Crimean War. The state provided assistance to entrepreneurs through government contracts, subsidies, bonuses, preferential tariffs and the like. However, in these conditions, the development of private initiative of the lower classes was limited. The tsarist government made every effort to create ideal conditions for the entrepreneurial activities of the nobility and merchants.

The peculiarity of the Ukrainian working class of the pre-reform period was its long-term relationship with agriculture. In the pre-reform decades, the main source of the formation of the working class in Ukraine was the peasantry. Only later the machine industry completely tore workers from the ground.

In the process of capitalist development, Ukraine was drawn ever deeper into the Russian imperial system. However, the approval of commodity-money relations influenced the national consciousness of a significant part of the Ukrainian ethnos. The medieval isolationism was overcome, structural changes in the population took place. The new heterogeneous intelligentsia and the best representatives of the national bourgeoisie became bearers of the Ukrainian national revival.

Key words: *Ukraine, Ukrainian provinces, industry, manufactory, peasant, serfdom, cart transport, railways.*

Аннотация

Рассматривается экономическое развитие украинских губерний в дореформенный период. Акцентируется внимание на таких отраслях промышленности как мануфактурная, машиностроительная, обработка металла. Утверждение товарно-денежных отношений влияло на национальное самосознание значительной части украинского этноса.

Подчеркнуто, что царский режим в первую очередь отстаивал имперские интересы, однако не мог не учитывать потребность промышленного развития окраин, их естественных богатств. Политика протекционизма содействовала развитию металлургической и машиностроительной отраслей Украины, в частности, южных регионов. Эта политика усилилась после Крымской войны. Государство оказывало предпринимателям помощь путем государственных заказов, субсидий, премий, льготных тарифов и тому подобное. Однако в этих условиях развитие частной инициативы низших сословий было ограничено. Царское

правительство приложило все усилия для создания идеальных условий для предпринимательской деятельности дворянства и купцов.

Особенностью украинского рабочего класса дореформенного периода была его длительная связь с сельским хозяйством. В передореформенные десятилетия главным источником формирования рабочего класса в Украине было крестьянство. Лишь позже машинная индустрия полностью отрывала рабочих от земли.

В процессе капиталистического развития Украина все глубже втягивалась в Российскую имперскую систему. Однако утверждение товарно-денежных отношений влияло на национальное самосознание значительной части украинского этноса. Преодолевался средневековый изоляционизм, происходили структурные изменения в составе населения. Новая разночинная интеллигенция и лучшие представители национальной буржуазии стали носителями украинского национального возрождения.

Ключевые слова: *Украина, украинские губернии, промышленность, мануфактура, крестьянин, крепостничество, гужевого транспорт, железные дороги.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буравченко Р. В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.
2. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: автореф. дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1998. 42 с.
3. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII століття до 1861 року). Київ: Радянська школа, 1958. 168 с.
4. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Київ, 1958. 24 с.
5. Дерев'янкін Т. І. Історія народного господарства Української РСР: Економіка досоціалістичних формацій. Київ: Наук. думка, 1983. 467 с.
6. Дмитриев Н. И., Колпычев В. В. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. СПб., 1909. 867 с.
7. Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море. Возникновение парового мореплавания на Черном море (1827–1855 гг.). Ленинград, 1987. 246 с.
8. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х років XIX століття в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ: Міжнар. ін-т лінгвістики і права, 2000. 349 с.
9. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на середньому Подніпров'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2004. 18 с.
10. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодално-крепостнической системы. Київ, 1989. 125 с.

11. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 282 с.
12. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М. Економічна історія України і світу. Київ : Вікар, 2004. 486 с.
13. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. Київ : Генеза, 1994. 368 с.
14. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. Київ : Вища школа, 1979. 145 с.
15. Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. Київ, 1969. 68 с.
16. Рижева Н. О. Морське суднобудування в Україні (XIX – поч. XX ст.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2004. Вип. 17. С. 29–32.
17. Русское судоходство. *Торговое и промышленное на реках, озерах и морях. Ежемесячный журнал*. 1896. № 175. С. 122–134.
18. Слабеев И. С. Торгово-транспортный (чумацкий) промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины в XVIII – первой половине XIX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Київ, 1960. 18 с.
19. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 19 с.

References

1. Buravchenko, R. V. (2006). *Istorychni umovy stanovlennya ta rozvytok tsukrovoyi promyslovosti v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.) [Historical conditions of the establishment and development of the sugar industry in Ukraine (XIX – early XX centuries)]* : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Cherkasy.
2. Honcharuk, T. H. (1998). *Torhivlya Ukrayiny pershoyi polovyny XIX st.: istoriya vuvchennya [Trade of Ukraine in the first half of the nineteenth century: the history of studying]* : avtoref. dys. ... dok. ist. nauk: 07.00.01. Odesa.
3. Hurzhiy, I. O. (1958). *Borot'ba selyan i robotnykiv Ukrayiny proty feodal'no-kriposnyts'koho hnitu (z 80-kh rokiv XVIII stolittya do 1861 roku) [The struggle of the peasants and workers of Ukraine against feudal oppression (from the 80 years of the XVIII century to 1861)]*. K. : Radyans'ka shkola.
4. Hurzhiy, I. O. (1958). *Zarodzhennya robitnychoho klasu Ukrayiny (kinets' XVIII – persha polovyna XIX st.) [The birth of the working class of Ukraine (the end of the XVIII – the first half of the XIX century)]*. Kyiv.
5. Derev'yankin, T. I. (1983). *Istoriya narodnoho hospodarstva Ukrayins'koyi RSR: Ekonomika dosotsialistychnykh formatsiy [The history of the national economy of the Ukrainian SSR: The economy of the pre-socialist formations]*. Kyiv : Nauk. dumka.

6. Dmitriev, N. I., Kolpychev, V. V. (1909) Sudostroitel'nye zavody i sudostroenie v Rossii i za granicej [*Shipbuilding plants and shipbuilding in Russia and abroad*]. SPeterburg.
7. Zalesskij, N. A. (1987). «Odessa» vyhodit v more. Voznikovenie parovogo moreplavanija na Chernom more (1827–1855 gg.) [*«Odessa» goes to sea. The emergence of steam navigation on the Black Sea (1827-1855)*]. Lviv.
8. Ivanova, L. H., Ivanchenko R. P. (2000). Suspil'no-politychnyy rukh 60-kih rokov XIX stolittya v Ukraini: do problemy stanovlennya ideolohiyi [*Social-political movement of the 60s of the XIX century in Ukraine: to the problem of the formation of ideology*]. Kyiv : Mizhnar. in-t lnhvistyky i prava.
9. Kurinna, T. M. (2004). Rozvytok blahodiynosti na seredn'omu Podniprov'yi (kinets' XVIII – pochatok XX st.) [*Development of charity on the average Dnieper (the end of the XVIII – the beginning of the XX century)*] : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Cherkasy.
10. Lazanskaya, T. I. (1989). Gosudarstvennye krest'yane Ukrainy v period krizysa feodal'no-krepostnicheskoi sistemy [*State peasants of Ukraine during the crisis of the feudal-serf system*]. Kyiv.
11. Lazans'ka, T. (1999). Istoriya pidpryyemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoyi statystyky XIX st.) [*The history of entrepreneurship in Ukraine (based on the materials of trade and industrial statistics of the XIX century)*]. Kyiv : In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy.
12. Lanovyk, B. D., Matysyakevych Z. M. (2004). Ekonomichna istoriya Ukrainy i svitu [*Economic History of Ukraine and the World*]. Kyiv : Vikar.
13. Lanovyk, B. D., Matysyakevych Z. M. (1994). Ukraina i svit. Istoriya hospodarstva vid pervisnoyi doby i pershykh tsyvilizatsiy do stanovlennya industrial'noho suspil'stva [*Ukraine and the world. History of the economy from the primitive age and the first civilizations to the formation of an industrial society*]. Kyiv : Geneza.
14. Marakhov, G. I. (1979). Sotsial'no-politicheskaya bor'ba na Ukraine v 20–40-e gody XIX veka [*Socio-political struggle in Ukraine in the 20–40's of the XIX century*]. Kyiv : Vishcha shkola.
15. Mel'nyk, L. H. (1969). Promyslovyy perevorot v Rosiyi i na Ukraini [*Industrial revolution in Russia and Ukraine*]. Kyiv.
16. Ryzheva, N. O. (2004). Mors'ke sudnobuduvannya v Ukraini (XIX – poch. XX st.) [*Marine Shipbuilding in Ukraine (XIX – early XX centuries)*] // Naukovyy visnyk Izmayil's'koho derzhavnogo humanitarnoho universytetu. Vyp. 17. S. 29–32.
17. Russkoe sudokhodstvo. Torgovoe i promyslovoe na rekakh, ozerakh i moryakh [*Russian shipping. Trade and fishery on rivers, lakes and seas*]. Ezhemesyachnyi zhurnal. 1896. № 175. S. 122–134.
18. Slabeev, I. S. (1960). Torgovo-transportnyi (chumatskii) promysel i ego rol' v sotsial'no-ekonomicheskom razvitii Ukrainy v XVIII – pervoi polovine XIX v. [*Trade-transport (tchoomak) fishery and its role in the socio-economic*

- development of Ukraine in the XVIII – first half of the XIX century*] : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv.
19. Surovtseva, I. Yu. (2006). *Metsenatstvo v Ukraïni drugoi polovini XIX – pochatku XX st. [Patronage in Ukraine in the second half of the XIX and early XX centuries]* : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Donets'k.

УДК 94(498.7): 528 «1818/1891»

ДІЯЛЬНІСТЬ БЕССАРАБСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ МЕЖОВОЇ КОНТОРИ (1818–1891 РР.): ЗАКОНОДАВЧІ НОВАЦІЇ ТА ПОВСЯКДЕННА ПРАКТИКА

Петрова Інна, Петров Олексій

Статтю присвячено проблемам становлення системи обліку земельних ресурсів, реформування поземельних відносин у Бессарабській області відповідно до загальноросійських стандартів. У студіях аналізуються нормативно-правові документи, на підставі яких проводилося Генеральне межкування бессарабських земель і вирішувались усі юридичні казуси, що виникали під час експедицій. Серед таких документів слід назвати «О обмежовании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки (№ 26719 от 7 марта 1817 г.)», «О учреждении особой Комиссии для составления правил генерального размежевания земель Бессарабской области (№ 23578 от 17 октября 1849 г.)», «Об изменении порядка размежевания земель Бессарабской губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 1591 от 19 мая 1883 г.)» тощо. Досліджено два підходи, запропоновані російським урядом для проведення межувальних робіт у регіоні: один – для казенних земель, інший – для приватновласницьких. Так, для межкування казенних земель була спрямована експедиція, яку склали вісім землемірів із прилеглих до Бессарабської області губерній. Для межкування приватновласницьких, церковних, монастирських та міських земель в Оргіївському, Хотинському та Яссському повітах, а також розгляду поземельних конфліктів в Аккерманському, Ізмаїльському та Бендерському повітах 29 квітня 1818 р. було створено Бессарабську обласну межову контору. Крім того, у статті досліджуються технічні засади межкування й основні проблеми, що уповільнювали темпи обстеження земельних ділянок. На думку автора, це панування традиційних форм землеволодіння та землекористування в регіоні, саботування місцевими жителями заходів Генерального межкування, етнічна строкатість Бессарабської області, значна кількість земельних конфліктів, відсутність належної комунікації між населенням та владними інституціями.

Ключові слова: *межування, Бессарабська обласна межова контора, Бессарабська область, земельна дача, план дачі, земельна ділянка.*

У першій чверті XIX ст. до локальної зони межування потрапляють землі, інкорпоровані до складу Російської імперії внаслідок Російсько-турецької війни 1806–1812 рр., у майбутньому – Бессарабська область. За Бухарестським мирним договором, до Росії відійшли Хотинський пашалик, частково Молдавське князівство й турецький Силістрійський вілаєт (Буджак) на схід від річки Прут [30, 29]. Територія майбутньої Бессарабської області складалася з трьох районів. Кожен з них до початку воєнних дій вирізнявся етнічною та соціально-становою структурою населення, пануванням традиційних систем землеволодіння та землекористування, економічним потенціалом. До першого району належав Буджацький степ із центром у Каушанах. Він був заселений ногайцями, які потрапили сюди ще в XVI ст. та сформували Буджацьку орду [1, 11; 30, 28–29]. Другий район – землі так званої турецької райї навколо Бендерської, Хотинської, Кілійської та Ізмаїльської фортець. Тут мешкали переважно турки й татари (окрім північної Хотинської райї, де більшість становили молдавани й українці) [30, 28]. Третій район – північна та центральна частина прудо-дністровського межиріччя – включала більшу територію Молдавського князівства [30, 28–29]. Окупація регіону російськими військами призвела до глобальних зрушень у його демографічному й економічному стані. Ще під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. османські піддані (чиновники, військові та їхні родини), що мешкали у фортецях Кілія, Аккерман, Бендери, оголошувалися військовополоненими. Їх планували переселити до Херсонської та Катеринославської губерній, а також Бузького війська [1, 18–19]. Тих, кого захопили під час активних бойових дій, мали намір відрядити до Харківської, Воронежської та Тамбовської губерній [1, 18]. На 1807 р. до Катеринославської та Херсонської губерній переселили загалом 15 366 турків і татар [1, 19]. Пізніше, після підписання Слободзейського перемир'я, внаслідок якого передбачався обмін військовополоненими, переселенням туркам і татарам запропонували виїхати до Османської імперії. Частина з них пристала на пропозицію і переїхала в округу фортеці Браїла і до Стамбула [1, 22]. Повернення татар і турків на території, підконтрольні Османській імперії, тривало і після підписання Бухарестського миру. Таким чином, після інкорпорації бессарабських земель у правове, економічне та політичне поле Російської імперії в регіоні постали проблеми відновлення демографічного потенціалу й господарських потужностей, формування нової системи владних інституцій, упорядкування поземельних відносин. У межах реалізації останнього було прийнято рішення провести межування Бессарабської області (указ Олександра I від 7 березня 1817 р. «О обмежевании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки»).

Становлення системи обліку земельних ресурсів у Російській імперії досліджували І. Герман [3], П. Іванов [11], С. Кавелін [14], С. Рудін [31], О. Дутлова [5], Л. Милов [10], Г. Смирнов [32], Ю. Коник [17], Н. Сурева [33], М. Цветков [35]. Однак, науковці здебільшого зосереджувалися на методологічних та технічних засадах межування. Це основні завдання Генерального та Спеціального межувань; створення розгалуженої системи центральних та місцевих межових установ для проведення землевпорядних робіт, їх функціональні обов'язки; технічні засади Генерального межування (далі ГМ – І. П., О. П.); упорядкування «первинних» та «підсумкових» документів ГМ. Як бачимо, проблема поширення на теренах Бессарабської області межових робіт до сьогодні не була предметом окремого дослідження (окрім статті В. Томулета) [38, 27–32]. Тому метою наших студій є аналіз документів, що відтворюють процес землевпорядних та кадастрових робіт у Бессарабській області; виявлення основних причин, що впливали на темпи проведення межування в регіоні, аналіз російського межового законодавства, спрямованого на їх подолання. Дослідження перебігу межування на теренах Бессарабської області відбувалося із залученням: 1) діловодної документації («Переписка с казенной палатой о командировании в Бессарабскую область двух поветовых землемеров» від 29 квітня 1817 р. – 31 грудня 1819 р. або «Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором, уездными землемерами о составлении проекта правил общего межевания владельческих земель Бессарабской области» від 16 листопада 1830 р. – 11 квітня 1833 р.); 2) законодавчих актів («О мерах вызываемых окончанием генерального межевания Бессарабской губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 7744 від 27 травня 1891 р.), «О обмежевании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки: Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции» (№ 26719 від 7 березня 1817 р.) тощо.

Нормативно-правову базу на першому етапі проведення робіт склали такі акти: «О обмежевании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки» (7 березня 1817 р.) [20, 237] та «Устав образования Бессарабской области» (29 квітня 1818 р.)» [34, 237]. У цих документах було запропоновано два підходи до межування в регіоні: один – для казенних земель, інший – для приватновласницьких. Так, казенні ділянки межувала експедиція, до складу якої увійшли вісім землемірів із прилеглих до Бессарабської області губерній. Наприклад, цивільною владою Київської губернії було призначено радомишльського повітового землеміра С. Тертичникова та черкаського повітового землеміра І. Палія (працював на межуванні до часу своєї смерті 30 вересня 1819 р.) [6, 2–3]. Учасники експедиції (повітові землеміри та обслуговуючий персонал) підпорядковувалися полковнику С. Корниловичу, який з 1817 до 1819 рр. очолював топографічну зйомку Бессарабської області та керував межовими роботами в регіоні. Контролювали їхнє виконання керівник Головного штабу й. і. в.,

генерал-ад'ютант П. Волконський та повноважний намісник Бессарабської області, генерал-лейтенант О. Бахметев. У результаті були розмежовані землі під містами Аккерман, Кілія, Бендери, Ізмаїл, Рені, Каушани, території 75 казенних сільських поселень та 38 приватновласницьких ділянок, що призначалися для іноземних колоністів, а також 62 незаселених державних ділянок [31, 236]. Після обмежування вищезазначених земель Буджака, згідно з рішенням російського імператора від 4 січня 1822 р., кордони цих ділянок затверджувались і позначалися на топографічних картах.

Інакше межувалися приватновласницькі, церковні, монастирські та міські землі в інших районах Бессарабії. Так, для межування в Оргіївському, Хотинському та Ясьському повітах та розгляду поземельних конфліктів в Аккерманському, Ізмаїльському та Бендерському повітах Бессарабської області 29 квітня 1818 р. було створено Бессарабську обласну межову контору. До її складу зараховувалися голова, який призначався дворянством, чотири представники від місцевого дворянства, обласний землемір. Відповідно до «Штату Бессарабської області по внутрішньому управленню» були затверджені такі оклади для посадових осіб Бессарабської губернської (обласної) межової контори: голова – 450 руб., чотири представники від місцевого дворянства – 350 руб. кожному; секретар та обласний землемір – 500 руб. [37, 22]. Для проведення усіх кадастрових робіт межова контора створювала три межові комісії: Оргіївську, Яську та Хотинську. До складу повітової межової комісії входили конторський службовець (здебільшого представник місцевого дворянства, член межової контори), два повітові землеміри й один арбітр від кожного власника земельної ділянки. Роботу межова комісія розпочинала після відкриття межової справи, а та, у свою чергу, після надходження від власника земельної ділянки заяви про проведення межування. У 30-денний термін усі власники земельних ділянок повинні були завітати до межової комісії, надіслати своїх повірених з відповідними документами та переліком кандидатів на посади арбітрів. Співробітники межової комісії уже на місці перевіряли наявність документів, що підтверджували право власності на землю, приймали присягу від арбітрів та долучалися до створення планів «дуктів і редуктів чи обводів та відводів» [31, 237]. Після впорядкування, наприклад, плану спірної ділянки кожна зі сторін надавала необхідні документи, які підтверджували право власності на землю, або надсилала роз'яснення щодо правочинності своїх майнових претензій. Після цього для вирішення конфлікту з боку відповідача запрошувався арбітр (арбітрів було двоє – з боку відповідача та від позивача). Якщо надані відповідачем та позивачем документи не підтверджували права власності на землю, тоді представники межових установ запрошували понятих, які могли б засвідчити непорушність кордонів ділянки. Кількість понятих не повинна була перевищувати п'яти осіб від кожної сторони (хоча, за попередньою згодою між землевласниками, їх кількість могла бути зменшена до трьох осіб). Поняті (свідки) складали присягу, що вони будуть

чесно свідчити, а сторони, що їх запрошували, присягали, що ніяким чином не будуть впливати на свідків [34, 275]. До понятих, як і до майбутніх арбітрів, висувалися певні вимоги: чесність, порядність, приналежність до місцевої громади, відсутність судимості (або факту перебування під слідством). Тому, щоб не залучити до проведення межувальних робіт осіб з девіантною поведінкою, учасники земельного конфлікту повинні були узгодити з межевою комісією кандидатури понятих. Після дослідження усіх обставин справи за присутності арбітрів межева комісія приймала рішення про подальшу долю земельної ділянки, базуючись на нормах російського законодавства, а також «молдавських правах, перевагах та звичаях».

Після межування земельних ділянок на спірних кордонах розташовували межові знаки. Якщо одна зі сторін не погоджувалася з рішенням комісії, вона мала добу на оскарження. До того ж, за законом, якщо сторона конфлікту протягом доби не висловлювала згоди чи незгоди з рішенням комісії, на неї накладався штраф у 200 левів [34, 276]. Після цього землеміри ще раз знімали спірну ділянку на план, упорядковували межові книги (у двох екземплярах) та надсилали всю картографічну й описову продукцію до обласної межевої контори на затвердження. Власники землі отримували копію рішення межевої комісії та свідоцтво з описом кордонів ділянки. Якщо ж учасники земельного конфлікту за посередництвом місцевої межевої комісії не приходили до консенсусу, справу відправляли на заочний розгляд до обласної межевої контори. Протягом 40 днів рішення можна було оскаржити в межевій конторі [34, 276]. У Бессарабському обласному цивільному суді впродовж 60 днів можна було оскаржити рішення межевої контори [34, 279]. До суду контора спрямовувала ревізійні справи. Вищою судовою інстанцією з розгляду поземельних справ у регіоні була Верховна Рада області. До цієї установи також надходили справи щодо вирішення поземельних конфліктів, пов'язаних з межуванням державних та монастирських земель. Від 1825 р. усі справи, за якими приймалися рішення у Бессарабському обласному цивільному суді, могли бути оскаржені протягом року в Другому департаменті Сенату [25, 409]. Проте, вже з 1827 р. останньою апеляційною інстанцією було визначено Межевий департамент Сенату, саме він повинен був ухвалювати рішення щодо спірних межових питань [24, 930].

Як було зазначено вище, межування Бессарабської області мало свої особливості, зумовлені пануванням традиційних систем землеволодіння та землекористування, строкатим етнічним складом населення (великою кількістю іноземних колоністів), вирішенням кадрового питання діяльності межових служб за рахунок залучення трудових ресурсів із сусідніх губерній, відсутністю належної комунікації між співробітниками межевої контори, вищими посадовими особами регіону та місцевими землевласниками й землекористувачами тощо. Найбільш актуальною проблемою межування залишалася налагодження сталих комунікаційних зв'язків між його учасниками. Відповідно до Статуту про створення Бессарабської області 1818 р.

мовна політика в місцевих органах влади базувалася на таких принципах: «Справи в Раді [Державна Рада] розглядаються російською та молдавською мовами, за родом для них властивим, тобто: розпорядчі, казенні, кримінальні та слідчі російською і молдавською з дотриманням законів Російської імперії та з охороною прав і звичаїв землі щодо захисту приватної власності; а цивільні позови та межові справи відправляються однією мовою молдавською, і судяться на підставі законів і звичаїв молдавських» [16, 230–285]. Тобто, як випливає з документа, розгляд межових справ відбувався молдавською мовою. Однак, із кожним роком у регіоні збільшувалася кількість російських чиновників, що призначалися на керівні посади. Наприклад, у 1828 р. під час ревізії діяльності Бессарабської межової контори було виявлено, що обласний землемір Б. Ейтнер (на цю посаду його було призначено 4 серпня 1825 р.), який входив до складу контори, не володів молдавською. Внаслідок цього, він систематично був відсутній на засіданнях контори [10, 27]. Лише 17 листопада 1828 р. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор М. Воронцов видав наказ, який зобов'язував Б. Ейтнера бути присутнім на кожному засіданні контори. За відсутності з поважних причин під час розгляду поземельних справ рекомендувалося запрошувати одного з членів цинутних (повітових) межових комісій. Також у наказі зазначалося, що «Ейтнера необхідно допустити до справ і мати з ним стосунки російською мовою, справи продовжувати розглядати молдавською, перекладаючи всі папери російською мовою» [10, 27 зв.]. Далі зазначалося, що «до прийняття нового Положення про Бессарабську губерньську (обласну) межову контору потрібні чиновники як зі знанням молдавської, так і російської мов» [10, 27 зв.]. Водночас 9 жовтня 1831 р. було виявлено, що керівник Бессарабської обласної межової контори, дворянин К. Руссо, не володів російською, тому було прийнято рішення виключити його зі складу «комітету, який був заснований для розгляду проекту суцільного межування земель приватних власників» [9, 23].

Впливало на хід межових робіт і побутування в регіоні традиційних форм землеволодіння та землекористування (надалі це спровокувало розробку окремого положення для межування приватновласницьких ділянок у Бессарабській області). Як зазначає Л. Циганенко, «землі Бессарабії умовно можна поділити на дві частини: райони з переважанням приватного землеволодіння (північні та центральні повіти) та райони з переважанням надільної землі (південні повіти)» [4, 204]. У досліджуваний період найбільшими землевласниками в регіоні залишалися церковні установи (монастирі) та поміщики. Окрім того, спостерігалася тенденція до зростання площі їхніх земельних ділянок. За матеріалами екстрактів 1817 р. (перепис 1817 р. – І. П., О. П.), поміщикам і церковним установам Бессарабії належало 68 % усієї «зручної землі» в повітах, які підпадали під цей перепис [4, 112]. Збільшення поміщицького землеволодіння відбувалося за рахунок самозахопленн або офіційного пожалування царською владою російським поміщикам чи

місцевим боярам земельних ділянок. Так, за перші два десятиліття після інкорпорації Бессарабії до складу Російської імперії в Аккерманському, Бендерському та Ізмаїльському повітах царським урядом у приватну власність (поміщикам) було передано 300 тис. дес. землі. Протягом цього ж періоду шляхом самозахоплення земельний фонд поміщицьких господарств було збільшено на 120 тис. дес. землі [4, 114–115]. Общинне землеволодіння було лише в резешів-пармаків – селян-хліборобів. Їхня частка в загальній дачі складала один-два пармаки (пармак – смуга землі завширшки із суглоб великого пальця і завдовжки з ділянку землі, що належить селищу) [4, 177–179]. Серед інших прошарків резешів, наприклад однодворців (цей прошарок населення з'явився внаслідок розпаду громади), побутовало селянське приватновласницьке землеволодіння (вони володіли ріллею, виноградниками, присадибними ділянками на правах приватної, спадкової власності, ці землі не підлягали перерозподілу) [4, 179]. Тільки частина земель (ліси, луки, сіножаті) знаходилась у їхньому загальному користуванні [4, 179]. Здебільшого резеші мешкали в центральних повітах Бессарабії – Оргіївському, Кишинівському, Сорокському, Бельцькому, частково Хотинському та Бендерському [4, 174]. У Бендерському, Аккерманському, Ізмаїльському повітах Бессарабської області було поширене державне землеволодіння [13, 33]. На державних землях проживали втікачі-царани, однодворці-мазили, однодворці-рупташі, державні цигани, державні селяни-переселенці, що раніше мешкали в Курській, Рязанській, Орловській, Таврійській, Полтавській, Слобідсько-Українській (Харківській) губерніях, а також євреї-хлібороби. Державних селян на казенні землі Бессарабії переселяли відповідно до Правил, затверджених 18 серпня 1824 р.: на кожному сім'ю виділялося 30 дес. землі, на сім'ї майбутніх переселенців – 10 дес. землі [13, 34]. За користування державним земельним фондом усі ці прошарки сплачували оброк. Із державного фонду у вічне та спадкове користування на півдні Бессарабії передавалися землі іноземним колоністам: німцям, болгарам, гагаузам (у задунайських переселенців тривалий час було поширене общинне землекористування).

На перебіг межових робіт впливала також велика кількість поземельних конфліктів. У фонді «Бессарабської губернской (обласной) межовой конторы» (ф. 121) Національного архіву Республіки Молдова (далі НАРМ – І. П., О. П.) та у фонді «Материалы Генерального и Специального межевания по Бессарабской губернии» (ф. 1299) Російського державного архіву давніх актів (далі РДАДА – І. П., О. П.) збереглися документи, що оповідають про перебіг межування, причини виникнення, розгляд та вирішення поземельних конфліктів у регіоні. Серед основних причин укладачі документів називають відсутність землевласників або їхніх законних представників під час межування ділянок (з часом землевласники намагалися оскаржити межування, визнати встановлені кордони недійсними); поширення в регіоні практики самозахоплення земельних ділянок; відсутність у більшості

землевласників правовстановлювальних документів на землю (або наявність у власників документів, що суперечать один одному). У разі виникнення конфлікту збирали й надавали усі документи, в яких згадується власник ділянки та її межі. Наприклад, землевласник вотчини Радукани І. Дарій на підтвердження права власності надав такі документи: «Предписания господаря Александра Гики воеводы на владение вотчины Радукан» (17 грудня 1766 р.), «Предписания господаря Александра Гики воеводы на владение вотчины Радукан» (29 серпня 1776 р.), «Межевое свидетельство Ворника де Порты Георгия Талпиша» (30 березня 1800 р.), «План составленный Ворником де Портой» (30 березня 1800 р.), «Прошение владельцев с предписанием на обороте Молдавского дивана» (15 листопада 1808 р.) [8, 49]. Надалі з метою уникнення конфліктів через відсутність правовстановлювальних документів 17 жовтня 1849 р., було прийнято рішення обговорити та затвердити оновлений перелік документів, що підтверджували право власності на землю («Об учреждении особой Комиссии для составления правил генерального размежевания земель Бессарабской области»). У цьому нормативно-правовому акті було запропоновано як правовстановлювальні документи використовувати: господарські хrizові (грамоти), хотарники (межові листи), плани Молдавського уряду до інкорпорації Бессарабії до складу Російської імперії. Крім того, пропонувалося визнавати законними наявні межові угоди, акти дарування, заповіти, а також «спокійне володіння» земельною ділянкою після 1812 р.

Незважаючи на проголошену політику полюбовного розмежування, більшість земельних конфліктів у регіоні тривала декілька років. Так, суперечка між В. фон Григорче (власником вотчини Строешти Хотинського повіту) та Є. Калмуцьким (вотчина Рингач) спалахнула 14 грудня 1820 р. Нових обертів набула після 14 серпня 1828 р., коли член межової комісії Хотинського повіту Дука під час межування вотчини Рингач відмежував на користь Є. Калмуцького від вотчини Строешти прикордонну ділянку завдовжки 700 сажень, завширшки 400 сажень (В. фон Григорче намагався оскаржити дії члена межової комісії) [10, 34]. Від 1824 р. не могли врегулювати поземельного конфлікту між власником вотчини Малинці, титулярним радником А. Валі, та настоятелем Голіївського монастиря Григорієм Іринопольським (монастирю належали землі вотчини Клішкоуци). Межував ділянку в липні 1824 р. Ізмаїльський цинутний землемір капітан Степанов. На межуванні від вотчини Малинці були присутні А. Валі з понятими, а від Клішкоуци – лише поняті (представник митрополита Григорія Іринопольського на межування не прибув, хоча йому надсилали декілька повісток) [7, 69]. 3 лютого 1832 р. (А. Валі) та 12 червня 1834 р. (Григорій Іринопольський) надіслали скарги на адресу Бессарабського обласного цивільного суду на діяльність Бессарабської обласної межової контори та Хотинської межової комісії. Григорій Іринопольський звинуватив установи як у порушенні кордону, встановленого в 1824 р., так і в порушенні

кордону ділянки відповідно до договору купівлі-продажу 20 травня 1835 р. (цей договір було підписано між А. Валі та Григорієм Іринопольським). Інша сторона позову, А. Валі, наполягала на затвердженні кордонів ділянки згідно з межовим листом А. Донича (5 вересня 1810 р.) та планом ділянки, підписаним інженером Д. Клементі.

Через велику кількість конфліктів під час межових робіт стало актуальним прийняття окремого Положення загального межування приватно-власницьких земель Бессарабської області. Уперше це питання було порушено ще в 1823 р. У 1828 р. Державна Рада зобов'язала місцеве керівництво створити нові правила. 4 листопада 1830 р. до Бессарабського цивільного губернатора, дійсного статського радника А. Сорокунського надійшов від губернського (обласного) землеміра Б. Ейтнера Проект (правил) загального межування приватновласницьких земель Бессарабської області. Документ було підписано та відредаговано генерал-лейтенантом О. Красовським, який з 22 серпня (3 вересня) 1830 р. до 15 (27) лютого 1831 р. виконував обов'язки Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора. З метою успішного завершення межових робіт у документі рекомендувалося реалізувати такі заходи: створити контору у складі представників дворянства та резешів, збільшити її штатний розпис за рахунок введення додаткових посад (окрім повітових землемірів, рекомендувалося призначити 12 тимчасових землемірів, 24 помічників землемірів та 12 рисувальників, сформувати польову команду); запровадити «чергову систему» проведення межових робіт: заздалегідь повідомляти власників земель про приїзд межової комісії, зобов'язати власників земельних ділянок на час приїзду межувальника надавати йому всі необхідні документи, зокрема правовстановлювальні; усю набуту після межування земельних ділянок інформацію заносити до Генерального плану, власникам земельних ділянок надати засвідчену копію плану ділянки та межовий журнал; у разі неприбуття власника або його довірених осіб з документами на межування ділянки, її обмежувати при сторонніх свідках, за документами сусідів або свідченнями старожилів. Для обговорення цього документа, його уточнення та доповнення було прийняте рішення сформувати окрему комісію (комітет) у складі предводителя обласного дворянства, оргівського, хотинського та яського повітових землемірів, керівника Бессарабської обласної межової контори, обласного прокурора та інших посадовців. Оскільки деякі рекомендовані особи уникали участі в роботі комісії, її склад тривалий час не могли затвердити. Через незнання російської мови відмовилися від співпраці з комісією (комітетом) голова Бессарабської обласної межової контори К. Руссо; за станом здоров'я – предводитель дворянства Хотинського повіту К. Талка; у зв'язку із високою зайнятістю поточними справами – обласний прокурор І. Подгурський [29, 1–5].

Подальше обговорення проекту, надісланого Б. Ейтнером, засвідчило відсутність впорядкованої інформації про особливості становлення

традиційної системи землеволодіння та землекористування в Бессарабській області. Із часом було виявлено, що деякі питання, пов'язані із становленням різних форм землеволодіння та землекористування в регіоні, потребували фундаментального дослідження. Наприклад, рекомендувалося вивчити історію монастирського землеволодіння, зокрема «преклонних» монастирів, систематизувати нормативно-правові акти, що регулювали межування цієї категорії земель [29, 31–31 зв.]; проаналізувати причини поземельних конфліктів та описати шляхи їх вирішення (наприклад, було рекомендовано запровадити до нового Проекту (правил) норму, що «усі суперечки навколо земельних ділянок до 60 десятин вирішувати на місці, у цьому випадку рішення межової комісії було остаточним та оскарженню не підлягало» (цю норму пропонувалося не поширювати на землі резешів) [29, 31–31 зв.]); дослідити випадки використання в поточній діловодній документації традиційних для регіону одиниць вимірювання площі землі (фальчі, пальма, пармак) та перевести їх у російську систему вимірювання (квадратну сажень); вивчити основні етапи становлення системи общинного землеволодіння у резешів, стан їхньої громади на сучасному етапі; існуючі умови користування лісами (зокрема приватновласницькими), земельними ділянками, що використовуються для випасу худоби; дослідити етапи формування державного земельного фонду в регіоні, становлення системи унормування площі земельних ресурсів, які необхідні «для задоволення потреб казенного відомства селян» (у Бессарабській області межування державних земель відбувалося з урахуванням нормативу 30 десятин землі на одну сім'ю) [29, 52–52 зв.].

На вимогу Сенату для збирання та систематизації зазначеної вище інформації було залучено представників різних гілок влади. Поступово, в декілька етапів, почали надходити необхідні матеріали для розробки нового Проекту (правил) межування в регіоні. Наприклад, 15 липня 1832 р. на адресу дійсного статського радника А. Сорокунського з Бессарабського цивільного суду надійшла відповідь, у якій повідомлялося, що «резеші землі продають свої відповідно до Соборної грамоти 1785 р. грудня 18 як своєму сюзерену, так і сторонній особі і позовні заяви подають як приватні власники...; закордонні монастирі використовують землі на правах приватних власників, а справи розглядаються в судовому порядку на правах з державними землями відповідно до указу 1823 р. листопада 23» [29, 38–38 зв.]. 23 січня 1835 р. до обговорення справ щодо межування монастирських земель у Бессарабській області долучився Димитрій, архієпископ Кишинівський та Хотинський [28, 1–2 зв.]. Листування між Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором, Бессарабською казенною палатою, Бессарабським цивільним судом, Державною Радою та Сенатом щодо збирання й уточнення інформації про особливості землеволодіння та межування в регіоні, обговорення та затвердження нового Проекту (правил) тривало аж до 1849 р., доки не було прийнято закон «О учреждении особой Комиссии для составления правил генерального размежевания земель

Бессарабської області» [26, 94–106]. У цьому документі повідомлялося, що новий Проект (правила) обговорено на засіданнях Межового департаменту Урядового Сенату та Державної Ради. 17 жовтня 1849 р. було прийнято рішення доручити Міністерству юстиції передати Проект на розгляд Комісії для впорядкування правил Генерального межування земель, що складалася «з місцевих чиновників і представників усіх прошарків населення Бессарабської області» [12, 117 зв.]. Проте діяльність Комісії виявилася малоефективною, у 1863 р. її функціонування було призупинено. Була створена нова Комісія для вивчення головних принципів реформування межової справи в імперії.

Як було зазначено вище, попри намагання місцевої адміністрації та царського уряду завершити межування в короткий термін, упорядкувати нове положення, яке б урегулювало процес межування приватновласницьких ділянок, продуктивність діяльності конторських землемірів та ефективність межувальних робіт у регіоні була низькою. З метою контролю за межовими роботами до Бессарабії в 1852 р. спрямовано штабс-капітана Новгородцева [12, 117]. Проте його діяльність ніяк не позначилася на якості й темпах проведення робіт. За твердженням бессарабського дослідника О. Зашука, з 1817–1818 рр. до часу написання Матеріалів для географії та статистики Росії (Бессарабська область, 1862 р. вид.) конторою було видано лише 152 плани на приватну власність (хоча в матеріалах Бессарабської межової контори ми зустрічаємо інші статистичні показники, див. таб. 1.) [18, XI]. Загалом за цей час було обмежено 1/12 області (283 тис. 600 дес. землі) [18, XII]. На 1 січня 1870 р. з 1568 маєтків на території у 3 306 723 дес. землі було обмежено лише 881 маєток загальною площею 2 042 428 дес. [12, 119 зв.]. До 1888 р. з 2 526 вотчин Бессарабії з 3 179 051 дес. було обмежено 2 308 вотчин (детальніше про темпи проведення межових робіт див. таб. 1.).

Таблиця 1

Динаміка проведення суцільного межування в Бессарабській області протягом 1853–1888 рр. (за матеріалами Бессарабської обласної межової контори) [12, 119, 120]

Рік надання даних	Обмежено		Залишилось обмежувати	
	маєтків	десятин	маєтків	десятин
1853	66	177 832		
1860	190	415 952		
1875*	1 193	2 358 121	752	948 602
1880**	1 658	2 563 551	535	743 172
1882***	2 002	3 435 960	537	709 270
1888****	2 308	2 870 742	218	308 309

* Із загальної кількості 1 945 маєтків на 3 306 723 дес.

** Із загальної кількості 2 193 маєтків на 3 306 723 дес.

*** Із загальної кількості 2 539 маєтків на 4 145 230 дес. Збільшення маєтків та земельної площі відбулося за рахунок приєднання до Бессарабії Ізмаїльського повіту.

**** Із загальної кількості 2 526 маєтків на 3 179 051 дес.

У 1869 р., після ревізії Одеського судового округу, О. Шахматов (на той період старший голова Одеської судової палати) запропонував з метою прискорення процесу розгляду поземельних конфліктів ліквідувати усі межові заклади в області та перенести розгляд усіх спірних межових справ до Кишинівського окружного суду й Одеської судової палати [12, 118]. Однак, пропозиція О. Шахматова не знайшла підтримки у вищого керівництва країни. І 18 травня 1870 р. Державною радою було прийнято таке рішення: «У зв'язку з ліквідацією Височайше затвердженого, 8 квітня 1869 р. рішенням Державної Ради Бессарабського обласного цивільного суду, усі межові справи, що підлягали відповідно до Правил 29 квітня 1818 р. про обов'язки Бессарабської межової контори, розгляду в апеляційному порядку Бессарабським обласним цивільним судом, безпосередньо передаються з Бессарабської межової контори до Межового департаменту Сенату» [22, 668]. Після ліквідації у 1874 р. посади генерал-губернатора Новоросійського та Бессарабського, в управлінні якого перебувала контора, було прийнято рішення «підпорядкувати Бессарабську обласну межову контору Управлінню Межової частини Міністерства юстиції» [12, 118].

З метою підвищення ефективності діяльності контори 4 листопада 1881 р. було затверджено її новий штатний розпис та збільшено фінансування (з 1 січня 1882 р. додаткові витрати на її утримання становили 5 801 руб. 28 коп.) [27, 336–337]. Однак це не позначилося на результатах її діяльності (оскільки були й інші фактори, що впливали на ефективність, наприклад, відповідно до параграфу Правил 1818 р. межкування відбувалося лише за бажанням землевласників, що призводило до відтермінування робіт на невизначений термін). 19 травня 1883 р. це правило було скасоване, і відтепер межкування проводилося за чергою без очікування запиту від власника земельної ділянки [21, 249; 12, 118 зв.]. У 1884 р. відбулися чергові зміни у повноваженнях Бессарабської обласної межової контори (приводом послугував розгляд двох межових справ). Так, під час вирішення справи щодо відведення земель для священнослужителів із селищ Паулешти та Нішкан Сенат зауважив, що відмежування церковних земель відбувається на підставі особливих правил Генерального межкування, а отже, підлягає Бессарабській межовій конторі. Тому всі справи з відведення церковних земель, які розглядалися Бессарабським губернським правлінням, з жовтня 1884 р. зараховувалися до повноважень межової контори [12, 118 зв.]. Відмежування земель для церковних служителів у Бессарабській області розпочалось у 1813 р. (воно відбувалося на підставі особливих правил, прийнятих 21 серпня 1813 р.). У першій половині XIX ст. в Бессарабській області було відведено землю 142 церквам в казенних селищах та 13 – у поміщицьких маєтках. Проте лише з 1832 р. землі надавалися духовенству в постійне, а не тимчасове, як раніше, володіння. Відмежування цих земель до 1884 р. проводилося землемірами, що були в підпорядкуванні губернського правління.

Щодо іншого, отриманого Сенатом запиту про відповідальний орган, на який покладалося межування спільних дач та відведення зі спільних дач окремих приватновласницьких ділянок, Сенат 12 листопада 1884 р. постановив: 1) мастки, що перебувають у спільній власності і на які були вже видані плани, межувати на засадах Спеціального межування; 2) подальше відмежування приватних земельних ділянок зі спільного мастку відбувалося лише за згоди Кишинівського окружного суду (як і розгляд справ); 3) затверджувала межові акти лише Межова канцелярія [12, 119]. Це зменшило коло обов'язків межової контори, обмежило її дії лише заходами Генерального межування, хоча певний час контора ще приймала до розгляду справи, що стосувалися Спеціального межування. Прийняття цієї постанови призвело до зменшення навантаження на співробітників Бессарабської обласної межової контори, з цього часу до кола їх обов'язків зараховувалося проведення Генерального межування.

Поступово межування Бессарабської області добігало свого логічного завершення. У 1889 р. залишалось відмежувати лише церковні землі (загалом 36 справ). До 1890 р. межування майже за всіма повітами Бессарабської області було завершено (невирішеними залишалися лише судові справи), тому 1 травня 1890 р. Державна Рада запропонувала: з 1 січня 1891 р. ліквідувати Бессарабську межову контору та призупинити діяльність її комісій; незавершені справи передавалися на розгляд до Кишинівського окружного суду та Бессарабського губернського правління для подальшого завершення губернською креслярнею (упорядкування генеральних повітових планів за Бессарабською губернією було покладено на Бессарабську губернську креслярню). За рахунок коштів, які раніше витрачалися на утримання контори і цинутних комісій і звільнилися після їх ліквідації, а також коштів Міністерства юстиції, було збільшено фінансування губернської креслярні (на 2 500 руб. щорічно), межового архіву (на 700 руб. щорічно), зросла заробітна плата губернського землеміра (на 980 руб. щорічно) протягом 5 років [23, 304–305; 12, 127–127 зв.]. У 1891 р. Бессарабська межова контора та її комісії були ліквідовані, плани та межові книги було передано на зберігання до Межової канцелярії (усього в 1910 р. нараховувалося 3 734 межові плани).

Таким чином, межувальні заходи на бессарабських землях тривали понад сімдесят років. Серед причин, що сповільнювали хід межування в Бессарабії, слід назвати розмаїття традицій і форм землекористування й землеволодіння; необхідність вести подвійну документацію (з часом один екземпляр картографічної та описової продукції виготовлявся молдавською мовою, інший – російською); велика кількість земельних конфліктів у Бессарабській області; етнічна строкатість населення (через велику кількість колоній іноземних переселенців межування цих земель відбувалося за окремими правилами). Однак, незважаючи на всі труднощі, службовці Бессарабської обласної межової контори досягли основної мети –

впорядкували поземельні відносини в області з урахуванням традицій і форм землекористування та землеволодіння; закріпили остаточно право власності на землю дворян, завершили період тривалих поземельних конфліктів, окреслили площу земельних ділянок, що перебували у власності держави.

Abstract

The article focuses on the formation of the land registers system in the Bessarabian region, the reform of land relations in the region in accordance with the all-Russian standards. The paper analyzes the main legal and regulatory documents that served as a legal basis for the general surveying of the Bessarabian lands and with the help of which all the legal incidents arising in the course of the activity of the surveying expeditions were solved. Among such documents it is necessary to name the following: «On the surveying of the state lands of the Bessarabian region and the division of these lands into plots» (March 7, 1817), «On the establishment of a special commission for drawing up the rules for the general demarcation of the lands of the Bessarabian region (No. 23578 dated October 17, 1849)», «On the change in the order of demarcation of the lands of the Bessarabian province: the highest approved opinion of the State Council (No. 1591 of May 19, 1883)» and others. There were studied two approaches proposed by the Russian government for carrying out surveying works in the region: one for state lands and the other for those that were privately owned. Thus, for surveying state lands in Bessarabia, an expedition was sent to which eight surveyors from provinces adjoining the Bessarabian region were enrolled. On April 29th, 1818, the Bessarabian Regional Land Surveying Office was established to survey private property, church, monastery and city lands in Orheisky, Khotinsky and Yassky districts and to consider land conflicts in Akkerman, Izmail and Bender districts of the Bessarabian region. In addition, the article explores the technical foundations of the survey and the main problems that employees encountered during the surveying works in the Bessarabian region. In the author's opinion, the main problems that slowed the pace of the survey of individual land plots were: the dominance of traditional forms of land ownership and land use in the region, sabotage by the local population of measures of general surveying, ethnic diversity of the population in the Bessarabian region, the presence of a significant number of land conflicts, lack of proper communication between the local population and government institutions.

Keywords: survey, Bessarabian Regional Land Surveying Office, Bessarabian region, land cottage, cottage plan, land plot.

Аннотация

Статья посвящена проблеме становления системы учета земельных ресурсов, реформирования поземельных отношений в Бессарабской области в соответствии с общероссийскими стандартами. В работе анализируются нормативно-правовые документы, на основании которых проводилось

Генеральное межевание бессарабских земель и решались все юридические казусы, возникавшие во время экспедиций. Среди таких документов следует назвать «О обмежевании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки (№ 26719 от 7 марта 1817 г.)», «О учреждении особой Комиссии для составления правил генерального размежевания земель Бессарабской области (№ 23578 от 17 октября 1849 г.)», «Об изменении порядка размежевания земель Бессарабской губернии: Высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета (№ 1591 от 19 мая 1883 г.)» и т. д. Исследованы два подхода, предложенные российским правительством для проведения межевых работ в регионе: один – для казенных земель, другой – для частновладельческих. Так, для межевания казенных земель была направлена экспедиция, в составе которой было восемь землемеров из прилегающих к Бессарабской области губерний. Для межевания частновладельческих, церковных, монастырских и городских земель в Оргеевском, Хотинском и Ясском уездах, а также рассмотрения поземельных конфликтов в Аккерманском, Измаильском и Бендерском уездах 29 апреля 1818 г. была создана Бессарабская областная межевая контора. Кроме того, в статье исследуются технические основы межевания и основные проблемы, которые замедляли темпы обследования земельных участков. По мнению автора, это главенство традиционных форм землевладения и землепользования в регионе, саботирование местными жителями мероприятий Генерального межевания, этническое разнообразие Бессарабской области, значительное количество земельных конфликтов, отсутствие надлежащей коммуникации между населением и властью.

Ключевые слова: межевание, Бессарабская областная межевая контора, Бессарабская область, земельная дача, план дачи, земельный участок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII–XIX ст.: залиги й їхній склад. Одеса : Астропринт, 2013. 168 с.
2. Киссе А. И., Пригарин А. А., Станко В. Н., Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины : Книга для чтения. Ред.: Одесса : PostScriptUm-Смил, 2014. 744 с.
3. Герман И. Е. История русского межевания. М., 1910. 302 с.
4. Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). Кишинев: Гос. изд-во Молдавии, 1956. 397 с.
5. Дутлова Е. И., Никонов П. Н. Земля города Москвы в контексте отечественной и мировой истории. Очерки межевания, кадастрового учета и градостроительства. М. : Изд-во Главархива Москвы, 2007. 486 с.
6. Дело, переписка с казенной палатой о командировании в Бессарабскую область двух поветовых землемеров (29 апреля 1817 г. – 31 декабря 1819 г.). ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 3576. 31 арк.

7. Дело о приведении в известность границ вотчины Малинцы (16 апреля 1824 г. – 28 ноября 1870 г.). 1 часть. *РГАДА*. Ф. 1299. Оп. 1. Спр. 506. 556 арк.
8. Дело о приведении в известность границ вотчин Радукан, Добряне, Бросконешт и Циркан со стороны межевания (21 марта 1819 г. – 1 марта 1832 р.). *РГАДА*. Ф. 1299. Оп. 1. Спр. 5636, 176 арк.
9. Дело о приведении в известность границ вотчины Чепанос (26 июля 1819 г. – 18 октября 1822 г.). 1 часть. *РГАДА*. Ф. 1299. Оп. 1. Спр. 918. 569 арк.
10. Журнал постановлений за декабрь 1828 г. *НАРМ*. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 69. 57 арк.
11. Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России / М. : Типография С. Селивановского, 1846. 178 с.
12. Историко-статистический очерк о деятельности Межевой конторы с момента ее образования по 1890 г. и другая переписка по вопросу деятельности межевой конторы (23 ноября 1889 г. – 25 октября 1890 г.). *НАРМ*. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 248. 170 арк.
13. История народного хозяйства Молдавской ССР (1812–1917 гг.) / Под ред. Я. С. Гросула. Кишинев : Штиинца, 1977. 351 с.
14. Кавелин С. П. Межевание и землеустройство. М., 1914. 340 с.
15. Каширин В. Вступление русских войск в Бессарабию и ликвидация Буджакской татарской орды в начале Русско-турецкой войны 1806–1812 гг. Conferința științifică internațională «Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relațiilor multisekulare moldo-ruso-ucrainene». «Присоединение Бессарабии к России в свете многовекового молдо-российско-украинского сотрудничества» (Chișinău, 1–5 aprilie 2012). Chișinău, 2012. С. 39–51.
16. Кодан С. В., Февралев С. А. Формирование и развитие местного права в Бессарабии в составе Российской империи (1812–1917 гг.). *Вопросы права и политики*. 2013. № 4. С. 230–285.
17. Коник Ю. Документи фонду Херсонської губернської креслярні як джерело з історії Генерального межування Херсонської губернії (1803–1828). *Студії з архівної справи та документознавства*. К., 2008. Т. 16. С. 128–135.
18. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. Ч. 1. / Сост. капитан А. Защук /. СПб. : Тип. Э. Веймера, 1862. 582 с.
19. Милов Л. В. Исследование об «Экономических примечаниях» к генеральному межеванию (к истории русского крестьянства и сельского хозяйства второй половины XVIII в.). М. : Изд-во Московского университета, 1965. 310 с.
20. О обмежевании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки: Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции

- (№ 26719 от 7 марта 1817 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собрание I. Т. XXXIV. С. 101–102.
21. Об изменении порядка размежевания земель Бессарабской губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 1591 от 19 мая 1883 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Государственная типография, 1886. Собрание III. Т. III. С. 249.
 22. Об изменениях в порядке производства межевых дел в Бессарабской области: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 июня (№ 48382 от 18 мая 1870 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Государственная типография, 1874. Собрание II. Отделение I. Т. XLV. С. 668.
 23. О мерах вызываемых окончанием генерального межевания Бессарабской губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 7744 от 27 мая 1891 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Государственная типография. 1894. Собрание III. Т. XI. С. 304–305.
 24. О передаче межевых дел Бессарабской Области из второго в Межевой Сената Департамент: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 1494 от 30 октября 1827 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собрание II. Т. II. С. 930.
 25. О переносе дел на апелляцию из Бессарабского Областного Гражданского Суда во 2-й Департамент Сената и о решении оных по местным узаконениям и обычаям Бессарабской Области: Именной, данный Сенату (№ 30439 от 3 августа 1825 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собрание I. Т. XL. С. 409–410.
 26. О учреждении особой Комиссии для составления правил генерального размежевания земель Бессарабской области (№ 23578 от 17 октября 1849 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Типография: II Отделения, 1850. Собрание II. Отделение II. Т. XXIV. С. 94–106.
 27. О штате Бессарабской губернской межевой конторы: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 502 от 4 ноября 1881 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Государственная типография. 1885. Собрание III. Т. I. С. 336–337.
 28. Переписка с Новороссийским генерал-губернатором и областной межевой конторой о проекте правил по размежеванию земли в Бессарабской области (23 января 1835 г.–15 марта 1835 г.). *НАРМ*. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2113. 20 арк.
 29. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором, уездными землемерами о составлении проекта правил общего межевания

- владельческих земель Бессарабской области (16 ноября 1830 г. – 11 апреля 1833 г.). *НАРМ*. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1507. 70 арк.
30. Південна Бессарабія (кінець XVIII–XIX ст.): навчально-методичний посібник / Л. Ф. Цигагненко, О. М. Лебеденко, А. В. Дізанова; під ред. Л. Ф. Цигагненко. Ізмаїл : СМІЛ, 2011. 216 с.
 31. Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет (19 сентября 1765 г. – 1915 г.). Пг. : Типография В. Киршбаума, 1915. 547 с.
 32. Смирнов Г. С. Государственное межевание уральских губерний (конец XVIII – первая половина XIX века): автореф. дис. канд. ист. наук: Челябинск, 2010. 27 с.
 33. Сурева Н. В. До історії генерального межування Південної України (джерелознавчий аспект). *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Історія*. Бердянськ, 2000. С. 27–35.
 34. Устав образования Бессарабской области (№ 27357 от 29 апреля 1818 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Спб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собрание I. Т. XXXV. С. 222–281.
 35. Цветков М. А. Картографические материалы генерального межевания. *Вопросы географии*. Сб. 31, 1953. С. 93–94.
 36. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) : Монографія. Ізмаїл : СМІЛ, 2009. 384 с.
 37. Штат Бессарабской области по внутреннему управлению (29 апреля 1818 г. от № 27357). *Полное собрание законов Российской империи*. Спб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Том XLIV. Часть 2. Книга штатов. Отделение III и IV. С. 22.
 38. Tomuleț V. Din istoria fondării și activității biroului regional (gubernial) de hotărnicie din Basarabia (1818–1890). *Revistă Științifică a Universității de Stat din Moldova*, 2013. nr.4(64). С. 27–32.

References

1. Bachynska, O. (2013). Osmanski fortetsi Budzhaka na mezhi XVIII–XIX st.: zalogy i iikhnyi sklad [*Ottoman fortresses of Budzhak on the border of the 18th and 19th centuries: the deposits and their composition*]. Odesa: Astroprint.
2. Budzhak: istoriko-ethnograficheskie ocherki narodov yugo-zapadnykh rayonov Odesshchiny (2014) [*Budzhak: historical and ethnographic essays of the peoples of the south-western regions of Odessa*]: Kniga dlya chteniya. Red.: A. I. Kisse, A. A. Prigarin, V. N. Stanko. Odessa : PostScriptUm-Smil.
3. German, I. E. (1910). Istoriya russkogo mezhevaniya [*The history of the Russian surveying*]. M.
4. Grosul, Y. A. (1956). Krestiyane Bessarabii (1812–1861 gg.) [*Peasants of Bessarabia (1812-1861)*]. Kishinev : Gos. izd-vo Moldavii.

5. Dutlova, E. I., Nikonov, P. N. (2007). Zemlya goroda Moskvy v kontekste otechestvennoy i mirovoy istorii. Ocherki mezhevaniya, kadastravogo ucheta i gradostroitelstva [*Land of the city of Moscow in the context of national and world history. Sketches of land surveying, cadastral registration and town planning*]. M. : Izd-vo Glavarkhiva Moskvy.
6. Delo, perepiska s kazennoy palatoy o komandirovanii v Bessarabskuyu oblast dvukh povetovoykh zemlemerov (29 aprelia 1817 g.–31 dekabria 1819 g.) [*The case, correspondence from the treasury chamber on the dispatch of two land surveyors to the Bessarabian Region (April 29, 1817 – December 31, 1819)*]. DAKO. F. 2. Op. 3. Spr. 3576. 31 ark.
7. Delo o privedenii v izvestnost granits votchiny Malintsy (16 aprelia 1824 g. – 28 noyabria 1870 g.). 1 chast [*The case of making known the boundaries of the estate and fiefdoms of Malintsa (April 16, 1824 – November 28, 1870). 1 part*]. RGADA. F. 1299. Op. 1. Spr. 506. 556 ark.
8. Delo o privedenii v izvestnost granits votchiny Radukan, Dobryane, Broskonesht i Tsirkan so storony mezhevaniya (21 marta 1819 g.–1 marta 1832 g.) [*The case of making known the boundaries of the fiefdoms of Radukan, Dobryane, Broskonesht and Tsirkan from the land surveying (March 21, 1819–March 1, 1832)*]. RGADA. F. 1299. Op. 1. Spr. 5636, 176. ark.
9. Delo o privedenii v izvestnost granits votchiny Chepanosa (26 iyulia 1819 g. – 18 oktyabria 1822 g.). 1 chast [*The case of informing the borders of the fiefdom of Chepanos (July 26, 1819–October 18, 1822). 1 part*]. RGADA. F. 1299. Op. 1. Spr. 918. 569 ark.
10. Zhurnal postanovleniy za dekabr 1828 g [*Journal of Regulations for December 1828*]. NARM. F. 121. Op. 1. Spr. 69. 57 ark.
11. Ivanov, P. (1846). Opyt istoricheskogo issledovaniya o mezhevanii zemel v Rossii [*The experience of historical research on land surveying in Russia*]. M. : Tipografiya S. Selivanovskogo.
12. Istoriko-statisticheskii ocherk o deyatelnosti Mezhevoy kontory s momenta ee obrazovaniya po 1890 g. i drugaya perepiska po voprosu deyatelnosti mezhevoy kontory (23 noyabria 1889 g. – 25 oktyabria 1890 g.) [*Historical and statistical essay on the activities of the Land Surveying Office since its formation until 1890 and other correspondence on the issue of the activity of the Land Surveying Office (November 23, 1889 – October 25, 1890)*]. NARM. F. 121. Op. 1. Spr. 248. 170 ark.
13. Istoriya narodnogo khoziaystva Moldavskoy SSR (1812–1917 gg.) (1977). *History of the National Economy of the Moldavian SSR (1812–1917)* / Pod red. Ya. S. Grosula. Kishinev : Izdatelstvo: Shtiintsa.
14. Kavelin, S. P. (1914). Mezhevanie i zemleustroystvo [*Land surveying and land management*]. M.
15. Kashirin, V. (2012). Vstuplenie russkikh voysk v Bessarabiyu i likvidatsiya Budzhakskoy tatarskoy ordy v nachale russko-turetskoy voyny 1806–1812 gg. [*The entry of Russian troops into Bessarabia and the liquidation of the*

- Budzhak Tatar horde at the beginning of the Russian-Turkish war of 1806–1812*. Conferința științifică internațională «Alipirea Basarabiei la Rusia în contextul relațiilor multisekulare moldo-ruso-ucrainene» / «Prisoedinenie Bessarabii k Rossii v svete mnogovekovogo moldo-rossiysko-ukrainskogo sotrudnichestva» [*The joining of Bessarabia to Russia in the light of the centuries-old Moldovan-Russian-Ukrainian cooperation*] (Chișinău, 1–5 aprilie 2012). Chișinău.
16. Kodan, S. V., Fevralev, S. A. (2013). Formirovanie i razvitie mestnogo prava v Bessarabii v sostave Rossiyskoy imperii (1812–1917 gg.). Voprosy prava i politiki [*Formation and development of local law in Bessarabia as part of the Russian Empire (1812–1917). Questions of law and politics*]. 4. S. 230–285.
 17. Konyk, Y. U. (2008). Dokumenty fondu Khersonskoi gubernskoi kreslyarni yak dzhherelo z istorii Generalnogo mezhuvan'ya Khersonskoi gubernii (1803–1828). Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. [*Documents of the Kherson province drafts foundation as a source for the history of the general boundary of the Kherson province (1803–1828). Archival and documentary studies*]. K., T. 16. S. 128–135.
 18. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Bessarabskaya oblast (1862). [*Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Bessarabia region*]. Ch. 1. [sost. kapitan A. Zashhuk]. SPb. : Tip. E. H. Veimera.
 19. Milov, L. V. (1965). Issledovanie ob «Ekonomicheskikh primechaniyakh» k generalnomu mezhevaniyu (k istorii russkogo krestyanstva i selskogo khozyaystva vtoroy poloviny XVIII v.) [*Study on «Economic Notes» to general survey (to the history of the Russian peasantry and agriculture of the second half of the XVIII century)*]. M. : Izd-vo Moskovskogo universiteta.
 20. Ob obmezhevaniy kazennykh zemel Bessarabskoy oblasti i razdelenii onykh na uchastki: Imennoy, obiyavlennoy Senatu Ministrom Yustitsii (№ 26719 ot 7 marta 1817 g.). (1830). Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*On the surveying of state-owned lands of the Bessarabian region and the division of these lands into plots: Nominal, announced to the Senate by the Minister of Justice (No. 26719 of March 7, 1817). Complete collection of laws of the Russian Empire*]. SPb. : Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy EIV Kantselyarii. Sobranie I. T. XXXIV. S. 101–102.
 21. Ob izmenenii poryadka razmezhevaniya zemel Bessarabskoy gubernii: Vysochaishe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta (№ 1591 ot 19 maya 1883 g.). (1886). Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*On changing in the order of demarcation of the lands of the Bessarabian province: The highest approved opinion of the State Council (No. 1591 of May 19, 1883). Complete collection of laws of the Russian Empire*]. SPb. : Tipografiya: Gosudarstvennaya tipografiya. Sobranie III. T. III.
 22. Ob izmeneniyakh v poryadke proizvodstva mezhevykh del v Bessarabskoy oblasti: Vysochaishe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo soveta, raspublikovannoe 10 iyunya (№ 48382 ot 18 maya 1870 r.) (1874). Polnoe

- sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*On changes in the procedure for the production of land surveying in the Bessarabian Region: The highest approved opinion of the State Council, published on June 10 (No. 48382 of May 18, 1870). Complete collection of laws of the Russian Empire*]. SPb. : Gosudarstvennaya tipografiya. T. XLV. S. 668.
23. O merakh vyzyvaemykh okonchaniem generalnogo mezhevaniya Bessarabskoy gubernii: Vysochaishe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta (№ 7744 ot 27 maya 1891 g.) (1894). Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*About the measures caused by the end of the general survey of the Bessarabian province: The highest approved opinion of the State Council (No. 7744 of 27 May 1891). Complete collection of laws of the Russian Empire*]. SPb. : Gosudarstvennaya tipografiya. Sobranie III. T. XI. S. 304–305.
 24. O peredache mezhevykh del Bessarabskoy Oblasti iz vtorogo v Mezhevoy Senata Departament: Vysochaishe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta (№ 1494 ot 30 oktyabria 1827 g.) (1830). Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*On the transfer of boundary / survey cases of the Bessarabian Region from the second to the Senate Survey Department: The highest approved opinion of the State Council (No. 1494 of October 30, 1827). Complete collection of laws of the Russian Empire*]. Spb. : Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy EIV Kantselyarii. Sobranie II. T. II. S. 930.
 25. O perenose del na apellyatsiyu iz Bessarabskogo Oblastnogo Grazhdanskogo Suda vo 2-y Departament Senata i o reshenii onykh po mestnym uzakoneniyam i oby chayam Bessarabskoj Oblasti: Imennoy, danny Senat (№ 30439 ot 3 avgusta 1825 g.) (1830). Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*On transferring cases to appeal from the Bessarabian Regional Civil Court to the 2nd Department of the Senate and on the decision of these on local laws and customs of the Bessarabian Region: Nominal, given to the Senate (No. 30439 of August 3, 1825). Complete collection of laws of the Russian Empire*]. Spb. : Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy EIV Kantselyarii. Sobranie I. T. XL. S. 409–410.
 26. Ob ucherezhenii osoboy Komissii dlya sostavlениya pravil generalnogo razmezhevaniya zemel Bessarabskoy oblasti (№ 23578 ot 17 oktyabria 1849 g.) (1850). Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*About the establishment of a special commission to draw up rules for the general demarcation of lands in the Bessarabian Region (No. 23578 of October 17, 1849). Complete collection of laws of the Russian Empire*]. Spb. : Tipografiya: II Otdeleniya. Sobranie II. Otdelenie II. T. XXIV. S.94-106.
 27. O shtate Bessarabskoy gubernskoy mezhevoy kontory: Vysochaishe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta (№ 502 ot 4 noyabrya 1881 g.) (1885). Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*About the staff of the Bessarabian Provincial Land Surveying Office: The highest approved opinion of the State Council (No. 502 of November 4, 1881). Complete*

- collection of laws of the Russian Empire*]. Tipografiya: Gosudarstvennaya tipografiya. Sobranie III. T. I. S. 336–337.
28. Perepiska s Novorossiyskim general-gubernatorom i oblastnoy mezhevoy kontoroy o proekte pravil po razmezhevaniyu zemli v Bessarabskoy oblasti (23 yanvaria 1835 g. – 15 marta 1835 g.) [*Correspondence with the Novorossiysk Governor-General and the Regional Land Surveying Office on the Draft Rules for the demarcation of Land in the Bessarabian Region (January 23, 1835 – March 15, 1835)*]. NARM. F. 2. Op. 1. Spr. 2113. 20 ark.
 29. Perepiska s Novorossiyskim i Bessarabskim general-gubernatorom, uezdnyimi zemlemarmi o sostavleniie proekta pravil obshhego mezhevaniya vladelcheskikh zemel Bessarabskoy oblasti (16 noyabria 1830 g. – 11 aprelya 1833 g.) [*Correspondence with the Novorossiysk and Bessarabian governor-general, county-level land tenants on the drafting of the rules for the general surveying of the land of the Bessarabian Region (November 16, 1830 – 11, 1833, 1834)*]. NARM. F.2. Op.1. Spr.1507. 70 ark.
 30. Pivdenna Bessarabiya (kinets XVIII–XIX st.) : navchalno-metodichnyi posibnik / L. F. Tsigagenko, O. M. Lebedenko, A. V. Dizanova; pid red. L. F. Tsigagenko [*Southern Bessarabia (end of the eighteenth to nineteenth centuries): educational manual / L. F. Tsigagenko, O. M. Lebedenko, A. V. Dizanova*. Izmail : SMIL.
 31. Rudin, S. D. (1915). Mezhevoe zakonodatelstvo i deyatelnost mezhevoy chasti v Rossii za 150 let. 19 sentyabria 1765 g. – 1915 g. [*Boundary surveying legislation and activity of the Surveying unit in Russia for 150 years. September 19, 1765–1915*]. Pg. : Tipografiya V. Kirshbauma.
 32. Smirnov, G. S. (2010). Gosudarstvennoe mezhevanie uralskikh guberniy (konets XVIII – pervaya polovina XIX veka) [*State surveying of the Ural provinces (the end of the eighteenth–first half of the nineteenth century)*]: avtoref. dis. kand. ist. nauk: Chelyabinsk.
 33. Sureva, N. V. (2000). Do istorii generalnogo mezhevannya Pivdennoi Ukrainy (dzhereloznavchiy aspekt). Zbirnyk naukovikh prats Berdyanskogo derzhavnogo pedagogichnogo institutu im. P. D. Osipenko [*To the history of the general surveying of Southern Ukraine (source-study aspect). Collection of scientific works of Berdyansk State Pedagogical Institute named after P.D. Osipenko*]. Istoriya. Berdyansk.
 34. Ustav obrazovaniya Bessarabskoy oblasti (№ 27357 ot 29 aprelya 1818 g.) (1830) // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [*The Charter of Education of the Bessarabian Region (No. 27357 of April 29, 1818) // Complete collection of laws of the Russian Empire*]. Spb.: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy EIV Kantselyarii. Sobranie I. T. XXXV. S. 222–281.
 35. Tsvetkov, M. A. (1953). Kartograficheskie materialy generalnogo mezhevaniya. Voprosy geografii [*Cartographic materials of the general land surveying // Questions of geography*]. Sb. 31.

36. Tsiganenko, L. F. (2009). *Dvoryanstvo Pivdnya Ukraini (druga polovina XVIII st. – 1917 r.) [Nobility of the Great Ukraine (the second half of the XVIII century – 1917)]* : Monografiya. Izmail: SMIL.
37. Shtat Bessarabskoy oblasti po vnutrennemu upravleniyu (29 aprelya 1818 g. ot № 27357) (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [Staff of the Bessarabian Region for internal management (April 29, 1818 from No. 27357). Complete collection of laws of the Russian Empire]*. Spb. : Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy EIV Kantselyarii, Tom XLIV. Chast 2. Kniga shtatov. Otdelenie III i IV. S. 22.
38. Tomulet, V. (2013). *Din istoria fondării și activității biroului regional (gubernial) de hotărnicie din Basarabia (1818–1890) [From the history of the foundation and activity of the Bessarabian Regional (gubernial) Bureau of authority (1818–1890)]*. Revistă Științifică a Universității de Stat din Moldova.

УДК 930(477) «18/19»

УЧИТЕЛЬСЬКІ ІНСТИТУТИ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Ломако Людмила

У статті проаналізовано праці дослідників сучасного періоду, присвячені становленню і розвитку вчительських інститутів в українських землях другої половини XIX – початку XX ст. Показано інформаційний потенціал досліджень, види, тематику видань, оцінено внесок сучасних авторів у вивчення проблеми. Використано такі методи дослідження як систематизація наукової літератури, операціоналізація понять, хронологічно-системний і проблемно-пошуковий, структурно-порівняльний аналіз джерел. Дослідження базується на принципах науковості, системності, історизму, об'єктивності, єдності історичного і логічного, теорії і практики. Аналіз сучасних досліджень засвідчив наявність ґрунтовного досвіду професійно-педагогічної підготовки в учительських інститутах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Авторами колективних праць і монографій, загальних і регіональних видань зібрано багатий фактологічний матеріал, залучено нові джерела. З'являються спроби цілісно відобразити історію створення, стан та діяльність окремих учительських інститутів, їхнє місце і роль у системі педагогічної освіти України зазначеного періоду, визначити зміст, провідні тенденції і особливості їх адміністративно-організаційного устрою. Результати роботи можуть бути використані під час проведення досліджень з історіографії, історії

Україні другої половини XIX – початку XX ст., історії педагогіки, у процесі розробки спецкурсів з історії освіти України. Перспективи вивчення проблеми пов'язуємо з розширенням кола наукових видань, дослідженням періодичної преси.

Ключові слова: *учительські інститути, педагогічна освіта, сучасна історіографія.*

Сучасне реформування української школи вимагає від вчителів та вчених не тільки теоретичного усвідомлення нових тенденцій у педагогічній науці, творчого розв'язання потреб шкільної практики, але і потребує більш ґрунтовного вивчення, переосмислення та використання досвіду, накопиченого провідними фахівцями і освітніми установами минулого. Найбільше цікавлять періоди, пов'язані з появою нових концепцій, підходів, становленням нових навчальних закладів. В історії української педагогічної освіти це друга половина XIX – початок XX ст. – час духовно-культурного відродження українства, активного реформування освітньої галузі. Інтенсивно відбуваються становлення та трансформація змісту, форм, моделей педагогічної освіти, що зумовлюють появу нових, реорганізацію, перепрофілювання існуючих педагогічних навчальних закладів відповідно до вимог часу. Чільне місце серед них належить учительським інститутам, перші з яких було відкрито 1874 р. у Глухові та Феодосії. Згідно Статуту учительських інститутів, розробленого Міністерством народної освіти ще 1862 р., ці середні спеціальні навчальні заклади здійснювали теоретичну, методичну і практичну підготовку вчительських кадрів для початкової школи підвищеного типу. Вже дослідження тогочасної доби свідчать, що провідними викладачами інститутів розроблено поглиблені наукові програми і відповідні їм навчальні курси з історії педагогіки, дидактики, теорії виховання, окремих методик, накопичено досвід практичної підготовки, закладено основи наукових досліджень щодо особистості дитини, інтеграції змісту педагогічних дисциплін тощо. З огляду на це, вивчення досвіду учительських інститутів під кутом новітньої методології є актуальним як у науково-пізнавальному, так і практичному сенсі.

Доробок історіографії другої половини XIX – початку XX ст. щодо вивчення діяльності вчительських інститутів досить суттєвий. Статутні правила, накази, розпорядження, інструкції, що регламентували діяльність навчальних закладів знаходимо в збірниках постанов і розпоряджень по Міністерству народної освіти, історичному огляді його діяльності та матеріалах для історії освітніх реформ XVII – XIX ст. (С. В. Рождественський). Виходили друком профільні збірники постанов і розпоряджень, правил і інструкцій, думок і зауважень щодо педагогічних навчальних закладів і, зокрема, вчительських інститутів (Ф. Д. Студитський, Г. А. Фальборк, В. І. Чарнолуський), матеріали з'їздів з питань народної освіти, з'їздів директорів учительських інститутів, зібрання навчальних

планів і програм окремих інститутів (К. М. Щербина), загальні (Н. І. Воронцов, П. К. Шмулевич) та профільні (Д. С. Марголін) довідники для абітурієнтів. Організацію навчального процесу, діяльність професорсько-викладацького складу висвітлювали загальні дослідження стану тогочасної освіти (А. Н. Куломзін, А. Л. Меленевський, Г. А. Фальброк, В. І. Чарнолуський), історичні нариси окремих інститутів (М. І. Ленц). Публікації в періодичних виданнях того часу подають характеристику навчально-виховного процесу в учительських інститутах, піднімають питання їх реформування, поліпшення професійно-педагогічної підготовки вчителя (І. Губкін, П. О. Клунний, І. Ключев, І. Максимов та ін.). У радянській історіографії у відповідності до тогочасної методології обґрунтовувалися теоретичні засади функціонування вчительських інститутів (А. М. Алексюк, О. Г. Мороз), вивчалися окремі аспекти їх розвитку в контексті дослідження становлення системи освіти другої половини XIX – початку XX ст. (М. О. Авдієнко, В. Й. Борисенко, Е. Д. Днепров, Ф. Г. Паначін, В. З. Смірнов), історії професійно-педагогічної підготовки вчителя (С. Ф. Єгоров, О. Ф. Іванов, Н. А. Філіппова), історії інтелігенції (В. Р. Лейкіна-Свирська). Вирізняються праці, де аналізуються причини, процес виникнення, етапи реформування учительських інститутів, висвітлюються питання організації та змісту навчально-виховного процесу, навчальні плани та програми досліджуваного періоду, недоліки в педагогічній підготовці випускників (М. М. Кузьмін, М. І. Левченко). У сучасний період з'являються спроби охарактеризувати цілісний процес виникнення та розвитку учительських інститутів у системі підготовки педагогічних кадрів в Україні другої половини XIX – початку XX ст., дослідити історію окремих інститутів, що підкреслює актуальність даної розвідки.

З огляду на вищесказане, метою нашої статті є аналіз праць сучасних дослідників щодо історії створення, стану та діяльності вчительських інститутів в українських землях другої половини XIX – початку XX ст. Для досягнення цієї мети необхідно дослідити історіографічні джерела, які представлені монографіями, брошурами, довідниками, навчальними посібниками, дисертаційними дослідженнями, авторефератами, статтями в періодичних виданнях на зазначену тематику.

Розширення джерельної бази, зміни в теоретико-методологічних підходах до історичних досліджень в пострадянський період обумовили появу низки колективних і індивідуальних праць, що досліджували процес становлення і розвитку педагогічної освіти в українських землях як системної цілісності, пізнання її сутності, провідних тенденцій, загальних закономірностей та особливостей професійно-педагогічної підготовки студентів педагогічних навчальних закладів. Конкретно історичні та теоретичні аспекти становлення та розвитку вчительських інститутів в українських землях другої половини XIX – початку XX ст. розкрито в таких загальних дослідженнях, як «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на

Україні (X – початок XX ст.) за редакцією М. Д. Ярмаченка [33], «Історія освіти і науки України» О. Я. Пилипчука, О. Ф. Коновця, Л. П. Ярьсько [30], «Україна: освіта і держава» Ю. М. Алексєєва [1], «Українська історіографія історії педагогіки» Н. М. Гупана [6]. Основні методи і форми навчання в учительських інститутах досліджуваного періоду представлено в навчальних посібниках з історії педагогіки Д. І. Латишиної [24], О. І. Піскунова [13]. Основні тенденції й особливості розвитку, зміст, форми та методи навчання і виховання, матеріально-технічне забезпечення вчительських інститутів розкрито у праці Р. С. Гавриш та В. С. Лобурця «Підготовка вчительських кадрів в Україні дорадянської доби» [4].

Спробою цілісно відобразити розвиток учительських інститутів України другої половини XIX – початку XX ст. є дослідження І. М. Кравченко «Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [20]. Автором виявлено організаційно-педагогічні передумови становлення вчительських інститутів у системі підготовки педагогічних кадрів України другої половини XIX – початку XX ст.; обґрунтовано процес становлення і розвитку вчительських інститутів, як поступову, закономірну зміну їх адміністративно-організаційного устрою, змісту підготовки вчителя, в тому числі професійно-педагогічної, зумовлену суспільно-політичними, соціально-економічними та організаційно-педагогічними перетвореннями цього періоду; розроблено періодизацію даного процесу; виявлено провідні тенденції та особливості розвитку організаційного устрою вчительських інститутів (1874–1904 рр. – навчальні заклади інтернатного типу з правом вступу осіб чоловічої статі, 1905–1916 рр. – безінтернатний тип; 1917–1920 рр. – відкриття жіночих та змішаного за контингентом типу вчительських інститутів, відкриття трьох відділень за відповідними спеціалізаціями). Адміністративний устрій упродовж досліджуваного періоду залишався незмінним, учительські інститути функціонували як центри навчально-виховних комплексів. Серед провідних тенденцій та особливостей розвитку змісту професійно-педагогічної підготовки дослідниця виділяє нівелювання загальноосвітньої складової та орієнтацію на поглиблену методичну підготовку (1874–1904 рр.); інтеграцію знань у змісті навчальної дисципліни «Педагогіка», розроблення авторських навчальних програм, посилення уваги до вивчення особистості дитини і аномалій її розвитку, поглиблення практичної підготовки (1905–1916 рр.); професіоналізацію, українізацію змісту навчання, диференціацію інтегрованих навчальних дисциплін (1917–1920 рр.). Особливу увагу І. М. Кравченко приділяє професійно-педагогічній підготовці в учительських інститутах України другої половини XIX – початку XX ст. [19]. Окремі праці автор присвятила навчально-виховній діяльності в Київському [18] та Феодосійському вчительських інститутах [21; 22].

Історію окремих учительських інститутів висвітлюють й інші автори. Довідниково-прикладний характер має дослідження В. І. Белашова,

М. П. Гурця, В. В. Заїки «Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.)» [2]. Авторами представлено загальну характеристику становлення та розвитку, організації навчально-виховного процесу Глухівського вчительського інституту. Привертає увагу аналіз діяльності директорів та викладачів інституту, їх науково-теоретичних розробок, внеску вихованців та випускників закладу в розвиток навчально-виховного процесу.

Педагогічну спадщину Глухівського вчительського інституту, а саме ідеї педагогічної майстерності в педагогічній діяльності та теоретичних працях викладачів Глухівського вчительського інституту в 1874–1917 рр. висвітлює Л. В. Задорожна [10; 11]. Автор дослідила концептуальні засади ідей педагогічної майстерності викладачів Глухівського вчительського інституту періоду 1874–1917 років, проаналізувала ідеї змісту, напрямів та умов оволодіння педагогічною майстерністю в теоретичних працях викладачів Глухівського вчительського інституту І. С. Андрієвського, В. В. Голубева, М. С. Григоревського, М. І. Демкова, С. О. Криловського, А. П. Лебєдева, В. О. Сельонкіна, М. А. Тростнікова, вивчила специфіку, форми і методи роботи викладачів інституту по формуванню основ професійної майстерності майбутніх учителів. Л. В. Задорожна доводить, що педагогічні ідеї викладачів інституту лягли в основу їх професійної діяльності, а формування педагогічної майстерності майбутніх викладачів здійснювалося у створенні викладачами інституту оптимальній атмосфері, що гармонійно поєднувала в собі високу вимогливість та суворий контроль за діяльністю студентів з глибокою повагою до особистості кожного вихованця, гуманістичні засади спілкування студентів та викладачів, їх спільну творчу діяльність. Значна увага приділялась формуванню практичних дидактичних та виховних умінь та навичок.

Не можливо залишити поза увагою статтю «До історії Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885 рр.) Н. В. Рудницької, що розкриває особливості підготовки вчителів для викладання в школах, де навчались представники національних меншин» [35].

Вагоме значення для дослідження теми має монографія Н. М. Дем'яненко «Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.)» [8] та її сумісна праця з І. П. Важинським «Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.)» [7], де висвітлюється діяльність учительських інститутів. На прикладі Глухівського інституту аналізується зміст загальнопедагогічної підготовки, наводиться навчальний план. Автори доводять, що загальнопедагогічна підготовка займала центральне місце в навчально-виховному процесі вчительських інститутів, вирізняючись у кожному з них за змістом, наповненістю і розподілом за роками навчання. З-поміж основних компонентів загальнопедагогічної підготовки, розроблених на інтегрованій основі, виділяються курси психології, педагогіки, логіки, дидактики, історії педагогічних учень, а також педагогічна практика, що передбачала спостереження й обговорення показових уроків досвідчених

учителів та проведення практикантами самостійних уроків з їх наступним аналізом.

Привертає увагу дослідження О. М. Лук'янченко «Організація педагогічної практики в різних типах педагогічних навчальних закладів України (друга половина XIX – початок XX ст.)» [26], де розкриваються мета, завдання, види, зміст педпрактики, виявляються специфіка, форми і методи її проведення, визначаються провідні тенденції організації педагогічної практики та етапи її розвитку в досліджуваній період. Зокрема, в роботі частково аналізуються нормативні документи, що регулювали діяльність учительських інститутів, організація та зміст педагогічної практики в Київському і Глухівському інститутах.

Розвиток середньої спеціальної освіти в Україні у другій половині XIX ст. подає Є. М. Луценко [27]. Щодо запропонованої проблеми необхідно врахувати і результати досліджень В. К. Майбороди «Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) [28] та М. К. Козія «Розвиток середньої педагогічної освіти в Україні (1945–1900 рр.) [16]. В. К. Майборода дає стислу історичну довідку про деякі вчительські інститути, розкриває зміст навчальних планів, описує їх організаційний устрій. М. К. Козій висвітлює процес створення мережі педагогічних училищ саме як правонаступників учительських інститутів.

Історія створення і розвитку вчительських інститутів досліджується в контексті освітньої проблематики кінця XIX – початку XX ст. Так, підготовку студентів до науково-дослідної та методичної роботи в учительських інститутах висвітлює С. Т. Золотухіна [12], досліджуючи засоби навчальної та науково-дослідної роботи; підготовку до впровадження інноваційної діяльності – О. В. Попова [32] в межах проблеми розвитку інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в XX ст. Долучаються до проблеми І. М. Сучков [37], досліджуючи вчительство кінця XIX – початку XX ст., У. Т. Кіреева [15], Л. О. Хомич [38] – професійно-педагогічну підготовку вчителя початкової школи другої половини XIX – початку XX ст., В. О. Вихрущ [3] – розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина XIX – початок XX ст., О. І. Пометун [31] – навчання дітей вітчизняної історії в українській початковій школі кінця XIX – початку XX ст.

Оцінки щодо діяльності вчительських інститутів, а саме викладацького складу, їх випускників знаходимо в історико-соціальному нарисі Н. А. Шипа «Інтелігенція на Україні (XX ст.)» [39] та монографії Г. В. Касьянова «Українська інтелігенція на рубежі XIX – початку XX ст.: соціально-політичний портрет» [14]. Проблеми, соціальний склад, матеріальний стан студентів цих закладів аналізує Н. М. Левицька [25], вивчаючи історію студентства України на зламі XIX–XX ст.

Освітня діяльність, а саме відкриття шкіл, підготовка педагогічних кадрів, була основним напрямом діяльності земств досліджуваного періоду.

Окремі аспекти діяльності вчительських інститутів висвітлено в праці В. В. Курченко «Діяльність земств України в розвитку освіти (1864–1914 рр.)» [23] та Р. Л. Гавриш «Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.» [5]. Загальні питання змісту підготовки в учительських інститутах розкрито в дослідженнях щодо освітньої діяльності земств окремих регіонів. Л. В. Корж [17] вивчала освітню діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – початку XX ст., а Л. Т. Рябовол [36] – розвиток земської освіти в Херсонській губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Особливості підготовки, прогресивні тенденції поєднання вивчення змісту шкільних навчальних дисциплін з методами їх викладання в учительських інститутах висвітлюють й інші дослідження з історії розвитку освіти та педагогічної думки в окремих регіонах України. Авторські колективи на чолі з В. І. Євдокімовим [9] та І. Ф. Прокопенком [34] висвітлюють ці процеси на Харківщині, а Ю. А. Надольська – на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. [29].

Аналіз сучасних досліджень засвідчив актуальність питання розвитку і модернізації професійно-педагогічної підготовки вчителя та наявність ґрунтовного досвіду її реалізації в учительських інститутах України другої половини XIX – початку XX ст. Автори колективних і одноосібних, загальних і регіональних досліджень, праць, що присвячені окремим галузям освіти, зібрали суттєвий фактичний і аналітичний матеріал, виокремили недоліки, запропонували шляхи використання досвіду вчительських інститутів у сучасних умовах. Але виявлено лише одне цілісне дослідження, де визначаються організаційно-педагогічні передумови становлення вчительських інститутів України зазначеного періоду, з'ясовуються їх місце і роль у системі педагогічної освіти, вивчаються зміст, провідні тенденції і особливості їхнього адміністративно-організаційного устрою, професійно-педагогічної підготовки, виявляються провідні ідеї діяльності вчительських інститутів (І. М. Кравченко). Позитивно оцінюючи праці сучасних науковців, зазначимо, що поза увагою залишилось ще чимало питань, які потребують глибшого опрацювання джерельної бази. Перспективи вивчення проблеми пов'язуємо з розширенням кола наукових видань, дослідженням періодичної преси.

Abstract

In the article the works of modern researchers devoted to the formation and development of teachers' institutes in the Ukrainian lands of the second half of the XIX – beginning of the XX century are analyzed. Information potential of researches, kinds, subjects of publications is shown, the contribution of modern authors in studying of a problem is appreciated. Such methods of research as systematization of scientific literature, operationalization of concepts, chronological-system and problem-searching, structurally-comparative analysis of

sources are used. The research is based on the principles of scientific, systemic, historicism, objectivity, the unity of historical and logical, theory and practice. Analysis of modern research has shown the existence of a significant experience of professional and pedagogical training in the teaching institutes of the Nadneprianska Ukraine of the second half of the XIX – early XX century. The authors of collective works and monographs, generalizing and regional publications have collected rich factual material, new sources have been attracted. There are attempts to holistically reflect the history of the creation, the state and activities of individual teachers' institutions, their place and role in the system of pedagogical education in Ukraine of the period, determine the content, main trends and peculiarities of their administrative and organizational structure. The results of the work can be used to create research on historiography, the history of Ukraine in the second half of the XIX – early XX century, the history of pedagogy, the development of special courses on the history of education of Ukraine. Prospects for studying the problem are associated with the expansion of the range of scientific publications, the study of the periodical press.

Key words: *Teaching institutes, pedagogical education, modern historiography.*

Аннотация

В статье проанализированы труды исследователей современного периода, посвященные становлению и развитию учительских институтов в украинских землях второй половины XIX – начала XX в. Показан информационный потенциал исследований, виды, тематика изданий, оценён вклад современных авторов в изучение проблемы. Используются такие методы исследования как систематизация научной литературы, операционализация понятий, хронологически-системный и проблемно-поисковый, структурно-сравнительный анализ источников. Исследование базируется на принципах научности, системности, историзма, объективности, единства исторического и логического, теории и практики. Анализ современных исследований показал наличие существенного опыта профессионально-педагогической подготовки в учительских институтах Надднепрянской Украины второй половины XIX – начала XX в. Авторами коллективных работ и монографий, обобщающих и региональных изданий собран богатый фактологический материал, привлечены новые источники. Появляются попытки целостно отразить историю создания, состояние и деятельность отдельных учительских институтов, их место и роль в системе педагогического образования Украины указанного периода, определить содержание, основные тенденции и особенности их административно-организационного устройства. Результаты работы могут быть использованы при создании исследований по историографии, истории Украины второй половины XIX – начала XX в., истории педагогики, разработке спецкурсов по истории

образования Украины. *Перспективы изучения проблемы связываем с расширением круга научных изданий, исследованием периодической печати.*

Ключевые слова: *учительские институты; педагогическое образование, современная историография.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997). Київ : Експрес-об'ява, 1998. 110 с.
2. Белашов В. І., Гурець М. П., Заїка В. В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.). Суми : Мрія, 1994. 79 с.
3. Вихрущ В. О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун-т. Київ, 2001. 38 с.
4. Гавриш Р. Л., Лобурець В. С. Підготовка вчительських кадрів в Україні дорядянської доби. *Наукові записки психол.-пед. ф-ту Полтавського педінституту*. Полтава, 1997. Ч. 1. С. 47–52.
5. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр. : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський педінститут. Полтава, 1998. 196 с.
6. Гулан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : «А. П. Н.», 2002. 224 с.
7. Дем'яненко Н. М., Важинський І. П. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). Москва : МПА, 2002. 240 с.
8. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (ХІХ – перша третина ХХ ст.). Київ : ІЗМН, 1998. 328 с.
9. Євдокімов В. І., Сільнікова Г. В., Корнілов В. В. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. Харків : ХДПІ, 1992. 334 с.
10. Задорожна Л. В. Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.) : Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Луганський державний педуніверситет ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2000. 187 с.
11. Задорожна Л. В. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду 1874–1917 рр. Навчальний посібник. Глухів : РВВ ГДПІ, 1999. 84 с.
12. Золотухіна С. Т. Підготовка майбутніх учителів до науково-дослідної та методичної роботи. *Засоби навчальної та науково-методичної роботи*. Вип. 2. Харків, 1997. С. 38–42.
13. История педагогики и образования. Уч. пособ. для пед. учеб. звед. / Под ред. А. И. Пискунова. Москва : Сфера, 2001. 512 с.
14. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст.: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 72 с.
15. Киреева У. Т. Профессионально-педагогическая подготовка учителя начальной школы России второй половины ХІХ – начала ХХ вв. : Дис. ...

- канд. пед. наук: 13.00.01 / Московский госпединститут. Москва, 1990. 216 с.
16. Козій М. К. Розвиток середньої педагогічної освіти в Україні (1945–1990 рр.) : Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 1994. 174 с.
 17. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківщини (в кінці XIX – на початку XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Сумський держуніверситет. Суми, 1999. 190 с.
 18. Кравченко І. М. Підготовка вчителя початкової школи в Києві на початку XX ст.: досвід діяльності Київського вчительського інституту. *Вересень*. 2007. № 3–4 (40–41). С. 153–162.
 19. Кравченко І. М. Професійно-педагогічна підготовка в учительських інститутах України другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Філософія, психологія, педагогіка». Київ, 2005. № 3 (15). С. 57–62.
 20. Кравченко І. М. Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педуніверситет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 178 с.
 21. Кравченко І. М. Феодосійський учительський інститут – центр навчально-виховного комплексу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історико-педагогічні студії: науковий часопис*. Київ, 2007. Вип. 1. С. 46–51.
 22. Кравченко І. М. Феодосійський учительський інститут як основа формування мережі вчительських інститутів України другої половини XIX – початку XX ст. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей*. Ялта, 2006. Вип. 10, ч. 1. С. 252–257.
 23. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський держуніверситет ім. В. Каразіна. Харків, 1997. 183 с.
 24. Латышина Д. И. История педагогики: воспитание и образование (X – нач. XX вв.) : Уч. пособие. Москва : Гардарики, 2006. 603 с.
 25. Левицька Н. М. Студенство України на зламі XIX–XX ст. *Історія України*. 1998. № 17. С. 23–34; № 19. С. 45–56.
 26. Лук'яненко О. М. Організація педагогічної практики в різних типах педагогічних навчальних закладів України (друга половина XIX – початок XX ст.) : Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський національний педуніверситет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2004. 170 с.
 27. Луценко Е. М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX ст. : Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / КНУ ім. Т. Шевченко. Киев, 1991. 169 с.
 28. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ : Либідь, 1992. 196 с.

29. Надольська Ю. А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття) : Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський національний педуніверситет. Київ, 2012. 262 с.
30. Пилипчук О. Я., Коновець О. Ф., Яресько Л. П. Історія науки та освіти в Україні. Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1998. 79 с.
31. Пометун О. І. Навчання дітей вітчизняної історії в українській початковій школі кінця XIX – початку XX ст. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 2 (11). С. 152–159.
32. Попова О. В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в XX ст. : Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Харківський держпедуніверситет імені Г. Сковороди. Харків, 2001. 468 с.
33. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси (X – початок XX ст.) / Гончаренко С. У. та ін. За ред. М. Д. Ярмаченка. Київ : Рідна школа, 1991. 384 с.
34. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині / В. І. Лозова та ін; за ред. І. Ф. Прокопенка. Харків : Міська тип. № 16, 1992. 335 с.
35. Рудницька Н. В. До історії Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885 рр.). *Історія України*. 2001. № 37. С. 8–10.
36. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Криворізький держпедінститут. Кривий Ріг, 2001. 20 с.
37. Сучков И. В. Учительство России в конце XIX – начале XX вв. : Дис. ... д-ра ист. наук: 13.00.01; 07.00.02 / Московский госпедінститут. Москва, 1995. 548 с.
38. Хомич Л. О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів. Київ : Магістер-S, 1998. 200 с.
39. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XX ст.): историко-социальный очерк. Киев : Наукова думка, 1991. 170 с.

References

1. Alyeksyeyev, Yu. M. (1998). *Ukrayina: osvita i derzhava (1987–1997) [Ukraine: Education and the State (1987–1997)]*. Kyiv : Ekspres-ob"yava.
2. Byelashov, V. I., Hurets', M. P., Zaika, V. V. (1994). *Hlukhiv's'kyu derzhavnyy pedahohichnyy instytut (1874–1994 rr.) [Glukhiv State Pedagogical Institute (1874–1994)]*. Sumy : Mriya.
3. Vykhruhshch, V. O. (2001). *Rozvytok teoretyko-kontseptual'nykh osnov vitchyznyanoyi dydaktyky (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Development of theoretical and conceptual foundations of the national didactics (the second half of the XIX and early XX centuries)]* : Avtoref. dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / Nats. ped. un-t. Kyiv.
4. Havrysh, R. L., Loburets', V. S. (1997). *Pidhotovka vchytel's'kykh kadriv v Ukrayini doradyans'koyi doby [Training of teaching staff in Ukraine before the*

- Soviet era*]. Naukovi zapysky psykhol.-ped. f-tu Poltavskoho pedinstytutu. Poltava, 1, S. 47–52.
5. Havrysh, R. L. (1998). Shkil'na diyal'nist' zems'koho samovryaduvannya na Livoberezhniy Ukraini v 1865–1919 rr. [*School activity of the Zemstvo self-government in Livoberezhna Ukraine in 1865–1919*]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Poltavskyy pedinstytut. Poltava.
 6. Hupan, N. M. (2002). Ukrayins'ka istoriografiya istoriyi pedahohiky [*Ukrainian historiography of the history of pedagogy*]. Kyiv : «A. P. N.».
 7. Dem'yanenko, N. M., Vazhins'kiy, I. P. (2002). Retrospektyva pedahohichnoyi osvity v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [*Retrospective of pedagogical education in Ukraine (XIX – early XX century)*]. Moskva : MPA.
 8. Dem'yanenko, N. M. (1998). Zahal'nopedahohichna pidhotovka vchytelya v Ukraini (XIX – persha tretyna XX st.) [*General pedagogical teacher training in Ukraine (XIX – first third of XX century)*]. Kyiv : IZMN.
 9. Yevdokimov, V. I., Yel'nikova, H. V., Kornilov, V. V. (1992). Rozvytok narodnoyi osvity y pedahohichnoyi dumky na Kharkivshchini [*Development of public education and pedagogical thought in the Kharkiv region*]. Kharkiv : KHDPI.
 10. Zadorozhna, L. V. (2000). Ideyi pedahohichnoyi maysternosti v diyal'nosti Hlukhivs'koho vchytel's'koho instytutu (1874–1917 rr.) [*Ideas of pedagogical skill in the activity of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917)*]: Dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Luhans'kyy derzhavnyy peduniversytet im. T. Shevchenko. Luhans'k.
 11. Zadorozhna, L. V. (1999). Pedahohichni zdobutky vykladachiv Hlukhivs'koho uchytel's'koho instytutu dorevolutsiynoho periodu 1874–1917 rr. [*Pedagogical achievements of teachers of the Hlukhiv Teachers' Institute of the pre-revolutionary period of 1874–1917*]. Navchal'nyy posibnyk. Hlukhiv : RVV HDPI.
 12. Zolotukhina, S. T. (1997). Pidhotovka maybutnikh uchyteliv do naukovodoslidnoyi ta metodychnoyi roboty [*Preparation of future teachers for research and methodological work*]. Zasoby navchal'noyi ta naukovometodychnoyi roboty. Kharkiv, 2, 38–42.
 13. Istoriya pedagogiki i obrazovaniya [*History of Pedagogy and Education*]. Uch. posob. dlya ped. ucheb. zved. / Pod red. A. I. Piskunova (2001). Moskva : Sfera.
 14. Kas'yanov, H. V. (1993). Ukrayins'ka intelihentsiya na rubezhi XIX–XX st.: sotsial'no-politychnyy portret. [*Ukrainian intelligentsia at the turn of the XIX and XX centuries: socio-political portrait*]. Kyiv : Lybid'.
 15. Kireyeva, U. T. (1990). Professional'no-pedahogicheskaya podgotovka uchitelya nachal'noy shkoly Rossii vtoroy poloviny XIX – nachala XX vv. [*Professional-pedagogical preparation of the teacher of the primary school of Russia in the second half of the XIX and early XX centuries*]: Dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Moskovskiy gospedinstitut. Moskva.

16. Koziy, M. K. (1994). Rozvytok seredn'oyi pedahohichnoyi osvity v Ukraini (1945–1990 rr.) [*Development of secondary pedagogical education in Ukraine (1945–1990)*]: Dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / In-t pedahohiky APN Ukrainy. Kyiv.
17. Korzh, L. V. (1999). Osvitnya diyal'nist' zemstv Kharkivshchyny (v kintsi XIX – na pochatku XX st.) [*Educational activity of Kharkiv zemstvos (at the end of the XIX and early XX centuries)*]: Dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Sums'kyi derzhuniversitytet. Sumy.
18. Kravchenko, I. M. (2007). Pidhotovka vchytelya pochatkovoyi shkoly v Kyievi na pochatku XX st.: dosvid diyal'nosti Kyyivs'koho vchytel'skoho instytutu [*Preparation of an elementary school teacher in Kyiv at the beginning of the XX century: experience of the Kiev Teachers' Institute*]. Veresen', 3–4 (40–41), 153–162.
19. Kravchenko, I. M. (2005). Profesiyno-pedahohichna pidhotovka v uchytel'skykh instytutakh Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [*Vocational-pedagogical preparation in the teachers' institutes of Ukraine of the second half of the XIX and early XX centuries*]. Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyyivs'kyi politekhnichnyy instytut». Seriya «Filosofiya, psykholohiya, pedahohika». Kyiv, 3, 57–62.
20. Kravchenko, I. M. (2008). Uchytel's'ki instytuty v systemi pidhotovky pedahohichnykh kadriv v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [*Teachers' Institutions in the Teacher Training System in Ukraine (the second half of the XIX and early XX centuries)*]: Dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Natsional'nyy peduniversitytet im. M. P. Drahomanova. Kyiv.
21. Kravchenko, I. M. (2007). Feodosiys'kyi uchytel's'kyi instytut – tsentr navchal'no-vykhovnoho kompleksu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [*Feodosia Teachers' Institute - the center of the educational complex (second half of the XIX – early XX century)*]. Istoryko-pedahohichni studiyi: naukovyy chasopys. Kyiv, 1, 46–51.
22. Kravchenko, I. M. (2006). Feodosiys'kyi uchytel's'kyi instytut yak osnova formuvannya merezhi vchytel's'kykh instytutiv Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [*Feodosia Teachers' Institute as the basis for the formation of a network of Ukrainian Teachers' Institutes of the second half of the XIX and early XX centuries*]. Problemy suchasnoyi pedahohichnoyi osvity: zb. statey. Yalta, 10 (1), 252–257.
23. Kurchenko, V. V. (1997). Diyal'nist' zemstv Ukrainy u rozvytku osvity (1864–1914 rr.) [*Activities of Ukrainian zemstvos in the development of education (1864–1914)*]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kharkivs'kyi derzhuniversitytet im. V. Karazina. Kharkiv.
24. Latyshina, D. I. (2006). Istoriya pedagogiki: vospitaniye i obrazovaniye (X – nach. XX vv.) [*History of Pedagogy: Education and Education (X – early XX centuries)*]: Uch. posobiye. Moskva : Gardariki.

25. Levyts'ka, N. M. (1998). Studenstvo Ukrayiny na zlami XIX–XX st. [*Student of Ukraine at the turn of the XIX and XX centuries*]. Istoriya Ukrayiny, 17, 23–34; 19, 45–56.
26. Luk'yanchenko, O. M. Orhanizatsiya pedahohichnoyi praktyky v riznykh typakh pedahohichnykh navchal'nykh zakladiv Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [*Organization of pedagogical practice in different types of pedagogical educational institutions of Ukraine (second half of the XIX and early XX centuries)*]: Dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Kharkivs'kyy natsional'nyy peduniversitytet im. H. S. Skovorody. Kharkiv.
27. Lutsenko, Ye. M. (1991). Razvitiye srednego spetsial'nogo obrazovaniya na Ukraine vo vtoroy polovine XIX st. [*The development of secondary specialized education in Ukraine in the second half of the XIX century*]: Dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / KNU ім. Т. Шевченко. Kyiv.
28. Mayboroda, V. K. (1992). Vyshcha pedahohichna osvita v Ukrayini: istoriya, dosvid, uroky (1917–1985 rr.) [*Higher pedagogical education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985)*]. Kyiv : Lybid'.
29. Nadol's'ka, Yu. A. (2012). Tendentsiyi rozvytku osvity i pedahohichnoyi dumky Pivdnya Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya) [*Trends in the Development of Education and Pedagogical Thought in the South of Ukraine (the second half of the XIX and early XX centuries)*]: Dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Kyyivs'kyy natsional'nyy peduniversitytet. Kyiv.
30. Pylypchuk, O. Ya., Konovets', O. F., Yares'ko, L. P. (1998). Istoriya nauky ta osvity v Ukrayini [*History of science and education in Ukraine*]. Kyiv : Mizhnarodna finansova ahentsiya.
31. Pometun, O. I. (1996). Navchannya ditey vitchyznyanoyi istoriyi v ukrayins'kiy pochatkoviy shkoli kintsya XIX – pochatku XX st. [*Teaching of children of national history in the Ukrainian elementary school of the end of XIX – beginning of the XX century*]. Pedahohika i psykholohiya, 2 (11), S. 152–159.
32. Popova, O. V. Rozvytok innovatsiynykh protsesiv u serednikh zahal'noosvitnikh navchal'no-vykhovnykh zakladakh Ukrayiny v XX st. [*Development of innovative processes in secondary general educational institutions of Ukraine in the XX century*]: Dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / Kharkivs'kyy derzhpeduniversitytet imeni H. Skovorody. Kharkiv.
33. Rozvytok narodnoyi osvity i pedahohichnoyi dumky na Ukrayini: Narysy (X – pochatok XX st.) [*Development of public education and pedagogical thought in Ukraine: Essays (X–the beginning of the XX century)*] / Honcharenko S. U. ta in. Za red. M. D. Yarmachenka. (1991). Kyiv : Ridna shkola.
34. Rozvytok narodnoyi osvity i pedahohichnoyi dumky na Kharkivshchyni [*Development of public education and pedagogical thought in the Kharkiv region*] / Lozova V. I. ta in. Za red. I. F. Prokopenka. (1992). Kharkiv : Mis'ka typ. № 16.

35. Rudnyts'ka, N. V. (2001). Do istoriyi Zhytomyrs'koho yevreys'koho vchytel's'koho instytutu (1873–1885 rr.) [To the history of Zhytomyr Jewish Teachers' Institute (1873–1885)]. Istoriya Ukrainy, 37, 8–10.
36. Ryabovol, L. T. (2001). Rozvytok zems'koyi osvity v Khersons'kiy huberniyi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Development of rural education in the Kherson province (second half of the XIX – early XX centuries)]: Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Kryvoriz'kyi derzhpedinstytut. Kryvyi Rih.
37. Suchkov, I. V. (1995). Uchitel'stvo Rossii v kontse XIX – nachale XX vv. [The teaching of Russia in the late XIX and early XX centuries]: Dis. ... d-ra ist. nauk: 13.00.01; 07.00.02 / Moskovskiy gospedinstitut. Moskva.
38. Khomych, L. O. (1998). Profesiyno-pedahohichna pidhotovka vchytelya pochatkovykh klasiv [Vocational-pedagogical preparation of elementary school teachers]. Kyiv: Mahister-S, 1998.
39. Ship, N. A. (1991). Intelligentsiya na Ukraine (XX st.): istoriko-sotsial'nyy ocherk [Intellectuals in Ukraine (XX century): a historical and social essay]. Kiyev: Naukova dumka.

УДК [94(477):338.22] «1900/1914»

ПРИБАЛТІЙСЬКИЙ ПАЛИВНИЙ РИНОК: СПРОБИ ЙОГО ЗАВОЮВАННЯ ДОНЕЦЬКИМ ВУГІЛЛЯМ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Шандра Ірина

У статті досліджується спроба завоювання прибалтійського паливного ринку донецьким вугіллям на початку ХХ ст., проаналізовано головні напрями доставки кам'яного вугілля з Донбасу до прибалтійських споживачів (залізничне сполучення, морські перевезення довкола Європи, Дніпровсько-Двінський водний канал). Дослідження базується на загально-наукових і спеціально-історичних методах (статистичний, порівняльно-історичний, ретроспективний тощо); в його основу покладено міждисциплінарний і корпоративістський підходи.

На основі діловодної документації представницьких організацій підприємств, матеріалів періодичних видань, урядових розпоряджень у статті показано, що добувна спроможність донецької кам'яновугільної промисловості на початку ХХ ст. значно переважала наявний попит. Охарактеризовано особливості прибалтійського паливного ринку (залежність від англійського палива, взаємопов'язаність вугільного імпорту та хлібного експорту в Північно-Західному краї). Простежено еволюцію поглядів державних діячів щодо заміни донецьким вугіллям англійського

в портах Балтійського моря від економічної доцільності до питань загальнодержавної безпеки. Висвітлено необхідні для залізничних поставок донецького палива складники (зниження тарифів, будівництво додаткових залізничних гілок та забезпечення мережі вантажними вагонами), виділено морський спосіб перевезення як найбільш вірогідний, акцентовано увагу на масштабному проекті річкового сполучення між Чорним і Балтійським морями – водний шлях Херсон–Рига.

Попри нереалізованість задуму із завоювання донецьким вугіллям прибалтійського паливного ринку на початку ХХ ст., розроблені підприємцями напрями економічних вдосконалень стали наочним свідченням їхньої згуртованості, стратегічного бачення можливих шляхів розвитку регіону. Тому становитиме науковий і практичний інтерес звернення до історичного досвіду економічної взаємодії (або розроблених проектів) в Чорноморсько-Балтійському регіоні, подальше вивчення взаємовигідних економічних проектів між Україною та країнами Прибалтики.

Ключові слова: кам'яне вугілля, прибалтійський паливний ринок, Донбас, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії.

Доставка вугілля з донецьких копалин через Гібралтарську протоку в порти Балтійського моря – мета, «гідна Кромвеля».

Г. фон Шульце-Геверниць
(проф. Фрейбурзького університету, 1901 р.)

Для сучасної України все більш актуальним постає питання поглиблення політичного та економічного співробітництва з прибалтійськими країнами, які продемонстрували непорушну відданість стандартам міжнародного права і європейським демократичним цінностям. Національним інститутом стратегічних досліджень спільно з Міжнародним центром балтійсько-чорноморських досліджень та консенсусних практик 23 лютого 2018 р. в Києві був проведений IV Балтійсько-Чорноморський форум «Солідарна безпека країн балтійсько-чорноморського регіону як консенсусна стратегія для Великої Європи» за участі державних діячів найвищих рангів Білорусі, Болгарії, Естонії, Латвії, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, України та інших країн. Усі учасники конференції засвідчили підтримку тези про непорушність державних кордонів, миру та поступального економічного розвитку країн Балтійсько-Чорноморського регіону. У цьому широкому контексті стратегічного співробітництва держав-учасниць форуму становитиме інтерес звернення до історії економічних зв'язків між Україною та прибалтійськими країнами, виокремлення тих методів і форм економічного розвитку, які не були використані в минулому та можуть стати в нагоді для сучасної розбудови ефективного економічного співробітництва.

На початку ХХ ст. гірничопромисловці Донбасу активно шукали нові ринки збуту палива, адже темпи видобутку вугілля в регіоні були найвищими в світі і значно переважали наявний попит. Цей підприємницький намір зіткнувся з багатьма вадами економіки тодішньої Російської імперії: вузькою місткістю внутрішнього ринку, низьким рівнем пропускної та провізної спроможності залізниць, недостатньою розвиненістю їхньої мережі, відсутністю власного торгового флоту, а головне – консервативністю монархічно-бюрократичного апарату управління, інертного до нових проектів та економічних завдань. Більшість із запропонованих підприємцями нововведень так і залишилися нездійсненими, проте напрацьовані на початку ХХ ст. технічні обґрунтування та економічні розрахунки яскраво переконають у значному і, на жаль, дотепер не повною мірою використаному потенціалі співробітництва між країнами балтійсько-чорноморського регіону.

Тема економічного співробітництва українських та прибалтійських земель в історичній ретроспективі розглядається в працях вітчизняних науковців. У монографіях «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)» і «Перша світова війна і Україна» (автори О. П. Реєнт, О. В. Сердюк) на основі численних опублікованих і архівних джерел показано певні аспекти економічних зв'язків між регіонами Російської імперії [17; 18]. Проблеми водних шляхів сполучення та розвиток каботажу між морями Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. всебічно досліджено в праці проф. О. Б. Шляхова «Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну» [32]. Поставки донецького вугілля до прибалтійських споживачів якщо і розглядались у науковій літературі, то як один із складників більш широких тем соціально-економічного розвитку українських земель у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Питання постачання донецького мінерального палива до Прибалтики на початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії не було предметом спеціального дослідження. Так само і розвиток шляхів сполучення між українськими і прибалтійськими губерніями не відтворено в спеціальних розвідках.

Як приклад підприємницької ініціативи й наполегливості, економічної фаховості й технічної підготовленості гірничопромисловців Донбасу становитиме науковий інтерес дослідження спроб завоювання прибалтійського паливного ринку донецьким вугіллям на початку ХХ ст.

Проблема масових поставок донецького вугілля до Прибалтики, а також витіснення звідти іноземного вугілля стає незмінною темою обговорення на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, що відтворено в їхній опублікованій діловодній документації (численних «Трудах...», «Отчетах...», «Докладах...»). Ця група джерел відзначається повнотою, точністю й скрупульозністю поданих відомостей, значною кількістю спеціалістів (із залізничного транспорту, водних шляхів сполучення, податкових і митних питань, технічного проектування), залучених для розробки практичних заходів щодо налагодження регулярних поставок донецького вугілля до

Північно-Західного краю імперії. В обласних архівосховищах у фондах адміністративних державних установ збереглися матеріали клопотань, обґрунтувань і звернень, які готували гірничопромисловці для роз'яснення своїх намірів.

Витіснення англійського вугілля з паливного ринку Прибалтики стає помітною темою періодичних видань імперського часу. На початку ХХ ст. на сторінках журналів «Торгово-промышленный Юг» (м. Одеса, друкований орган Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії), «Горно-заводское дело» (м. Харків, друкований орган Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії) зустрічаємо висвітлення фактичних даних щодо урядових заходів із зазначеної проблеми або спеціальні аналітичні статті, у яких відображено позицію різних груп буржуазії стосовно вивозу донецького палива до Північно-Західного краю. Видання «Промышленность и торговля» (м. Санкт-Петербург), як орган Загальноімперських з'їздів представників промисловості й торгівлі, намагалося обмежитися сухою констатацією фактів про зміни на паливному ринку, оприлюднюючи урядові нововведення щодо залізничних тарифів і митного обкладення. Питання водних перевезень донецького вугілля в порти Балтійського моря представлено нечисленими, проте ґрунтовними й об'ємними статтями в журналі «Русское судоходство». Інженери А. Одинцов та В. Чернишов підготували розлогі огляди, у яких змогли майстерно поєднати економічні й технічні розрахунки із макроекономічним аналізом [13; 30]. Використання в комплексі всіх наведених видів джерел дає змогу всебічно розглянути порушену проблему, висвітлити бачення гірничопромисловців Донбасу, підприємців Північно-Західного району, судновласників Чорноморсько-Азовського басейну, дніпровських судновласників, урядовців та решти зацікавлених учасників масових поставок донецького палива до Прибалтійського району на початку ХХ ст.

Потужність Донецького кам'яновугільного басейну й особливості кон'юнктури прибалтійського ринку

До 1884 р. ввіз до Російської імперії іноземного кам'яного вугілля був безмитним (тільки на західному сухопутному кордоні мито становило 0,5 коп. з пуда). Такий стан речей був об'єктивним і пов'язаний із низьким видобутком вугілля в імперії: на 1880 р. власний видобуток у цілому по країні становив 200,8 млн пудів, а імпорт – 115 млн пудів [4, 4]. Залізний та паливний ринки знаходились у залежності від іноземного імпорту: у Західному краї домбровське вугілля зустрічало гостру конкуренцію з німецьким, а в Прибалтійському районі – з англійським.

З 80-х рр. ХІХ ст. почався період митного заступництва: було встановлено ввізні ставки на іноземне вугілля для Азовсько-Чорноморського басейну (3 коп.) та по західному сухопутному кордону їх було підвищено до 1,5 коп. з пуда. За наступні 20 років відбувся суттєвий поворот на користь розвитку Південного економічного району та його природних багатств: активне

залізничне будівництво, роботи над облаштуванням портів Чорного й Азовського морів, паровий кам'яновугільний каботаж, залучення іноземних капіталів тощо. Державні замовлення на вугілля та метал разом із протекційною митною політикою уряду значно розширили потенційні можливості Південного паливно-металургійного комплексу. У 1904 р. видобуток вугілля в Донбасі досяг 804 млн пудів, тоді як вивіз – 583 млн пудів. У 1908 р. при видобутку 1 115 млн пудів вивіз становив 855 млн пудів; 1913 р. видобуток зріс до 1 561 млн пудів, вивіз – 1 197 млн пудів [1, 9]. За час з 1893 по 1913 рр. видобуток мінерального палива в Донбасі збільшився в 6,5 разів, тоді як аналогічний світовий показник – тільки в 2,5 рази [25, 16–17]. Добувна спроможність донецької кам'яновугільної промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. значно перевищувала об'єми реального видобутку, з великим надлишком могла задовольнити весь наявний попит на мінеральне паливо [24, 23].

Розвиток донецької кам'яновугільної промисловості у свою чергу викликав позитивні зміни в економіці імперії: значно збільшився власний каботаж, зменшилась кількість іноземних зафрахтованих суден, масовість вугільних перевезень підвищила прибутковість залізниць та їхню протяжність як таку. Гірничопромисловці спрямовували численні клопотання до уряду щодо розширення ринків збуту донецького вугілля, завоювання нових внутрішніх ринків [11, 2; 12, 2]. Витіснення іноземного палива донецьким у Південному та Південно-Західному економічних районах на початок XX ст. стало dokonаним фактом, чого не можна було сказати про Прибалтійський край.

У 80–90-х рр. XIX ст. заміна іноземного палива повною мірою донецьким вугіллям в Прибалтиці вважалася справою нездійсненою. Враховуючи наявні об'єктивні фактори (відсутність високоефективних шляхів залізничної та морської доставки донецького вугілля) та десятиліттями складені економічні відносини в Північно-Західному районі імперії, було залишено незмінним фіскальне мито на вугілля в розмірі 0,5 коп. [27, 70]. Гірничопромисловці Південного економічного району та судновласники Чорноморсько-Азовського басейну клопотали про підвищення мита на ввізне вугілля, проте ці звернення підприємців не отримували урядової підтримки [21, 16–17; 20, 13]. Міністерство торгівлі й промисловості зауважувало, що «це питання дуже складне й делікатне, тому що будь-яка спроба вирішення його шляхом підняття мита зустрине найнаполегливіший супротив з боку промисловців прибалтійського району» [15, 89].

У 1902 р. міністр фінансів С. Ю. Вітте звернувся до XXVI з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії із запитом: «Чим можна пояснити таке явище, що в той час, коли [донецька] кам'яновугільна промисловість заявляє про недостатність ринків збуту, до Прибалтійського краю завозиться близько 186 млн пудів іноземного вугілля»? Відповідь представницької корпорації підприємців була сповнена тактовності, а роз'яснення містили й таке судження – «ввезення іноземного вугілля в Балтійський район – факт

непорушній без докорінної руйнації існуючої системи тарифів митних і залізничних» [4, 9]. Разом з тим, серед причин такої ситуації гірничо-промисловці відмічали недостатність провізної і пропускнує спроможності залізниць, низьку розгалуженість їхньої мережі, а також численні недоліки Маріупольського порту, відсутність у південних портах вантажних кораблів великої тоннажності для морських перевезень.

Поряд із об'єктивно існуючими факторами, поширеною була думка, що привіз англійського вугілля до балтійських портів має безпосередній позитивний вплив на вивіз хліба, а заміна іноземного вугілля донецьким (тобто припинення імпорту англійського вугілля) призведе до відсутності дешевих фрахтів для вивозу товарів землеробства. Витіснення англійського вугілля з балтійських портів навіть вважалося справою «досить шкідливою для торгівлі й судноплавства», адже це призвело б до скорочення портових зборів, зменшення кількості іноземних зафрахтованих суден для експорту власних товарів. Гірничопромисловці спростовували цю тезу, наводячи численні приклади непов'язаних між собою коливань на хлібному та вугільному ринках у портах Чорного моря, вказуючи на дію інших факторів, які мали вплив на експорт хліба (розвиненість залізничної мережі та регулярність підвозу хліба до портів; наявність хлібних елеваторів тощо). Досвід Південного економічного району наочно демонстрував, що зі скороченням ввозу іноземного вугілля, скорочення експорту хліба з південних портів не відбулося, натомість значно пошавилося власне судноплавство [22, 44]. На II з'їзді судновласників Чорноморсько-Азовського району в Одесі прозвучала підтримка тези про заміну іноземного вугілля донецьким у Північно-Західному районі імперії, а ця справа була визначена як «нагальна у зв'язку з розвитком російського вантажного флоту далекого плавання» [7, 556].

У другій половині 90-х рр. XIX ст. же з міркувань державної оборони порушувалося питання про заміну іноземного вугілля донецьким для потреб балтійського військового флоту й воєнних заводів [23, 46]. Результати таких заходів виявилися вдалими і з точки зору якості вугілля, і самої можливості транспортних поставок. Прихильники цих нововведень наводили приклади західноєвропейських держав, де військовий флот постачався й розбудовувався з урахуванням особливостей палива тільки власного видобутку (Німеччина, Франція, Велика Британія). На з'їздах підприємців звучали такі думки: «Величезні суми, сплачувані тепер за англійське вугілля, є настільки великими, що якби казні довелось попервах, враховуючи новизну справи – постачання Північно-Західного краю, переплачувати 3–4 копійки за [донецьке] вугілля, то ця жертва була б мізерною порівняно з величезними сумами, які сплачуються за вугілля англійське» [4, 83].

На початку XX ст. питання постачання донецького палива до прибалтійських споживачів усе більше розглядалося можновладцями в ракурсі не стільки економічної доцільності, скільки в контексті питань державної безпеки.

У квітні 1904 р. для вивчення Ризького кам'яновугільного ринку було відряджено старшого маклера Харківської кам'яновугільної біржі М. Мінаєва. Зі свого боку Ризький біржовий комітет теж проявив цікавість до донецького палива, адже використання англійського вугілля змушувало заводчиків закуповувати його вже влітку й утримувати значні складські приміщення, що було пов'язано з додатковими витратами. Результатом проведених перемовин стала згода ризького торгового дому «Герман Штіде», «Балтійського вагонного заводу» та акціонерного «Товариства Ризького сталеливарного заводу» придбати кілька вагонів донецького вугілля для експериментального використання.

У червні 1904 р. при Головному управлінні торгового мореплавства й портів було утворено Особливу нараду для розгляду питання «про заміну іноземного вугілля власним у Північно-Західному районі імперії» під головуванням М. Лішина. На нараді були порушені такі питання: якісне співвідношення донецького та іноземного вугілля; умови доставки донецького мінерального палива до Прибалтики; урядові заходи, що мають сприяти таким перевезенням; економічний вплив такої заміни на інші сфери економіки. У відповідь на окреслені проблеми підприємці Донецького басейну наголошували на значному перевищенні можливого видобутку над потребами наявних ринків збуту. Так, на 1905 р. Статистичне бюро Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії надавало такі дані: видобувна спроможність кам'яновугільних копалень – 1,3 млрд пудів, а наявний видобуток – лише 951 млн пудів [4, 12]. Щодо якості донецького вугілля, то гірничопромисловці зазначали, що «відповідь на це питання буде настільки ж позитивною, як і на питання про кількість» [4, 17]. За оцінкою проф. Д. І. Менделєєва «за різноманітністю сортів кам'яного вугілля, за багатством прекрасного металургійного вугілля, – напівантрацитів і антрацитів, – Донецький край є найбагатшим у світі родовищем вугілля» [9, 427].

У січні 1911 р. відбулося засідання комісії під головуванням товариша міністра торгівлі й промисловості П. І. Міллера за участі представницьких організацій підприємців щодо заміни іноземного вугілля донецьким у портах Балтійського моря [6, 1659]. Комісія одногосно дійшла висновку, що за технічними показниками донецьке вугілля й антрацит можуть вповні замінити всі сорти англійського вугілля. Підприємці особливо відмітили той факт, що протягом поточного року Міністерство торгівлі й промисловості закупило у фірм Донецького басейну 500 тис. пудів кам'яного вугілля замість використовуваного раніше англійського. Причому донецьке вугілля під час випробувань виявилось більш пароутворюючим порівняно з англійським, а тому було визнано економічнішим [16, 8–9]. На 1912 р. Міністерство торгівлі й промисловості внесло в кошторис додатковий кредит у розмірі 70 тис. руб. для заміни англійського вугілля донецьким у портах Балтійського моря [19, 3106].

Упевнившись у достатній кількості й належній якості донецького вугілля, а також враховуючи фактор державної оборони та необхідність покращення торгового балансу країни й розвитку власного торгового флоту, перед урядовцями та підприємцями постало питання про можливі шляхи його транспортування до прибалтійських споживачів. Розроблялися три можливі варіанти доставки: 1) прямий залізничний; 2) морський довкола Європи з Азовського й Чорного морів у Балтійське; 3) внутрішні водні шляхи.

Доставка донецького вугілля в Прибалтику залізничним сполученням

Один із головних складників успіху конкуренції донецького вугілля з англійським і вестфальським у Північно-Західному районі полягав у зниженні вартості доставки залізничним сполученням. Гірничопромисловці зверталися до уряду із численними клопотаннями ліквідувати «перепону для збуту нашого вугілля», «усунути таку ненормальність» шляхом запровадження захисних митних ставок на ввізне вугілля, а також зменшити залізничні тарифи для доставки донецького вугілля до Прибалтійського краю. У такий спосіб підприємці сподівалися «боронити нашу ще молоду промисловість від того сильного тиску іноземної конкуренції, який підриває справу в її зародку і до того ж за допомогою наших же, урядом облаштованих і гарантованих залізниць» [3, 19–20].

Питома вага іноземного вугілля й коксу, ввезеного в прибалтійські порти, на початку ХХ ст. складала близько 70 % загального ввозу: у 1895 р. – 105 млн пудів (76 %), у 1900 р. – 170 (71 %), у 1903 р. – 145 (70 %) [4, 128]. Левова частка завезеного палива залишалася власне у портових містах, обсяг вивозу вглиб країни був мізерним.

Вивчення умов транспортування вугілля з Донбасу до Прибалтики було проведено головою Харківського комітету з перевезень гірничозаводських вантажів В. А. Гаєвським, начальником комерційного відділу Лозово-Київської залізниці Є. А. Могиленським, спеціальні обговорення цього питання були проведені на ХХІХ з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в Харкові (1904 р.). Доповідачі пропонували такий підхід до розв'язання проблеми. Перш за все, зниження залізничних тарифів до 1/150 коп. з пуда-версти, що мало б дати здешевлення витрат за пуд вугілля з центральних станцій Донбасу до Санкт-Петербурга в середньому на 3 коп. Такий крок мав би зробити донецьке вугілля більш вигідним паливом для споживачів, які зв'язані колями з Невськими пристанями. Є. Могиленський застерігав, що передбачуваний обсяг перевезень навряд чи можливий через недостатню пропускну спроможність найкоротшого залізничного шляху на Прибалтику через Куп'янськ–Курськ–Москву, який і так перевантажений. Як вихід із ситуації було запропоновано клопотати про будівництво нового залізничного сполучення між Донбасом та Прибалтикою не довше ніж наявне, проте «працездатне й вільне». Цей напрям планували прокласти через

Артакове–Брянськ–Вітебськ. На вказаному відрізку слід було побудувати додаткову залізничну гілку від однієї з центральних станцій Донбасу до Артакового (понад 400 верст), решта шляху, у цілому, відповідала вимогам пропускної спроможності з урахуванням введення в експлуатацію вже запланованих магістралей. Реалізація двох наведених умов (додаткові залізничні шляхи й зниження провізних тарифів) мала дати можливість і управлінням залізниць отримати прибуток (близько 1,4 млн руб.), і донецькому паливу стати конкурентоспроможним на Прибалтійському ринку.

З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії ці клопотання до уряду повторювали й на наступних з'їздах. У 1912 р. незмінним залишалось звернення про встановлення зниженого тарифу для транспортування вугілля з усіх станцій Донецького басейну до станцій Прибалтійського району; про посилення пропускної і провізної спроможності доріг усіх напрямів від Донбасу до Балтійського моря [8, 338].

Отже, щоб донецьке вугілля було конкурентоспроможним на Прибалтійському паливному ринку представники південної буржуазії вважали необхідним проведення таких дій: зниження залізничних тарифів від усіх станцій Донбасу до Петербурга, Риги, Лібави, Ревеля й Віндави; будівництво залізниці від станції Попасна до Артакове довжиною близько 400 верст; забезпечення вагонного парку вагонами більшої вантажомісткості.

Морське перевезення донецького вугілля з Азовського та Чорного морів у Балтійське

З усіх варіантів можливої доставки донецького вугілля в Прибалтику саме розвиток морського каботажу вважався найреальнішим інструментом боротьби за Північно-Західний паливний ринок. Такий спосіб не порушував наявних інтересів промисловців Прибалтійського району та тяжіючих до нього експортерів. Дальність відстані тільки на перший погляд робила цю справу вкрай складною, але за умови продуманих рейсів донецьке вугілля успішно конкурувало б з іноземним у портах Балтійського моря. На зворотному шляху судна могли перевозити хліб, льон, пеньку (навіть англійське вугілля аж до Константинополя), що дало б можливість знизити фрахти до найнижчого рівня.

Розгляд морського варіанту перевезення донецького вугілля загострював проблему благоустрою портів, питання їхньої глибини й рівня механізації, а також загальні умови розвитку морського сполучення. Гірничопромисловці наголошували, що кам'яне вугілля є вантажем «малоцінним», тому такий товар доцільно перевозити суднами великої вантажомісткості та масовим способом (як приклад, наводився успішний досвід Великої Британії щодо створення комерційного флоту). У зв'язку з цим урядовцям пропонувалося створити умови для формування торгового флоту між морями Російської імперії, «не соромлячись вживати найрадикальніші заходи щодо захисту

власного флоту від конкуренції з іноземним... Це тимчасове обтяження перетвориться на благо і для держави, і для населення» [4, 41–42].

Маріупольський порт був об'єктивно головним портом для вивозу донецького палива. Первинно він був облаштований з невеликою глибиною, слугував переважно потребам каботажу в межах Азовсько-Чорноморського басейну. З часом його значення посилювалося для експорту не тільки вугілля, але й хліба, заліза, продуктів хімічної промисловості тощо. Для залучення Маріупольського порту до намірів із завоювання донецьким вугіллям Прибалтійського району, перш за все, його варто було поглибити до 26 футів (при 14 наявних), а глибину Керченської протоки довести до 28 футів [4, 43]. Проблему замерзання Маріупольського порту планувалося частково вирішити за допомогою криголаму. У якості незамерзаючого порту на Чорному морі було розглянуто Скадовськ, накреслено перспективи будівництва Скадовської залізниці, яка мала б з'єднати Донецький кам'яновугільний басейн з портом. Також підприємці порушили клопотання про додаткове фінансування Феодосійського порту як найближчого до Донбасу незамерзаючого порту.

Серед необхідних умов для розвитку «великого вугільного каботажу» (між Чорним і Азовським та Балтійським морями) підприємці виділяли такі: на законодавчому рівні зробити обов'язковим споживання донецького вугілля для Балтійського військового флоту й усіх казенних підприємств Північно-Західного краю; встановити премію для судновласників, які здійснюють транспортування кам'яного вугілля з портів Чорного й Азовського морів до Балтійського узбережжя («каботажна премія») [4, 49]. Усі ці заходи вимагали від уряду додаткових початкових витрат та послідовної економічної політики, спрямованої на розвиток власної підприємницької активності.

Внутрішні водні шляхи сполучення

На початку ХХ ст., первинно у середовищі промисловців та підприємців, а пізніше і в урядових колах, активно обговорювалося питання про створення внутрішньоконтинентального Чорноморсько-Балтійського водного шляху. Особливістю водних шляхів, що вигідно відрізняли їх від залізничного сполучення, була дешевизна транспортування й майже необмежена пропускна спроможність. Завдяки цьому, водні шляхи якнайкраще відповідали завданням перевезення масових вантажів (вугілля, метал, ліс, хліб, цукор тощо). Проте тільки достатньо глибокі та протяжні водні артерії здатні забезпечити більш дешево, порівняно із залізницями, транспортування. Чим більша глибина водного шляху та вантажомісткість суден, тим менші експлуатаційні витрати з пуда-версти.

Між басейнами Західної Двіни й Дніпра на початку ХХ ст. вже існував водний шлях – так звана Березинська система (з'єднувальний шлях від р. Березини, що впадає в Дніпро, до Двіни складав 148 верст, мав 14 шлюзів,

4 греблі). Ця система була побудована в 1804 р. і до початку ХХ ст. використовувалася переважно для транспортування лісу до Риги. Для судноплавства цей водний шлях був непридатним, а канали й річки, які були дотичними до нього, постійно замулювалися й заростали. Окрім Березинської системи, між Чорним і Балтійським морями було ще кілька водних сполучень (Огинське, Августовське, Дніпровсько-Бузьке). Усі вони були також мілководними, проте головний їхній недолік полягав у тому, що закінчувалися вони на території Німеччини [13, 12].

З усіх запропонованих на початку ХХ ст. проектів з'єднання Чорного та Балтійського морів найбільш економічно і стратегічно доцільним був визнаний Дніпровсько-Двінський варіант: від м. Херсон через р. Дніпро, р. Оршиця, проєктований Орша-Вітебський канал, р. Лучеса (притока Західної Двіни), р. Західна Двіна з кінцевим пунктом шляху в м. Рига.

Такий проєкт водної магістралі підтримали З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, Катеринославське губернське земське зібрання, Херсонська губернська управа, Ризький біржовий комітет та інші громадські й адміністративні установи, а також спеціально скликаний З'їзд з питань щодо з'єднання Чорного й Балтійського морів (Київ, 1911 р.) і З'їзд Південно-Західного краю з питань експорту (Київ, 1914 р.).

Для реалізації проєкту на всій протяжності від Херсона до Риги передбачалося проводити такі роботи: обхід порогів на Дніпрі й Західній Двіні шляхом прокладання додаткових каналів, виправні споруди від гирла Березини до Катеринослава, землечерпання й поглиблення скелястого дна в нижній течії Дніпра. Загальна вартість робіт на всій відстані величезного водного шляху протяжністю близько 2 300 верст від Херсона до Риги за приблизними підрахунками складала 150 млн руб. Кількість вантажів, які планувалося перевозити цим напрямом щорічно, за мінімальними підрахунками, мала б скласти понад 300 млн пудів [29, 2701]. Річний вантажообіг для Дніпровсько-Двінської системи інженер А. Одинцов передбачав у розмірі 1 300 млн пудів [13, 19], а спеціальна комісія З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії у своїх розрахунках наводила цифру 1 660 млн пудів [4, 63].

Проєкт Орша-Вітебського каналу, який входив до системи Херсон–Рига, був складений Управлінням внутрішніх водних сполучень Міністерства шляхів сполучення. Передбачалося, що він становитиме 86 верст у довжину, 14 сажнів у ширину, 10 четвертей аршина в глибину. Вартість будівництва каналу за попередніми розрахунками становила 19 млн руб. [4, 62].

Для всебічного розгляду цього проєкту в травні 1911 р. в Києві відбувся З'їзд з питання з'єднання Чорного й Балтійського морів. У роботі з'їзду брали участь представники всіх зацікавлених відомств і різних галузей промисловості й торгівлі 12 губерній, розташованих у районі передбачуваної водної магістралі. Катеринославське губернське земське зібрання заявило про свою повну підтримку проєкту та асигнувало на реалізацію водного

шляху Херсон–Рига 3 000 руб. для проведення дослідницьких робіт в межах Катеринославської губернії [28, 668].

Грандіозний проект Херсон–Рига позначився і на планах дніпровських судновласників. У 1912 р. у пресі з'явилися повідомлення, що місцеві пароплавства готуються до випуску нових акцій на загальну суму мільйон рублів і вже замовили німецькому заводу Круппа нові товарно-пасажирські пароплави [10, 39].

Масовими вантажами проєктованого водного шляху в північному напрямі мали стати донецьке кам'яне вугілля, криворізькі чавун і сталь, бахмутська й кримська сіль, а також сільськогосподарська продукція (хліб, цукор, конопля, тютюн, лляне насіння, вовна, шкіра та ін.). У південному напрямі по каналу передбачалося переправляти ліс, колоніальні товари, штучні добрива, машини, хімічні продукти тощо. За підрахунками Ризького біржового комітету транспортування водним шляхом Рига–Херсон обходилося би не більше 7–8 коп. з пуда (у середньому навіть 5–6 коп. [4, 59]), тоді як фрахти за морські перевезення від Чорного до Балтійського моря складали на кам'яне вугілля 9,25 коп. з пуда, для солі – 8–10 коп., для заліза й сталі – 11,5–13 коп., для борошна – 13 коп. Морський шлях з Чорноморських портів у порти Балтійського моря довкола Європи тривав 3,5–4 тижні, водним же шляхом Херсон–Рига тривалість транспортування скорочувалась до 12 днів [29, 2702]. Отже, водний Дніпровсько-Двінський шлях мав стати більш коротким і дешевим способом міжрегіональної і зовнішньої торгівлі українських, білоруських і прибалтійських земель.

Інженер Одинцов наголошував, що транспортування каналом Херсон–Рига приведе до зниження ціни на донецьке вугілля до 15 коп. (у Ризькому порту), що на 5 коп. дешевше англійського. Таким чином, близько 300 млн пудів англійського вугілля, яке щорічно надходило в порти Балтійського моря, буде замінено донецьким вугіллям. Враховуючи серед споживачів донецького палива ще й самі транспортні судна, а також можливий експорт вугілля до Фінляндії та інших країн Скандинавії, обсяг транспортованого по каналу вугілля складав до 400 млн пудів [13, 18]. Більш того, проєктований водний шлях мав сприяти комплексному розвитку цих районів як результат поживавлення торгових відносин і всіх сприятливих наслідків таких процесів. Товариш голови Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (м. Одеса) С. І. Соколовський зауважував, що «Балтійсько-Чорноморський канал обіцяє такі грандіозні перспективи для всієї Росії» [14, 48].

З приводу практичної реалізації Дніпровсько-Двінського водного шляху розгорнулись гострі дискусії. Каменем спотикання стало питання «чи бути Чорноморсько-Балтійській магістралі морським шляхом (за різними проєктами глибина мала становити від 14 футів до 4,5 сажнів [24 та 54 четвертини відповідно]), чи тільки покращеним річковим (з осадкою судів до 10 четвертин)» [30, 38]? Підготовка водного шляху як морського, безумовно, була більш фінансово витратною, проте і вантажообіг морського шляху за

попередніми техніко-економічними розрахунками втричі перевищував би цей показник, ніж у річковому варіанті. Крім потоку вантажів між українськими, білоруськими й прибалтійськими регіонами, місцевого вантажообігу дніпровського й західно-двінського районів, морський варіант шляху міг би пропускати всі ті вантажі, які виходили з портів Азовського і Чорного морів у Балтійське довкола Західної Європи. Отже, за допомогою морського шляху Херсон–Рига одночасно здійснювались би завдання і внутрішньої, і зовнішньої торгівлі. На з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії картина майбутнього водного шляху змальовувалася вкрай оптимістично: «Кожне із розташованих всередині материка міст стане тоді морським портом, здатним реалізовувати товари свого району, отримувати іноземні товари безпосередньо з океанських пароплавів. Увесь канал буде освітлюватися електрикою і тому судна, йдучи і вдень, і вночі, зі швидкістю, яку передбачається допустити до 6 вузлів, увесь шлях по такому каналу можуть пройти за 144 години» [4, 190]. Таким чином, центри експорту були б перенесені вглиб країни.

Інженер В. Чернишов у журналі «Русское судоходство» докладно обгрунтовував, що тільки морський варіант шляху Херсон–Рига зможе змінити існуючий стан речей як «у справі залежності південної Росії від Дарданелл, так і Прибалтійського району від іноземного вугілля» [31, 25]. Ризький біржовий комітет також висловив побажання про дотримання морських стандартів облаштування шляху Херсон–Рига [2, 125]. Старший маклер Харківської кам'яновугільної біржі М. П. Мінаєв у своїй доповіді біржовому товариству зазначав, що цей канал «був би найсприятливішим рішенням для донецької і ризької промисловості й торгівлі» [4, 178]. Проте звучали й критичні думки щодо цього проекту. Як писав харківський проф. П. І. Фомін (секретар кількох з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії) з посиланням на інженера Фершнера, «водне перевезення буде вигідним лише тоді, коли водні шляхи сполучення підійдуть до самих копалень. Як це не звучить парадоксально, проте це досить виправдано комерційними викладками й калькуляцією собівартості вугілля. Одним словом, найближче майбутнє Донецького басейну не є тісно пов'язаним із проблемою водних шляхів сполучення» [26, 52].

Чим довше проект водного сполучення між Чорним і Балтійським морями обговорювався на різноманітних громадських зібраннях і наукових засіданнях, тим більше він визнавався необхідним і невідкладним для виконання. Нарешті, 12 квітня 1912 р. члени Державної думи (44 підписи) внесли на розгляд законопроект про найшвидше будівництво Чорноморсько-Балтійської водної магістралі. Безпосередньою причиною цього подання стало закриття Дарданелл оттоманським урядом і вугільний страйк у Великій Британії. Як наслідок такого форсе маєюге кількість «ревних прихильників» водного шляху Херсон–Рига значно поповнилась. У законопроекті вказувалося, що на початок 1914 р. мав бути складений проект зведення водного

шляху Херсон–Рига (с осадкою суден 10 четвєртин), усі роботи планувалося завершити протягом п'яти років [5, 64].

Усупереч беззаперечним економічним і стратегічним вигодам Дніпровсько-Двінського каналу подальші події світового масштабу не дали можливості здійснити намічений план. Інтерес до проекту «Водний коридор Херсон–Рига» відновився майже сто років по тому – у 2002 р. у засобах масової інформації з'явилися повідомлення про зацікавленість Латвії, Білорусі й України у відновленні робіт над проектом, який би об'єднав басейни Чорного та Балтійського морів.

Початок ХХ ст. виявився насиченим на політичні події в Російській імперії та масштабні потрясіння світового масштабу. Поступальний розвиток промисловості й торгівлі мирного часу був кинутий на поталу воєнних компаній та ефемерного бажання невиправданих територіальних змін. Запропоновані підприємницькими колами та схвалені урядовцями економічні задуми так і залишилися на папері, а завоювання донецьким вугіллям прибалтійського паливного ринку – лише бажаним результатом розвитку Донбасу. Проект водного шляху Херсон–Рига, який накреслював такі широкі можливості й передбачав максимальну реалізацію потенціалу прилеглих до нього українських, білоруських та латвійських територій, на жаль, лишився тільки прикладом інженерної думки та стратегічного мислення.

Розширення й вдосконалення транспортних сполучень між українськими, білоруськими та прибалтійськими губерніями на початку ХХ ст. мало б найсприятливіші наслідки для економічного розвитку цих районів. Лісова торгівля Північно-Західного краю могла б скласти достойну конкуренцію німецькій деревообробній промисловості. Хліб українських чорноземних губерній отримав би зручний вихід до всіх балтійських і взагалі північних портів (зникла б залежність від Дарданелл). Кам'яне вугілля отримало б належний доступ до прибалтійських споживачів (була б знищена залежність від англійських поставок), сам регіон був би забезпечений і більш якісним вугіллям, і стратегічно доцільним способом постачання палива на випадок зовнішньополітичних ускладнень між країнами Європи. Усе це в сукупності привело б до загального розвитку торгового й воєнного флоту, широкого залучення цих регіонів до міжнародної торгівлі. Таким було бачення підприємців і всіх зацікавлених учасників цих проектів.

Вихід товарів власного виробництва на нові ринки – є запорукою зростання економіки будь-якої країни. Така наполегливість, економічна й технічна підготовленість у просуванні власних економічних ініціатив, яку демонстрували гірничопромисловці та представники інших груп буржуазії на початку ХХ ст., свідчить про високий рівень розвитку самоорганізації представників великого капіталу й значну ступінь «хисту до підприємництва». Становитиме науковий і практичний інтерес дослідження процесу просування всього асортименту українських товарів як у межах Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., так і на закордонних

ринках. У практично-економічному відношенні цікавим буде використання деяких елементів економічних програм, накреслених на початку ХХ ст., у новітніх стратегіях розвитку економіки України, звернення до ідеї масштабного проекту водного шляху Херсон–Рига та його додаткове доопрацювання в сучасних реаліях.

Abstract

The author of this article studies the attempts to conquer the Baltic fuel market by Donetsk coal at the beginning of the 20th century. Author analyzed the main delivery directions of coal from the Donbas to the Baltic consumers (railway, transportations by the sea around the Europe, Dnieper–Dvina Canal). The study on general scientific and special methods of history (statistic, comparative-historical, retrospective etc.) is based; it was used also the interdisciplinary and corporatist approaches.

On the basis of the documentation of representative organizations of entrepreneurs, materials of periodical publications and government orders shows the author of this article that extractive capacity of the Donetsk coal industry at the beginning of the 20-th century significantly prevailed the existing demand. Author described the peculiarities of the Baltic fuel market (dependence on English fuel, interconnection of coal imports and grain exports from the North-West region). It was traced the evolution of the views of statesmen about the replacement of Donetsk coal on English coal in the ports of the Baltic Sea from economic expediency to issues of national security. Author explained the necessary components for the delivery the Donetsk fuel by railway (reduction of tariffs, building of additional railway lines and provision of the railway system by goods carriages), the delivery method by sea is accept as the most probable way. Author is focused the attention on the large-scale project of the river connection of the Black and Baltic Seas – the Kherson–Riga waterway.

Despite the unfulfilled plan of conquest, the Baltic fuel market by Donetsk fuel at the beginning of the 20-th century, the directions of economic improvements that by entrepreneurs were developed became a demonstrative indication of their unity, a strategic vision of possible ways of developing the region. Therefore, it will be of scientific and practical interest to apply to the historical experience of economic interaction (or developed projects) in the Black Sea-Baltic region, the further study of mutually beneficial economic projects between Ukraine and the Baltic States.

Key words: coal, the Baltic fuel market, Donbas, Congresses of Mining Industry of South of Russia.

Аннотация

В статье исследуется попытка завоевания прибалтийского топливного рынка донецким углем в начале ХХ в., проанализированы главные направления доставки каменного угля с Донбасса к прибалтийским потребителям (железнодорожное сообщение, морские перевозки вокруг Европы,

Днепровско-Двинский водный канал). Исследование основано на общенаучных и специально-исторических методах (статистический, сравнительно-исторический, ретроспективный и т. п.); в основу положены междисциплинарный и корпоративистский подходы.

На основе делопроизводственной документации представительных организаций предпринимателей, материалов периодических изданий, правительственных распоряжений в статье показано, что добывающая способность донецкой каменноугольной промышленности в начале XX в. значительно превосходила имеющийся спрос. Выделены особенности прибалтийского топливного рынка (зависимость от английского топлива, взаимосвязанность угольного импорта и хлебного экспорта в Северо-Западном крае). Прослежена эволюция взглядов государственных деятелей относительно замены донецким углем английского в портах Балтийского моря от экономической целесообразности к вопросам общегосударственной безопасности. Освещены необходимые для железнодорожных поставок донецкого угля составляющие (понижение тарифов, строительство дополнительных железнодорожных линий и обеспечение сети грузовыми вагонами), выделен морской способ перевозки как наиболее вероятный, акцентировано внимание на масштабном проекте речного сообщения между Черным и Балтийским морями – водный путь Херсон–Рига.

Вопреки нереализованности замысла по завоеванию донецким углем прибалтийского топливного рынка в начале XX в., разработанные предпринимателями направления экономических усовершенствований стали явным свидетельством их сплоченности, стратегического видения возможных путей развития региона. Поэтому составляет научный и практический интерес обращение к историческому опыту экономического взаимодействия (или разработанных проектов) в Черноморско-Балтийском регионе, дальнейшее изучение взаимовыгодных экономических проектов между Украиной и странами Прибалтики.

Ключевые слова: каменный уголь, прибалтийский топливный рынок, Донбасс, Съезды горнопромышленников Юга России.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арский Р. Донецкий бассейн. Москва : Б. и., 1918. 47 с.
2. Водный путь Рига–Херсон. Русское судоходство. 1911. № 8. С. 123–126.
3. Дело о съезде горнопромышленников Юга России в г. Харькове в 1881 г. *Держархів Ростовської області (РФ)*. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 707. 13 арк.
4. Доклад комиссии ХХІХ Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». Харьков : Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-ва, 1904. [разд. паг.].

5. Законодательные учреждения по вопросам промышленности и торговли. *Торгово-промышленный Юг*. 1912. № 11. С. 62–65.
6. Заседание Межведомственной комиссии о замене иностранного угля русским в Прибалтийском районе. *Горно-заводское дело*. 1911. № 4. С. 1659.
7. Из деятельности общественных учреждений по промышленности и торговле. *Промышленность и торговля*. 1910. № 22. С. 556–558.
8. Каменноугольное дело. *Промышленность и торговля*. 1912. № 6. С. 338.
9. Менделеев Д. И. Проблемы экономического развития России. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. 615 с.
10. Наше судоходство. *Русское судоходство*. 1912. № 9. С. 39–40.
11. О XVI съезде горнопромышленников в г. Харькове. *Держархів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 1697. 3 арк.
12. О XX съезде горнопромышленников в г. Харькове. *Держархів Харківської області*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2109. 4 арк.
13. Одинцов А. Балтийско-Черноморский водный путь. *Русское судоходство*. 1914. № 8. С. 11–19.
14. Отчет об экономическом совещании представителей промышленности и торговли Юга России 14 февраля 1916 года. *Торгово-промышленный Юг*. 1916. № 4. С. 35–58.
15. Отчет Совета Съезда XXXV съезду горнопромышленников Юга России за 1909–1910 отчетный год. Т. 2. Харьков : Б. и., 1910. [разд. паг.].
16. Отчет Совета съезда XXXVI съезду горнопромышленников юга России за 1910–1911 отчетный год. Харьков : Тип. Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.].
17. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. 473 с.
18. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
19. XXXVI съезд горнопромышленников Юга России. *Горно-заводское дело*. 1911. № 46. С. 3102–3110.
20. Труды III-го съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района. Одесса : «Центральная» типография, 1912. [разд. паг.].
21. Труды IX съезда горнопромышленников Юга России. Харьков : Типография К. П. Счасни, 1885. [разд. паг.].
22. Труды XXIX съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков : Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1905. [разд. паг.].
23. Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. Т. II. Харьков : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. [разд. паг.].
24. Труды XXXVII съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков : Тип. Б. Бенгис, 1913. [разд. паг.].
25. Фомин П. И. Донецкий бассейн. Харьков: Б. и., 1920. 35 с.

26. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. Харьков : «Хозяйство Донбасса», 1924. 202 с.
27. Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Харьков : Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. 173 с.
28. Хроника. *Промышленность и торговля*. 1910. № 24. С. 668.
29. Черноморско-Балтийский водный путь. *Горно-заводское дело*. 1911. № 35. С. 2700–2702.
30. Чернышев В. Черноморско-Балтийский водный путь в финансово-экономическом освещении. *Русское судоходство*. 1912. № 9. С. 35–39.
31. Чернышев В. Черноморско-Балтийский водный путь в финансово-экономическом освещении. *Русское судоходство*. 1912. № 11. С. 23–29.
32. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: монографія. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 366 с.

References

1. Arskiy, R. (1918). Donetskiy basseyn [*Donetsk coal field*]. Moskva: B. i.
2. Vodnyu put Riga–Kherson [*The Riga-Kherson Waterway*]. (1911). Russkoye sudokhodstvo, 8, 123–126.
3. Delo o syezde gornopromyshlennikov Yuga Rossii v g. Kharkove v 1881 g. [*The Case of the Congress of Mine-Industrialists of the South of Russia in Kharkiv in 1881*]. Derzharkhiv Rostovskoi oblasti (RF). F. 32. Op. 1. Spr. 707.
4. Doklad komissii XXIX Syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii po 3-mu, 4-mu i 5-mu voprosam programmy: «O sovremennom polozhenii kamennougolnoy promyshlennosti yuga Rossii», «O merakh rasprostraneniya russkogo kamennogo uglia v portakh Baltiyskogo moria», «O vyrabotke torgovykh marok russkogo uglia po obraztsu angliyskikh ugley» [*Report of the XXIX Committee of the Congress of Mine-Industrialists of the South of Russia on the 3rd, 4th and 5th Issues of the Program: «On the Current State of the Coal Industry in the South of Russia», «On Measures for the Spread of Russian Coal in the Ports of the Baltic Sea», «On the Elaboration of Russian Coal Brands in the Form of English Coals»*]. (1904). Kharkov : Tip. i Litogr. M. Zilberberg i S-vya.
5. Zakonodatelnyye uchrezhdeniya po voprosam promyshlennosti i tirgovli [*Legislative Institutions on Industry and Trade*]. (1912). Torgovopromyshlennyyu Yug, 11, 62–65.
6. Zasedaniye Mezhdovedomstvennoy komissii o zamene inostrannogo uglia russkim v Pribaltiyskom rayone [*Meeting of the Interdepartmental Committee on the replacement of foreign coal by Russian coal in the Baltic region*]. (1911). Gorno-zavodskoye delo, 4, 1659.
7. Iz deyatelnosti obshchestvennykh uchrezhdeniy po promyshlennosti i torgovle [*From the activities of public institutions of industry and trade*]. (1910). Promyshlennost i torgovlia, 22, 556–558.

8. Kamennougolnoye delo [*Coal-Mining Industry*]. (1912). Promyshlennost i trgovlia, 6, 338.
9. Mendeleyev, D. I. (1960). Problemy ekonomicheskogo razvitiya Rossii [*Problems of economic development of Russia*]. Moskva : Izd-vo sots.-ekon. lit-ry.
10. Nashe sudokhodstvo [*Our Shipping*]. (1912). Russkoye sudokhodstvo, 9, 39–40.
11. O XVI syezde gornopromyshlennikov v g. Kharkove [*About the XVI Congress of Miners in Kharkiv*]. Derzharkhiv Kharkivskoi oblasti. F. 45. Op. 1. Spr. 1697.
12. O XX syezde gornopromyshlennikov v g. Kharkove [*About the XX Congress of Miners in Kharkiv*]. Derzharkhiv Kharkivskoi oblasti. F. 45. Op. 1. Spr. 2109.
13. Odintsov, A. (1914). Baltiysko-Chernomorskiy vodnyu put [*Baltic Sea-Black Sea Waterway*]. Russkoye sudokhodstvo, 8, 11–19.
14. Otchet ob ekonomicheskom soveshchaniі predstaviteley promyshlennosti i trgovli Yuga Rossii 14 fevralia 1916 goda [*Report on the Economic Meeting of Industry and Trade Representatives of the South of Russia on 14-th of February, 1916*]. (1916). Torgovo-promyshlennyy Yug, 4, 35–58.
15. Otchet Soveta Syezda XXXV syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii za 1909–1910 otchetnyy god [*Report of the Council of the Congress of the XXXV Congress of Mine-Industrialists in the South of Russia for the period 1909–1910 fiscal years*]. (1910). T. 2. Kharkov : B. i.
16. Otchet Soveta syezda XXXVI syezdu gornopromyshlennikov yuga Rossii za 1910–1911 otchetnyy god [*Report of the Council of the Congress of the XXXVI Congress of Mine-Industrialists in the South of Russia for the period 1910–1911 fiscal years*]. (1911). Kharkov : Tip. B. Bengis.
17. Reient, O., Serdiuk, O. (2004). Persha svitova viyna i Ukraina [*World War I and Ukraine*]. Kyiv : Geneza.
18. Reient, O. P., Serdiuk, O. V. (2011). Silske gospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchii rynek (1861–1914 rr.) [*Agriculture of Ukraine and the World Food Market (1861–1914)*]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
19. XXXVI syezd gornopromyshlennikov Yuga Rossii [*The XXXVI Congress of Mine-Industrialists on the South of Russia*]. (1911). Gorno-zavodskoe delo, 46, 3102–3110.
20. Trudy III-go syezda sudovladeltsev Chernomorsko-Azovskogo rayona [*Proceedings of the III-th Congress of Ship-Owners of the Black Sea-Azov Sea region*]. (1912). Odessa : «Tsentralnaya» tipografiya.
21. Trudy IX syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [*Proceedings of the IX Congress of Miners of the South of Russia*]. (1885). Kharkov : Tipografiya K. P. Schasni.
22. Trudy XXIX syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [*Proceedings of the XXIX Congress of Miners of the South of Russia*]. (1905). T. 1. Kharkov : Tip. i Litogr. M. Zilberberg i S-vya.

23. Trudy XXX syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [*Proceedings of the XXX Congress of Miners of the South of Russia*]. (1906). Т. II. Kharkov: T-vo «Pechatnia S. P. Yakovleva».
24. Trudy XXXVII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [*Proceedings of the XXXVII Congress of Miners of the South of Russia*]. (1913). Т. 1. Kharkov : Tip. B. Bengis.
25. Fomin, P. I. (1920). Donetskiy basseyn [*Donetsk coal field*]. Kharkov : B. i.
26. Fomin, P. I. (1924). Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost Yuga Rossii [*Mining and metallurgical industries of the South of Russia*]. Т. II. Kharkov : «Khoziaystvo Donbassa».
27. Fomin, P. I. (1908). Kratkiy ocherk istorii syezdov gornopromyshlennikov Yuga Rossii [*A Short Essay of the History of Congresses of Mine-Industrialists on the South of Russia*]. Kharkov : Tip. i Litogr. M. Zilberberg i S-vya.
28. Khronika [*Chronicle*]. (1910). Promyshlennost i tirgovlia, 24, 668.
29. Chernomorsko-Baltiyskiy vodnyu put [*Black Sea-Baltic Waterway*]. (1911). Gorno-zavodskoe delo, 35, 2700–2702.
30. Chernyshev, B. (1912). Chernomorsko-Baltiyskiy vodnyu put v finansovo-ekonomicheskom osveshchenii [*Black Sea-Baltic Waterway in Financial and Economic Presentation*]. Russkoye sudokhodstvo, 9, 35–39.
31. Chernyshev, B. (1912). Chernomorsko-Baltiyskiy vodnyu put v finansovo-ekonomicheskom osveshchenii [*Black Sea-Baltic Waterway in Financial and Economic Presentation*]. Russkoye sudokhodstvo, 11, 23–29.
32. Shliakhov, O. B. (2003). Sudnovlasnyky i moriaky Azovo-Chornomorskogo baseinu: 90-ti rr. XIX st. – 1914 r.: monografiia [*Ship-Owners and Seamen of the Azov-Black Sea Basin: 90-th Years of the 19-th Century – 1914: Monograph*]. Dnipropetrovsk : Vyd-vo Dnipropetr. un-tu.

УДК 94(47+57): 323.281-055.2

ДОСВІД ВИЖИВАННЯ ЖІНОК В АКМОЛІНСЬКОМУ ТАБОРІ ДЛЯ ДРУЖИН ЗРАДНИКІВ БАТЬКІВЩИНИ (НА ОСНОВІ ЕГО-СВІДЧЕНЬ)

Омельченко Поліна

Основним завданням автора є спроба показати специфічність повсякдення жінок-ув'язнених Акмолінського табору для дружин «зрадників Батьківщини», зацентрувавши увагу на способах виживання арештанток і на формах подолань горя в таборі. В основі методологічної бази дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел, методологія повсякденної історії, а також

методика роботи з ego-документами. У пропонованій статті дослідником було використано антропоцентричний підхід, згідно з яким центральним об'єктом вивчення є людина, а також гендерний підхід для аналізу власне жіночого виміру повсякденного життя в таборах.

Акмолінський табір відрізнявся не лише від виправно-трудоваих таборів системи ГУЛАГу, але й від собі подібних. Жінки мали там свою систему цінностей та по-іншому намагалися вижити за колючим дротом. Витримати своє засудження їм допомогала щоденна праця та віра в майбутнє, найголовніше – у якнайскоріше звільнення. Аби пережити горе від втрати родини, своїх близьких, жінкам допомогала творчість та дружба між собою.

Результати та висновки аналізованої проблеми в подальшому можуть бути використані для порівняння повсякденного життя жінок у різний період існування виправно-трудоваї системи, стануть корисними для глибшого аналізу таборового досвіду українок. Загалом розширення та подальший аналіз названої теми є важливим для формування в Україні історичної пам'яті та подолання тоталітарного минулого.

Ключові слова: ГУЛАГ, жіноча історія, історія повсякдення, член сім'ї «зрадника Батьківщини», «ворог народу», Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини.

Сталінські репресії є однією з найтрагічніших сторінок історії СРСР. Для сучасної демократичної країни, якою є Україна, вагомим є розширення поля історичної пам'яті за допомогою раніше замовчуваної інформації щодо репресивної політики радянського керівництва. Також, поза сумнівом, це є важливим у процесі виховання в теперішніх та майбутніх громадянах нашої країни поваги до пращурів, які стали жертвами історичної трагедії.

Дослідження історії повсякдення є однією з ознак гуманізації та демократизації історіографічного дискурсу. Для пострадянських країн ця тематика є однією з маловивчених і потребує аналізу й засвоєння напрацьованої на Заході теорії та методології, бо використання її оптики та інструментарію в пізнанні радянського тоталітаризму є вкрай необхідним. Безпосередньо жіночий вимір історії повсякдення є цінним для розвитку жіночих студій у сучасній Україні, вивчення яких є досить актуальним на сьогодні.

Загалом, жінка в таборах ГУЛАГу є особливою темою наукових пошуків. ГУЛАГ здебільшого привертає увагу дослідників у контексті злочинів і репресій сталінського режиму, а також його економічного потенціалу. Дослідження повсякденного життя в таборах не є популярним серед сучасних науковців. Здебільшого, історики звертаються до табірному досвіду, не розглядаючи окремо жіночий.

Пропонована проблематика в сучасній українській науці є малодослідженою. Важливим доробком із вивчення цього питання є праця

української дослідниці Тамари Вронської: «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади» [5]. У названій монографії науковець подала кількісну характеристику засуджених жінок, яких було репресовано як члена родини «зрадника Батьківщини». Дослідниця також висвітлила умови утримання жінок у таборах. Проте інші аспекти повсякденного життя в названій роботі не проаналізовано.

Важливим дослідженням жіночого повсякдення у ГУЛАГу є праця Оксани Кісь «Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти» [15]. Автор вивчила особисті спогади колишніх невільниць та офіційні документи, на основі яких висвітлила різні сторони табірної досвіду українських жінок.

Загалом окремих дослідницьких робіт про табори такого особливого типу як Акмолінське спецвідділення немає. Фрагментарно цієї теми торкається праця Галини Іванової «Історія ГУЛАГу 1918–1958: соціально-економічний і політико-правовий аспект» [12], а також автори Галина Салтик [28], Олександр Даніель та Арсеній Рогінський [26], Світлана Єлеуханова [11]. Важливим науковим доробком, який надає загальну інформацію про систему ГУЛАГ (є необхідним для порівняння повсякденного життя Акмолінського табору з іншими жіночими таборами), є праця Енн Епллбом «ГУЛАГ. Павутиння великого терору» [33], а також художньо-історичне дослідження Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» [30].

У системі ГУЛАГу, яка мала специфічний устрій, таборів такого особливого типу як Акмолінський табір дружин зрадників Батьківщини (далі – «АЛЖИР»: від російського – Акмолинский лагерь жен изменников Родины) було лише два: Темніківський виправно-трудоий табір (Мордовська АРСР) та спецвідділення біля м. Томськ (Новосибірська область РРФСР). Усі вони були призначені для ув'язнення лише за «політичні злочини», а конкретно за те, що жінка була членом сім'ї «зрадника Батьківщини». В АЛЖИРі склалося повсякденне життя, відмінне від інших таборів системи різних режимів і типів. Жінки мали свій табірний простір, який характеризувався специфічним побутом, розвагами, способами виживання: простір, у якому була велика кількість радянської інтелігенції жіночої статі, яких відірвали від своєї родини та від нормального життя.

Пропонована розвідка має на меті показати специфічність повсякденності жінок Акмолінського табору для дружин зрадників Батьківщини, розглянувши такі аспекти таборового досвіду арештантів, як форми боротьби жінок із горем і способи виживання у таборі.

Щоб проаналізувати буденність жінок-ув'язнених Акмолінського спецвідділення, було використано надруковані спогади його колишніх арештантів. Деякі з названих спогадів написані дітьми колишніх ув'язнених із розповідей їхніх матерів. Також основою стали листи, які відправляли жінки з табору до своїх рідних. Усі подані спогади жінок розповідають про період від 1938 до 1941 р., бо саме в цей період АЛЖИР був спецвідділенням і відрізнявся від інших жіночих таборів. Це основний принцип, згідно з яким

обиралися джерела. У ході розгляду дослідницької проблеми також було задіяно документальний фільм Дарини Віоліної «Ми будемо жити» (реж. Сергій Павловський), що містить інформацію для аналізу поставлених перед нашою розвідкою завдань [23].

Для глибшого вивчення та розуміння специфіки повсякденного життя Акмолінського табору в роботі також були використані спогади жінок-арештантів інших спеціальних таборів, призначених для дружин «ворогів народу» (Темніківського виправно-трудоного табору та спецвідділення біля м. Томськ). Ці матеріали є цінними як джерело, що доведе специфічність такого типу таборів ГУЛАГу, які не були схожими на інші жіночі табори системи. Бо, по-перше, жінки перебували окремо від чоловічої половини табору. У змішаних таборах становище жінки здебільшого було жахливим через сексуальний тиск із боку чоловіків. У таких таборах у більшості випадків, щоб вижити, треба було обирати собі «табірного чоловіка», який би тебе захищав і навіть годував. Життя в таких таборах калічило жінку морально та фізично, бо її гордість, права, достоїнства були повністю стерті [9, 30]. По-друге, на окремих жіночих табірних пунктах, де відбували покарання не лише жінки, засуджені за «політичними статтями», а також і «жіночий криміналітет», створювався нежіночий жорстокий загальний норв: «постійна матірщина, постійний бій, інакше не виживеш...» [30, 151]. Жінкам постійно доводилося спостерігати аморальну поведінку «соціально-близьких» арештантів. Також спогади ув'язнаних із інших таборів, призначених для членів родин «зрадника Батьківщини» дають змогу побачити, що АЛЖИР, попри свою схожість з іншими жіночими спецтаборами для членів сімей «зрадників Батьківщини», відрізнявся від них і мав свої особливості. Для точнішого розуміння проблеми у праці також використано спогади арештанток із таборів звичайного режиму змішаного типу.

АЛЖИР було відкрито на початку 1938 р., він розташовувався на території Казахської РСР, ставши частиною великого Карагандинського виправно-трудоного табору (далі – КАРЛАГ: від російського «Карагандинский исправительно-трудоной лагерь»), хоча територіально перебував за його межами [11, 8]. Табір вважали спеціальним відділенням КАРЛАГу [11, 8]. У системі ГУЛАГу «спеціальне відділення» чи «спецтабір» означало повну ізоляцію арештантів від зовнішнього світу, а також жорсткий режим перебування в таборі, адже в них мешкали особливо небезпечні злочинці (засуджені за «політичні злочини» та кримінальники-рецидивісти). Тобто АЛЖИР було створено спеціально для «найбільш небезпечних» дружин «зрадників Батьківщини» [26].

Потрапляючи до АЛЖИРу, жінки, у переважній більшості, продовжували усвідомлювати себе відповідальними перед Батьківщиною. Навіть у неволі вони все ж залишалися відданими партії та радянській ідеології. Свідомість жінок була настільки «радянська», що вони більшу частину свого ув'язнення були впевнені, що керівництво держави не причетне до їхнього

арешту. Маріанна Анцис писала у своїх спогадах: *«Потрібно було, перебуваючи у статусі арештанток, зібрати усю свою волю, усі свої думки, спираючись на наявний досвід праці та знань, які отримали у партії, думати про організацію в степу нового життя, організацію праці, щоб продовжувати жити та працювати як радянські люди, як комуністи»* [2].

Жінки не розуміли, чому й за що вони арештовані й ув'язнені. Лише з плином часу кожна усвідомлювала, що «сидить за чоловіка», що конкретної провини власне за нею немає. Але й причин арешту чоловіків жінки не могли зрозуміти. Вони були впевнені у їхній невинності, бо більшість чоловіків були віддані державі, партії та вождю. Клавдія Бабаєва пам'ятає, що її чоловік був великим прихильником Сталіна, по-справжньому відданим йому [23]. Фанні Кривицька весь час доводила, що: *«У нас в Радянському Союзі такого бути не може. Він ні в чому не винен»* [14, 91]. Ось що згадує ще одна колишня арештантка: *«Всі ми розуміли, що заарештовані по чийсь злій волі, що наші чоловіки, так само як і ми, ні в чому не винні»* [31, 37]. Як пам'ятає Клавдія Каледіна: *«Я ні одного разу не чула, щоб хтось із дружин засумнівалася у своєму чоловікові, подумала, що він справді зрадник»* [10, 182].

Попри все це, спантеличені арештантки були впевнені, що незабаром все стане на свої місця і настане справедливість [17, 22]. За словами Есфіль Славіної, більшість жінок у таборі були переконаними «сталіністками», дружинами партійних працівників, відповідальних і завзятих комуністів-робітників [29]. Можливо, тому жінки всеодно продовжували вірити партії. Ольга Кучумова згадує, що для неї найдивнішим було те, що ніхто не піднявся протестувати – настільки безглуздо й нереально все це виглядало [19]. Виявом протесту дружини «ворогів народу» були листи до влади. Як приклад, листи ув'язненої Валентини Зей-Онищенко, написані 19 листопада 1939 р. до наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР, у якому вона переконувала, що є відданою своїй Батьківщині й надалі буде доводити це, а також аргументувала своє прохання звільнити її [5, 194].

Жінки в АЛЖИРі по-різному сприймали щоденну працю. Спільним у них було те, що ставилися вони до неї «відповідально», якої б важкості вона не була. Більшість жінок у таборі працювали на повну силу. Колишня ув'язнена згадувала, що працівники табору називали їх «святими жінками» [13, 42]. Згідно зі спогадами однієї з колишніх жінок-в'язнів, у Акмолінському таборі був дружній і працьовитий колектив [17, 20]. Таке завзяття до роботи дивувало табірне керівництво. Співробітники табору, які раніше здебільшого мали справу з кримінальним жіночим світом, дивувалися смиренності та працелюбності арештанток АЛЖИРу [13, 42]. Лідія Віоліна зазначає, що своєю відданою працею жінки створили з табору «оазис» серед казахстанського степу [23].

Більшість «алжирок» у праці бачили своє спасіння не так фізичне, як моральне [2]. Варвара Курошева пам'ятає, що праця відволікала від того,

щоб не зійти з розуму від одного лише усвідомлення того, що ти – член сім'ї «зрадника Батьківщини» [23].

Деякі жінки були переконані, що плідна праця допоможе їм швидше відбути термін ув'язнення. «Праці віддавалися повністю, тому що вважали, що якщо будемо день і ніч працювати нас скоріше відпустять додому», – писала колишня ув'язнена [23]. Але більшість жінок бачили в праці моральне спасіння, а саме: спосіб відволіктися від суму за родиною та втраченими дітьми. Галина Колдомасова писала, що виходячи за зону вона раділа, що праця допоможе їй відволіктися від материнського горя [17, 19].

Проте, не всім жінкам робота допомагала відкинути думки про родину. Клавдія Швер згадує: «Працювали з остервенінням... Хотілося забутися... Але це було неможливо! Що б я не робила переді мною, як живі, стояли мої діти» [10, 182].

Цікаво, що відповідальне ставлення до праці сприймалося деякими жінками як своєрідний подружній обов'язок перед чоловіком. Колишня арештантка зазначає у своїх спогадах: «Ні одна з ув'язнених не відмовилась від праці, ні одна не втекла за вісім років арешту... Інакше ми б образили пам'ять своїх чоловіків» [10, 182].

Як і в інших таборах системи ГУЛАГ, в АЛЖИРІ щоденна праця була одним із найголовніших аспектів повсякденного життя арештантів, тому займала більшу частину часу життя жінок у таборі.

У Акмолінському таборі було, по-перше, багато роботи, по-друге, вона була різного виду. Ув'язнені самі будували їдальні, котельні та лазні [22, 78]. Більше того, вони добудовували бараки з саману (будівельний стіновий матеріал, що є цеглою з суміші глини, соломи та піску) [31, 34]. Також табір мав господарську частину, цехи вишивання, швацькі, а також городнє господарство [4, 120]. Звичайно, в Акмолінському таборі були й загальні роботи, які, як і всюди у ГУЛАЗі, називали каторжними (жінки самостійно робили самани, працювали на цегляному заводі, розвантажували вагони та інше).

У таборі такого ж типу, як і Акмолінський, у Потьмі (Мордовська АРСР), жінки працювали лише в гаптувальному та швацькому цеху [14, 93]. Можна вважати, що «алжиркам» насправді «пощастило», що в таборі було багато різноманітної роботи. Вони могли себе чимось зайняти та відволіктися від сумних думок. Для прикладу, у таборі для дружин «ворогів народу», біля м. Томськ, згідно зі спогадами однієї з колишніх ув'язнених, жінки страждали від того, що не могли себе нічим зайняти й тому було важче відволіктися від суму, бо в таборі на початку його заснування не було роботи [20, 15].

У деяких випадках відповідальне ставлення до праці допомагало вижити саме фізично. Колишня ув'язнена Аїза Рискулова, яку начальник КАРЛАГу відзначав як «виключно добросовісну, акуратну, завдяки якій перевиконувались плани по тваринництву», обіймала посаду ветеринарного лікаря й під

час забою худоби крала м'ясо, потім варила його і передавала голодним жінкам у табір [27, 226]. Також деякі відповідальні працівниці табору мали офіційні табірні привілеї. Такі категорії арештантів як керівники швацьких фабрик, лікарі, завідувачі різними табірними відділами не жили в загальних бараках, вони мали невеликі будиночки всередині зони, а також мали окремі столи в їдальні [25, 92]. Але про такі привілеї можна говорити лише з 1939 р., оскільки увесь 1938 р. жінки працювали над забудовою табору.

Загалом праця для жінок-ув'язнених ГУЛАГу (не беручи до уваги «соціально-близьких» жінок, тобто зі світу «криміналітету») відіграла надзвичайно важливу роль. Усупереч тому, що в більшості випадків вона була дуже важкою, як для жінки, а також здебільшого була докорінно відмінною від тією, якою жінки займалися на волі, праця все ж таки сприймалася як згадка про життя на волі. Ольга Адамова-Слизорберг, яка відбувала арешт у Магадані, згадує: «Праця була єдиним людським, що нам залишалось. У нас не було родини, не було книг, газет, ми жили в бруді, темряві, смороді, в жіночому бараці була постійна лайка. Ми витримували приниження. Праця була людяною та чистою ... єдиний світлий спогад у темряві табірної життя» [1, 101, 102].

Олександр Солженіцин зазначав, що жінки в таборах пограбовані у всьому, що наповнює жіноче і, взагалі, людське життя: родина, материнство, дружнє оточення [30, 154]. Але багато жінок, які пройшли табори, впевнені, що стать давала їм «привілеї» перед чоловіками [33, 294]. Енн Епплбом вважає, що в жінок виникали міцні дружні відносини, вони надавали одна одній таку допомогу, на яку чоловіки рідко були спроможні [33, 294]. Проаналізувавши спогади «алжирок», можна стверджувати, що дружба була однією з тих складових табірної життя, які допомагали жінкам витримати перебування у ГУЛАГу як морально, так і фізично. Пов'язані спільним горем, жінки тяглися одна до одної. У вільний час від вечері до відбою, часто і далеко за північ, ув'язнені ділилися своїми переживаннями і думками [25, 75]. Ольга Кучумова впевнена, що саме загальна біда зблизила жінок-арештантів [19]. Маріанна Анцис пам'ятає, що, коли ув'язнені вперше почали працювати з очеретом, їх охопив відчай: «Але кожна з нас, відчуваючи присутність ліктя товариша, поступово відганяла від себе страх і праця здавалася легшою» [2]. Морально сильніші жінки намагалися допомагати слабшим. У своїх спогадах Ольга Кучумова писала, що спочатку вона була у відчаї, але згодом стала втішати своїх подруг і себе, розповідати вірші, щоб відволікти жінок від усього табірної, що їх оточує [19].

У закритому просторі табору жінки постійно спілкувалися [25, 5]. У АЛЖИРі відбували покарання жінки-арештанти різної національності, різного характеру та з різним минулим. За словами однієї з ув'язнених, у таборі жінки спілкувалися між собою за національним принципом, складалися групи українок, білорусок, росіянок [31, 35]. Згідно зі спогадами

іншої жінки, у таборі створювалися маленькі групи, які здебільшого мали схожі характери, звички чи просто симпатії [25, 75].

Жінки допомагали одна одній не лише морально. Як зазначає колишня «алжирка», у таборах жінки ділилися всім, чим могли, аж до часточки часнику [21, 173]. Якщо у жінок була можливість десь за межами зони дістати їжу, то вони намагалися пронести її до табору, щоб нагодувати інших [25, 76]. Галина Семьонова, працюючи головним інженером і маючи пропуск за межі табору, намагалася передавати листи родичам ув'язнених, а також проносити їжу до табору [16, 375]. Людмила Грановська з табору в Мордовії згадувала, що жінки настільки заприятелювали, що коли їх почали перерозподіляти, не обійшлося без драматичних сцен: «Деякі жінки так здружилися, що розлучення доводило їх до запаморочення. Наші конвоїри буквально відривали жінок одну від одної» [7, 187].

У таборах ГУЛАГу для коригування вільного часу ув'язнених існувала Культурно-виховна частина (далі – КВЧ) (табірна установа, що контролювала вільний час). Як одна з основних складових табірної життя в'язнів, згідно зі своїм призначенням, вона не мала на меті розважити та покращити життя ув'язнених, бо займалася «перевихованням» в'язнів через пропаганду переваг радянського державного устрою, а також повинна була стимулювати арештантів до праці [33, 228]. КВЧ могла проводити в таборах такі виховні заходи: олімпіади, виїзди культбригад, демонстрації кінофільмів та їх подальше обговорення, виробничі змагання, спортивні змагання і танцювальні вечори, концерти художньої самодіяльності, драматичні гуртки, групові читання, лекції та політичні бесіди [6, 32, 33].

У АЛЖИРІ не було Культурно-виховної частини, як в інших гулагівських таборах. Жінки були позбавлені будь-якого організаційного дозвілля, часточки духовного життя [25, 73] (хоча, за словами колишньої ув'язненої, табірне керівництво один раз на місяць показувало жінкам кінофільм [21, 173]). На відміну від жінок-арештантів табору для членів сім'ї «зрадників Батьківщини» в Мордовії, «алжирки» не мали навіть радіо [7, 196; 31, 40]. Зазначимо, що різниці між статусом ув'язнених двох таборів не було. Фактично дружинам «ворогів народу» просто пощастило з радіо. Людмила Грановська пам'ятає історію, як воно опинилося в таборі: *«Одного разу у таборі відчинилися величезні ворота і заїхав віз із їжею для їдальні. У віз була запряжена коняка, а за нею плілося лоша. Грузинки як побачили так і почали плакати, рвати волосся на собі, битися головами об стіни. «Де наші діти? Що з ними?» За грузинками почали ридати і всі інші, а було нас тисяч п'ять. Прибігло керівництво. Почали загрозувати... Обіцяли дозволити писати листи дітям, обіцяли роботу, щоб ми від нудоти не зійшли з розуму. На наступний день було привезено радіо до табору»* [7, 196]. Тож, швидше за все, його не повинно бути й у Мордовському таборі, бо цього взагалі не передбачалося для дружин «зрадників Батьківщини».

Зважаючи на високоосвічений контингент Акмолінського спецвідділення, жінки в таборі постійно намагалися знайти час і можливість для культурного відпочинку. Через те, що основною функцією КВЧ було «перевиховання» ув'язнених ГУЛАГу, табірне керівництво не дуже переймалося тим, як проводять свій вільний час арештанти. По-перше, як уже згадувалося, у таборі не було самої КВЧ. По-друге, жінки вважалися «соціально-небезпечним» контингентом, який перевиховати було неможливо, бо вони «зрадили Батьківщину» [20, 163].

Жінки-ув'язнені самі організовували своє культурне дозвілля у вільний час. Здебільшого, вони проводили концерти та літературні вечори. За спогадами арештанта, у бараці для жінок була одна маленька радість: концерт самодіяльності [22, 79]. Дочка колишньої ув'язненої пам'ятає з розповідей матері, що концерти були дуже цікавими [18, 117]. Галина Степанова-Ключникова у своїх спогадах пише, що відома ленінградська артистка зібрала з «алжирок» чудовий хор, який мав яскравий репертуар: Штраус, Оффенбах, Чайковський, арії з різних опер, відомі романси [31, 40].

Культурна самодіяльність жінок в АЛЖИРі була одним зі способів відволікти себе від втоми після робочого дня, від усвідомлення того, що ти перебуваєш за колючим дротом далеко від своєї родини, далеко від нормального життя. Олена Мамаєва згадує: *«Усі ми сидимо чи лежимо на нарах, а поміж нами, посередині бараку, виступають артистки, яких у таборі налічувалося багато. Від гарного виконання пісень, танців, хорового співу, які мені здавалися чудовими, надовго зберігся приємний, теплий спогад. Здавалося що зранку наступного дня всі підіймалися на роботу веселіше»* [22, 79].

Літературні вечори відбувалися майже кожен день. На них жінки розповідали здебільшого романи. Через те, що в таборі зовсім не було книжок, жінки читали все напам'ять. Виходило кожен вечір по одній главі. За словами колишньої жінки-арештанта, кожен вечір у бараці жінки сідали навколо оповідачки та завмирили в тиші, стававши свідками феноменальної людської пам'яті [31, 40].

Одним із видів культурного дозвілля в жіночому таборі був танцювальний гурток. Колишня арештантка розповідала, що вони відбувалися після робочого дня в бані й під час самого заняття: *«Заморені за день жінки ніби знову оживали»* [3, 13].

Аби розбавити сіре гулагівське повсякдення, жінки також займалися оздобленням табірної інтер'єру. Зі згадок Марії Данилеко, професійні митці з Ленінградської академії дуже гарно розмалювали табірну їдальню, а найцікавіше те, що фарбу вони виварювали із жіночої спідньої білизни [8, 83].

Цікаво ставилися «алжирки» до радянських свят. Загалом у таборах, особливо для «політичних» злочинців, визначні дати історії Радянського Союзу не святкувалися. Можна припустити, що «алжирки» як «соціально-небезпечні» були не гідними святкування визначних дат радянської історії.

Наприклад, Першого травня чи Сьомого листопада жінок замикали в бараках і не дозволяли виходити. Галина Степанова-Ключникова зазначала, що ці дні святкувало табірне керівництво [31, 40]. Олена Мамаєва зауважувала, що в дні великих свят, особливо на свято річниці Великої Жовтневої революції, важко було пережити те, що ти позбавлений волі [22, 79]. Одразу жінки згадували, як проходив цей день на волі, коли вони були зі своєю родиною [22, 79]. Натомість Сарра Наумова згадувала, що, коли вона була в АЛЖИРі, усі радянські свята, і навіть Великий Жовтень, перестали сприйматися нею як визначні дати і в її пам'яті на той час залишилися лише дати народження її дітей [24, 23]. А за словами Ганни Ларіної, яка відбувала покарання як дружина «зрадника Батьківщини» у таборі біля м. Томськ, свят вони чекали, тому що ходили чутки, що до великих радянських свят або до днів народження Сталіна буде амністія [20, 15].

Зазвичай у ГУЛАГівських таборах (жіночого, але з різним контингентом ув'язнених, або ж змішаного типу), перед арештантами часто стояло питання: як залишитися людиною в табірному просторі, зважаючи на знущання табірних працівників, постійний голод, важку працю, присутність «криміналітету», який своєю аморальною поведінкою робив із табірною повсякдення пекло. Як випливає з нашого дослідження, перед «алжирками» це питання стояло не так гостро.

На основі спогади колишніх жінок-арештантів, констатуємо, що «алжирки» відрізнялися від інших ув'язнених ГУЛАГу. Вони відбували покарання в іншому – специфічному, закритому табірному просторі, де зосередилися лише такі як вони, члени сім'ї «зрадника Батьківщини», дружини «ворогів народу». Жінки безмежно вірили в справедливість радянського керівництва та на початку свого арешту чекали на швидке звільнення, коли буде викрито винних жінок і їхніх чоловіків звільнять. Така віра в партію та у свою майбутню свободу, можливо, допомогла жінкам пройти свій термін ув'язнення. Вони постійно сподівалися й мали надію та ентузіазм.

Попри те, що табори системи ГУЛАГ відрізнялися один від одного, у них було щось спільне, притаманне їм усім. Якщо говорити про Акмолінське спецвідділення, то воно не схоже на жоден із таборів. До праці, на відміну від інших ув'язнених ГУЛАГу, жінки ставилися дуже серйозно. Праця для арештанток була способом самоствердження. Таким способом вони доводили й собі, і табірному керівництву те, що вони громадяни своєї держави, які продовжують віддано служити їй, що вони не є «зрадниками» і не є «політичними злочинцями», що все це непорозуміння. Вони вважали, що за відповідальну працю, їх звільнять і можливо повернуть «чесне ім'я», і не лише їм, але і їхнім чоловікам. Праця допомагала відволіктися від горя, від того, що в жінок відібрали дітей, родину. Не менш вагомим було й підтримання дружніх відносин, які допомагали відчутти, що ти комусь потрібен, і хтось потребує тебе й твоєї уваги.

Те, що в АЛЖИРі не було Культурно-виховної частини, можна пояснити по-різному. З одного боку, зважаючи на те, що табір існував недовго й починався з нічого, можна припустити, що керівництво ГУЛАГу просто не встигло розбудувати там Культурно-виховну частину. Але з іншого, керівництво ГУЛАГу взагалі не вважало за необхідне організувати культурний бік життя жінок. Воно ніби їх викреслило з життя: навіть не намагалися (хоч це було формально записано на папері) «перевиховати», як усіх інших ув'язнених ГУЛАГу. Тому жінки самі організували своє дозвілля. Із проаналізованих спогадів робимо висновок, що табірне керівництво було не проти самостійної організації дозвілля жінками. Культурна самодіяльність, як уже згаданий спосіб виживання, все ж таки допомагала відволіктися від суму, стала для жінок способом самовираження, а також можливістю займатися тим, що їх цікавило, піднімало настрій і покращувало умови табірної повсякдення.

Проведений нами аналіз дає змогу зрозуміти, що Акмолінське відділення було одним із тих феноменів ГУЛАГу, який і досі не є розкритим повністю. Опрацювання в подальшому названої тематики є перспективним із декількох причин. Дослідження повсякденності жінок-арештантів є нагальним з огляду на важливість достовірності історії розвитку нашої країни, адже спостерігається недостатня її розробленість в українській науці. Зацікавленість саме жіночим виміром таборного повсякдення, поза сумнівом, є виправданою, адже наразі гендерним аспектам цієї тематики приділяють мало уваги. На нашу думку, аналіз табірної досвіду є важливим для осмислення морального досвіду минулих поколінь, які пройшли сталінські табори, особливо для формування основних компетентностей, зокрема громадянської, у представників, зокрема, української нації. Вивчення, усвідомлення й урахування табірної досвіду саме українців – одна з основних складових подолання наслідків тоталітарної спадщини. Це є невід'ємним чинником для формування історичної пам'яті нашого суспільства та для розуміння того, що таких сторінок більше не має бути на шпальтах історії України.

Abstract

The main task of the author is an attempt to show the specificity of everyday life of the women-prisoners of Akmolinsk camp for the wives of «traitors of the Motherland», emphasizing the ways of survival of the prisoners and forms of overcoming their grief in the camp. Fundamentally in the methodological base of research there are general scientific principles of analysis and synthesis, the method of critical analysis of sources, the methodology of everyday history, as well as the methodology of working with ego-documents. In the article, the author used the anthropocentric approach according to which the main object of study is a person, as well as the gender approach to analyze the actual female dimension of everyday life in camps.

Akmolinsk camp differed not only from other correctional labor camps of the GULAG system, but also from similar ones. Women had their own value system there and tried to survive behind barbed wire in a different way. Their daily condemnation was assisted by daily work and faith in the future, namely, the quickest release. And in order to survive the grief from the loss of the family and friends, creativity and friendship with each other helped.

This topic in the future can be used to compare the everyday life of women in different periods of the existence of a corrective labor system. In the future, the results of the research may be useful for a more profound analysis of the camp experience of Ukrainian women. In general, the expansion and further analysis of this topic is important for the formation of historical memory in Ukraine and the overcoming of the totalitarian past.

Key words: *GULAG, women's history, history of everyday life, member of the family of «traitor of the motherland», «enemy of the people», Akmolinsk camp for the wives of the traitors of the Motherland.*

Анотація

Главной задачей автора является попытка показать специфику повседневной жизни женщин-заключенных Акмолинского лагеря для жен «изменников Родины», акцентируя внимание на способах выживания арестанток и на формах преодоления горя в лагере. В основе методологической базы исследования – общенаучные принципы анализа и синтеза, метод критического анализа источников, методология повседневной истории, а также методика работы с ego-документами. В данной статье автором были использованы: антропоцентрический подход, согласно которому основным объектом изучения является человек, а также гендерный подход для анализа конкретно женского опыта повседневной жизни в лагерях.

Акмолинский лагерь отличался не только от других исправительно-трудовых лагерей системы ГУЛАГ, но и от себе подобных. Там женщины создали свою систему ценностей и по-своему пытались выжить за колючей проволокой. Выдержать осуждение им помогал ежедневный труд и вера в будущее, а именно в скорейшее освобождение. А для того, чтобы пережить горе от потери семьи и своих близких, женщинам помогли творчество и дружба.

Данная тематика в будущем может быть использована для сравнения повседневной жизни в разный период существования исправительно-трудовой системы. В будущем, результаты исследования могут быть полезными для более глубокого анализа лагерного опыта именно украинских женщин. Расширение и последующий анализ данного исследования важны для формирования в Украине исторической памяти и преодоления ее тоталитарного прошлого.

Ключевые слова: ГУЛАГ, женская история, история повседневности, член семьи «изменника Родины», «враг народа», Акмолинский лагерь для жен изменников Родины.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адамова-Слизорберг О. Л. Путь. Москва : Возвращение, 1993. 254 с.
2. Анцис М. Л. Спецотделение № 17. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/?t=anzis> (дата звернення 11.03.2018).
3. Афонина Т. П. Воспоминания узниц АЛЖИРа. *Малиновские вехи: Сб. публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки)*. Малиновка; Астана, 2003. С. 13–14.
4. Бушуева З. М. Воспоминания. *Годы террора: Книга памяти жертв политических репрессий*. Пермь : Изд-во «Здравствуй», 1998. С. 116–123.
5. Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.): Наукове видання. Київ : Темпора, 2013. 624 с.
6. Гапак М. В. На небезпечній службі в ГУЛАГу. Ужгород : Патент, 1999. 149 с.
7. Грановская Л. И. Арест. *Нева*. 1991. № 9. С. 193–198.
8. Даниленко М. Л. Стерegli нас как золото, а ценили как г... *Страницы трагических судеб: Сб. Воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920-1950-е гг.* Алматы : Жеті жаргы, 2002. С. 19–85.
9. Добровольский И. В. ГУЛАГ: его столителы, обитатели и герои. Франкфурт/Майн; Москва, 1999. 453 с.
10. Дьяков Б. А. Повесть о пережитом. Москва: Сов. Россия, 1966. 264 с.
11. Елеуханова С. В. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930-1956 гг.): автореф. дисс. ... к-та ист. наук: Караганда, 2009. URL: <http://avtoreferats.com/article/view/id/15779> (дата звернення: 28.03.2018).
12. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва : Наука, 2006. 438 с.
13. Игнаткин Ю. А. Рассказ из 1937. *Малиновские вехи: Сб. публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки)*. Малиновка; Астана, 2003. С. 25–45.
14. Ким Ю. Ч., Ким А. Ч. О нашей маме Нине Всесвятской, учительнице. Очерки, воспоминания, материалы из домашнего архива. Москва : Общество «Мемориал»; Изд-во «Звенья», 2007. 255 с.
15. Кись О. Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.
16. Китаева Л. А. О моих родителях. *ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои*. Франкфурт / Майн, Москва, 1999. С. 372–376.

17. Колдомасова Г. В. В те далекие годы. *Малиновские вехи: Сб. публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки)*. Малиновка; Астана, 2003. С. 15–24.
18. Косталевская Т. В. Воспоминания. *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы записанные ею*. Москва : «Мемориал», 1996. С. 114–127.
19. Кучумова О. М. Жены. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=6279> (дата звернення 12.04.2018).
20. Ларина А. М. Незабываемое. Москва : Изд-во АПН, 1989. 365 с.
21. Майжолова-Куленова В. Бывает радость и в тяжелые дни // Страницы трагических судеб: Сб. Воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920–1950-е гг. Алматы : Жеті жаргы, 2002. С. 169–174.
22. Мамаева Е. А. Жизни прожить. Москва : Копи-центр, 1998 149 с.
23. Мы будем жить. Документальный фильм / Реж. С. Павловский, Д. Виолина. Республика Казахстан. 2009.
24. Наумов А. История одного детства. *История*. 2001. Вып. 28. С. 1–9.
25. Польш И. Л. Оглянись со скорбью: История одной семьи. Иркутск : Сиб. кн. изд-во, 1991. 192 с.
26. Рогинский А. Б., Даниэль А. Ю. Аресту подлежат жены. URL: <http://polit.ru/article/2003/10/30/628134/> (дата звернення 15.03.2018).
27. Рыскулова С. Т. Аиза – жена Турара Рыскулова. *Страницы трагических судеб: Сб. Воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920–1950-е гг.* Алматы: Жеті жаргы, 2002. С. 222–227.
28. Салтык Г. А. Воспоминания бывших узников исправительно-трудовых лагерей СССР как исторический источник. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vospominaniya-byvshih-uznikov-ispravitelno-trudovyh-lagerey-sssr-kak-istoricheskiy-istochnik> (дата звернення 15.03.2018).
29. Славина И. И. Тоненький нерв истории. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13089> (дата звернення 16.03.2018).
30. Солженицын А. И. Архипелаг Гулаг. Москва : ИНКОМ МВ, 1991. Т. 6. 432 с.
31. Степанова-Ключникова Г. Е. Казахстанский АЛЖИР. Москва, Малиновка, Астана : Ассоциация жертв незаконных полит. репрессий, 2003. 62 с.
32. Шумяцкая О. Главный уговор – не разреветься. URL: <http://www.novayagazeta.ru/arts/42885.html> (дата звернення 13.03.2018).
33. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора. Москва : Моск. школа полит. исследований, 2006. 608 с.

References

1. Adamova-Slizorberg, O. L. (1993). Put [*The Way*]. Moskva : Vozvrashchenie.
2. Antsis, M. L. Spetsotdelenie № 17 [*Special Department*]. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/?t=anzis>

3. Afonina, T. P. (2003). Vospominaniya uznits ALZhIRa. Malinovskie vekhi: Sb. publikatsiy i vospominaniy (ot ALZhIRa do sovremennoy Malinovki) [*Memoirs of the Prisoners of ALZHIR. The Collection of Publications and Memoirs (from ALZHIR to modern Malinovka)*]. Malinovka; Astana, 13–14.
4. Bushueva, Z. M. (1998). Vospominaniya. Gody terrora: Kniga pamyati zhertv politicheskikh repressiy [*Memories. Years of Terror: A Book of Memory of Victims of Political Repressions*]. Perm : Izd-vo «Zdravstvuy», 1S. 16–123.
5. Vronska, T. V. (2013). Upokorennia strakhom: simeine zaruchnystvo u karalniy politytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.): Naukove vydannia [*Frustrated by Fear: Family Hostage-Taking in the Punitive Policy of Soviet Power (1917–1953): Scientific publication*]. Kyiv : Tempora.
6. Hapak, M. V. (1999). Na nebezpechnii sluzhbi v HULAHu [*At the Dangerous Service at the GULAG*]. Uzhhorod : Patent.
7. Granovskaya, L. I. (1991). Arest [*Arrest*]. Neva, 9, 193–198.
8. Danilenko, M. L. (2002). Steregli nas kak zoloto, a tsenili kak g... Stranitsy tragicheskikh sudeb: Sb. Vospominaniy zhertv polit. repressiy v SSSR v 1920–1950-e gg [*We Were Guarded as Gold, and Appreciated as Shit. Pages of Tragic Destinies: The collection of Memoirs of Victims of Political Repressions in the USSR in the 1920s–1950s*]. Almaty : Zheti zhargy, 19–85.
9. Dobrovolskiy, I. V. (1999). GULAG: ego stoiteli, obitateli i geroi [*GULAG: Its Builders, Inhabitants and Heroes*]. Frankfurt/Mayn; Moskva.
10. Dyakov, B. A. (1966). Povest o perezhitom [*A Tale of Life*]. Moskva : Sov. Rossiya.
11. Yeleukhanova, S. V. (2009.) Istoriya Karlaga: okhrana, rezhim i usloviya soderzhaniya zaklyuchennykh (1930–1956 gg.) [*History of the Karlag: Protection, Regime and Conditions of Detention of Prisoners*]. (Abstract of PhD thesis), Karaganda. URL: <http://avtoreferats.com/article/view/id/15779>
12. Ivanova, G. M. (2006). Istoriya GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoy aspekty [*History of the GULAG, 1918–1958: Socio-Economic and Political-Legal Aspects*]. Moskva : Nauka.
13. Ignatkin Yu. A. (2003). Rasskaz iz 1937. Malinovskie vehi: Sb. publikatsiy i vospominaniy (ot ALZhIRa do sovremennoy Malinovki) [*Story from 1937. The Collection of Publications and Memoirs (from ALZHIR to modern Malinovka)*]. Malinovka; Astana, 25–45.
14. Kim, Yu. Ch., Kim, A. Ch. (2007). O nashey mame Nine Vsesvyatskoy, uchitelnitse. Ocherki, vospominaniya, materialy iz domashnego arkhiva [*About our mother Nina Vsesvyatskaya, a Teacher. Essays, Memoirs, Materials from the Home Archive*]. Moskva : Obshchestvo «Memorial»; Izd-vo «Zvenya».
15. Kis O. R. (2017). Ukrainky v HULAHu: vyzhyty znachyt peremohty [*Ukrainian women in the GULAG: the victory of survival*]. Lviv : Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.

16. Kitaeva, L. A. (1999). O moikh roditelyak. GULAG: ego stroiteli, obitateli i geroi [About My Parents. GULAG: Its Builders, Inhabitants and Heroes]. Frankfurt/Mayn, Moskva, 372–376.
17. Koldomasova G. V. (2003). V te dalekie godyi. Malinovskie vehi: Sb. publikatsiy i vospominaniy (ot ALZhIRA do sovremennoy Malinovki) [In those early years. The Collection of Publications and Memoirs (from ALZHIR to modern Malinovka)]. Malinovka; Astana, 15–24.
18. Kostalevskaya, T. V. (1996). Vospominaniya. Vsyaya nasha zhizn: Vospominaniya Galiny Ivanovny Levinson i rasskazy zapisannyye eyu [Memories. Our whole life: Memories of Galina Ivanovna Levinson and Stories Recorded by Her]. Moskva : «Memorial», 114–127.
19. Kuchumova, O. M. Zheny [The Wives]. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=6279>
20. Larina, A. M. (1989). Nezabyvaemoe [Unforgettable]. Moskva : Izd-vo APN.
21. Mayzholova-Kulenova, V. (2002). Byvaet radost i v tyazhelye dni. Stranitsy tragicheskikh sudeb: Sb. Vospominaniy zhertv politicheskikh repressiy v SSSR v 1920–1950-e gg [Sometimes There Is Joy in Bad Days. Pages of Tragic Destinies: The collection of Memoirs of Victims of Political Repressions in the USSR in the 1920s-1950s]. Almaty : Zheti zhargy, 169–174.
22. Mamaeva, Ye. A. (1998). Zhizni prozhit [Lives to Live]. Moskva : Kopi-tsentr.
23. Pavlovskiy S., Violina D. (2009). My budem zhit. Dokumentalnyy film [We will live. Documentary]. Respublika Kazakhstan.
24. Naumov, A. (2001). Istoriya odnogo detstva [The History of One Childhood]. Istoriya, 28, 1–9.
25. Pol, I. L. (1991). Oglyanis so skorbyu: Istoriya odnoy semi [Look Around with Sorrow: The History of One Family]. Irkutsk : Sib. kn. izd-vo.
26. Roginskiy, A. B., Daniel, A. Yu. Arestu podlezhat zheny [The Wives Are to Be Arrested]. URL: <http://polit.ru/article/2003/10/30/628134/>
27. Ryskulova, S. T. (2002). Aiza – zhena Turara Ryskulova. Stranitsy tragicheskikh sudeb: Sb. Vospominaniy zhertv polit. repressiy v SSSR v 1920–1950-e gg [Aisa is the Wife of Turar Ryskulov. Pages of Tragic Destinies: The collection of Memoirs of Victims of Political Repressions in the USSR in the 1920s–1950s]. Almaty : Zheti zhargy, 222–227.
28. Saltyk, G. A. Vospominaniya byvshikh uznikov ispravitelno-trudovoykh lagerey SSSR kak istoricheskii istochnik [Memoirs of Former Prisoners of the Forced Labor Camps of the USSR as a Historical Source]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vospominaniya-byvshih-uznikov-ispravitelno-trudovoyh-lagerey-sssr-kak-istoricheskii-istochnik>
29. Slavina I. I. Tonenkiy nerv istorii [Thin nerve of history]. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=13089>
30. Solzhenitsyn, A. I. (1991). Arkhipelag Gulag [The Gulag Archipelago]. Moskva : INKOM MV, Vol. 6.

31. Stepanova-Klyuchnikova, G. Ye. (2003). *Kazakhstanskiy ALZhIR [Kazakhstan ALZHIR]*. Moskva, Malinovka, Astana : Assotsiatsiya zhertv nezakonnkh polit. repressiy.
32. Shumyatskaya, O. *Glavnyy ugovor – ne razrevetsya [The Main Agreement Is Not to Burst into Tears]*. URL: <http://www.novayagazeta.ru/arts/42885.html>
33. Epplbaum, E. (2006). *GULAG. Pautina Bolshogo terrora [Gulag: A History]*. Moskva : Mosk. shkola polit. issledovaniy.

УДК 351.853-025

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ТОРГІВЛІ, ХАРЧУВАННЯ ТА ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ: ДЕТАЛІ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ «ВІДЛИГИ»

Докашенко Віктор

У статті розглядаються політичні аспекти соціальних трансформацій епохи «відлиги». У форматі дискусії доводиться, що проблемний розвиток соціальної сфери в республіці обумовлювався пріоритетним розвитком виробництва групи «А» перед групою «Б», що первісно зумовлювало їх нерівноправне становище і викликало запрограмоване відставання останньої. Доводиться, що пильна увага нової влади до питань соціальної сфери була продиктована як загостренням політичного протистояння з прихильниками сталінського режиму, так і необхідністю пристосування політичної системи СРСР до умов повоєнного світу. Процес формування професійними спілками громадського контролю розподіляється дослідником на два етапи. Підкреслюється, що партією було спеціально обрано такий предмет політичного впливу, який міг принести максимальні політичні дивіденди у вигляді підтримки з боку широких верств населення. Це були підприємства торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення. Слабко розвинені, вони не могли задовольнити потреб суспільства, а тому найменші позитивні зрушення у цій царині, ставилися владі в заслугу. Зроблено декілька принципових висновків щодо значення громадського контролю. Зокрема стверджується, що приведення його в дію значною мірою зумовлювалося необхідністю маскуванню концептуальних хиб, покладених в основу радянської економіки, а також потребою камуфлювання тоталітарної сутності нової влади, що породжувало ілюзію її турботи про суспільство. Автор припускається думки, що організований профспілками контроль за сферою торгівлі, харчування та побуту дав змогу зрушити проблему з місця, що на певний час і відтермінувало неминучу відставку влади «відлиги». Разом з тим, дослідник наголошує, що організований

профспілками контроль являв собою частину концепції радянського менеджменту, спрямованого на розподіл матеріальних благ. Розвиваючи систему громадського контролю професійні спілки підтверджували ленінську концепцію профспілкового руху як «школу комунізму», що навчає трудівників управляти державними справами.

Ключові слова: «відлига», громадський контроль, громадське харчування, побутове обслуговування, політична влада, професійні спілки, торгівля.

Сфери торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення залишалися проблемою для всього періоду сталінщини. Її витоки лежать у пріоритетності розвитку засобів виробництва перед виробництвом предметів споживання, визначеної радянськими теоретиками за одну із засадничих умов розвитку соціалізму. Новій владній команді на чолі з М. С. Хрущовим, яка вибудовувала свою політичну лінію на зовнішньо показовому запереченні сталінізму, з метою послаблення владних амбіцій своїх політичних опонентів, гріх було не поставити їм у провину недорозвиненість цієї важливої ланки людського буття. Такий політичний крок був цілком виправданим. Фінансовані за залишковим принципом, усі галузі економіки, що замикалися безпосередньо на людині, знаходилися у вкрай жалюгідному стані. Це породжувало дефіцит товарів та послуг, і таким чином, значно підвищувало значущість їх розподілу. У свідомості суспільства, на нашу думку, розподіл товарів знаходився навіть вище, ніж саме їх виробництво, що легко знаходить своє пояснення. Кожний окремо взятий член радянської спільноти не відчував себе власником засобів виробництва, оскільки вони були віддалені від нього системою бюрократичних перепон. Зате кожен з них гостро відчував нестачу чи взагалі відсутність вже вироблених матеріальних благ на повсякденному, побутовому рівні. Тому останнє для нього мало більшу вагу, ніж засоби виробництва, на яких вони вироблялися і якими вони володіли лише формально. І хоч К. Маркс у «Критиці Готської програми» й застерігав, що було б помилкою бачити суть справи лише у «так званому розподілі» (курсив видання. – В. Д.) [12, 20], але радянські реалії виявилися іншими. Питання розподілу в них набули особливої, політичної ваги. По суті, вони перетворилися в інструмент зміцнення та утримання влади. Тому успіх політиків, що розпочали експеримент, який отримав назву «відлиги», фактично залежав від того, наскільки справедливою виявиться запропонована нею система контролю за розміщенням вироблених благ.

Владна команда, як на нашу думку, в умовах запропонованої економічної моделі розвитку країни знайшла єдиний правильний вихід. Вона доручила організацію та здійснення контролю за цією важливою справою професійним спілкам. З політичної точки зору, це було точне і бездоганне рішення. З одного боку, на профспілки перекладалась відповідальність за

будь-які недоліки за його здійснення, а з іншого, – контрольовані партією влади, вони були абсолютно прогнозованими в своїх діях. При цьому принагідно зазначимо, що передача профспілкам цієї важливої функції не була відкриттям нової влади. Ще згідно зі сталінським статутом, прийнятим у 1949 р., вони зобов'язувалися здійснювати «масовий контроль над виконанням планів житлового і культурно-побутового будівництва, роботою їдалень, магазинів, комунально-побутових підприємств і, навіть, міського транспорту [37, 8]. Отже, в нових умовах залишилося лише зацентрувати на цих питаннях увагу. Тому цілком логічним є те, що в Постанові Грудневого (1957 р.) пленуму ЦК, який розглядав нову перспективу профспілок, наголошувалося на тому, що з-поміж багатьох питань свого впливу вони повинні були взяти під свій неослабний контроль ще й діяльність підприємств торгівлі та громадського харчування [13, 222].

Отже, в проблемі організації контролю за діяльністю підприємств торгівлі, громадського харчування та побуту тісно переплелися аспекти політичного життя, які суттєво впливали на зміцнення владних позицій нової команди, і питання організаційні, що безпосередньо входили до її компетенцій. З огляду на зазначене, поставлена проблема є актуальною для наукових студіювань. По суті, вона дозволяє наукове простеження політичного і господарсько-організаторського векторів суспільного життя, що не може не викликати наукового інтересу. Значною мірою зазначене актуалізується також станом сучасного розподілу матеріальних благ в Україні, який супроводжується непримиримою і, схоже, такою ж мірою безуспішною боротьбою з корупцією, витоки якої, вочевидь, слід шукати ще на попередніх стадіях історичного розвою.

Втім, незважаючи на науковий інтерес та реальну практичну значущість, поставлена проблема, як і проблема діяльності найчисельнішої громадської організації, врешті, як і всі події, що охоплюються хронологічними межами «відлиги», ще не стали предметом цілісного історичного дослідження. На це є свої причини, що вимагають окремого історіографічного аналізу. Стосовно ж проблеми, що сформульована нами, то найближче до неї стоїть спільна монографія в авторстві В. К. Барана та В. М. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)». І хоч зараз, майже через два десятиліття, від часу її видання, ми не можемо погодитися з низкою її положень (наприклад, назва монографії допускає можливість некризового розвитку радянської системи), вона і досі залишається в Україні чи не єдиним комплексним дослідженням предмету нашого аналізу [1].

Певною мірою доповнює її розкриття й наша публікація п'ятирічної давнини, в якій у політичному контексті аналізується профспілкові «Положення про комісію громадського контролю за роботою торгу ВРПУ, [відділ робітничого постачання. – В. Д.] тресту їдалень, продуктачі [продовольчого постачання. – В. Д.]» [4]. На жаль, готуючи ту статтю до друку, автор ще не розумів, що цілісне уявлення про вплив проблеми на

політичне життя країни може дати лише її комплексне дослідження через формат вдосконалення розподілу вироблених благ та побутових послуг. Зараз зрозуміло, що їй вочевидь бракує масштабності в узагальненнях, що, власне, сподіваємося, вдасться компенсувати цим доробком.

На завершення огляду літератури назвемо такий важливий напрям історичних досліджень, як вивчення повсякденного буття, що логічно вписується в означене коло питань. Належне у цій царині, безперечно, слід віддати Л. В. Ковпак [7]. Разом з тим, не можна не визнати оригінальності публіцистичного видання В. В. Похльобкіна «Кухня века», яке безсумнівно можна вважати яскравою ілюстрацією до поставленої нами проблеми [28]. І хоч погодитися з багатьма політичними твердженнями автора через його яскраво виражену упередженість до всього українського, сконцентровану переважно в підрозділі «Україна», ми не можемо, втім, акценти, поставлені ним на різного роду «кулінарних витребеньках», дозволяють простежити їх значення для політичного життя епохи «відлиги» та осягнути всю глибину прірви, що утворилася між політичною елітою того часу та пересічними громадянами.

Метою статті є дослідження політичних мотивів формування масового громадського контролю за діяльністю підприємств торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування, здійснюваного під керівництвом професійних спілок. У зв'язку з цим планується визначити їх місце у зміцненні політичних позицій владної команди, а також з'ясувати роль структур цієї громадської організації в пристосуванні радянської політичної системи до умов повоєнного світу. З цією метою планується простежити етапи формування громадського контролю та визначити його політичне значення для влади «відлиги». Оскільки в статті передбачається простеження історичних деталей, що виходять з політичного ряду історії, вважаємо цілком доцільним здійснення її підготовки на основі форм та методів, характерних для політичної історії.

Перш ніж перейти до викладу власної позиції та аргументів, зауважимо, що хрущовська команда була не першою, хто намагався використати нерозвинутість соціальної сфери в своїх політичних інтересах. Першість, вочевидь, слід віддати Голові Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленкову, котрий, виступаючи 8 серпня 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР, усупереч офіційній партійній позиції заявив: «На базі досягнутих успіхів у розвитку важкої промисловості у нас є всі умови для того, щоб організувати стрімке піднесення предметів народного споживання» [11, 8]. Інша річ, що партійні «побратими» негайно скористалися цією ідеологічною помилкою і звинуватили його в усіх тяжких злочинах, невдовзі звільнивши його з високої посади. Опосередковано політичний намір Голови Ради Міністрів СРСР підтверджує відомий дослідник «відлиги» О. В. Пижигов. З посиланням на архів Президента Російської федерації, він наводить слова М. С. Хрущова, який стверджував, що Г. М. Маленков витратив 250–300 т золота на

придбання продуктів харчування [31, 153]. Якщо це дійсно так, то політичні наміри – очевидні. Інша річ, що політичні плоди на вкрай слабкій соціальній ниві тоді зібрали зовсім інші люди.

Отже, якби не політичні амбіції Г. М. Маленкова, навряд чи він наважився б на такий нерозсудливий крок. Адже він не міг не розуміти, що славнозвісна пріоритетність виготовлення засобів виробництва була наріжним каменем у теоретичних засадах розбудови соціалізму. Та й сумний досвід дискусії з цього питання залишався на слуху. Ще не стерлася в пам'яті повоєнна дискусія з економічних питань, розпочата Й. В. Сталіним у «Економічних проблемах соціалізму в СРСР». Не забулося й те, як жорстоко «вождь» обійшовся з працівником Держплану, уродженцем Полтавщини Л. Д. Ярошенком, який наївно повірив у її щирість та демократичність. Він наважився не тільки піддати сумніву постулат про пріоритетність розвитку промисловості групи «А» перед групою «Б», а й просив доручити йому підготовку підручника з політекономії соціалізму, що базувався б на власному баченні проблеми. Відповідь його високого візаві була просто вбивчою і в прямому, і в переносному сенсах. Щоправда, до фізичного вбивства справа не дійшла, але звільнення з в'язниці відбулося вже після смерті Й. В. Сталіна. У переносному сенсі, мається на увазі рівень аргументованості сталінських, так би мовити, наукових позицій. У запалі дискусії він, зокрема, заявив: «Переважаюче зростання засобів виробництва необхідне не тільки тому, що воно повинно забезпечити обладнанням як власні підприємства, так і підприємства всіх інших галузей, але й тому, що без нього неможливе здійснення розширеного виробництва» [36, 66–67]. Ось так з безпосередністю диктатора від науки: «неможливе» і все, без будь-яких пояснень і застережень. Світовий досвід зворотного розвитку навіть не розглядався.

Отже, для того щоб підприємства торгівлі, громадського харчування та побуту надавали принципово інший, якісний та бездефіцитний перелік товарів та послуг, а відтак власники могли отримати політичний зиск, їм слід було внести поправку до теоретичних догматів сталінізму про пріоритетність розвитку промисловості групи «А» перед групою «Б». Чи спромоглися це зробити нові очільники держави? Питання, імовірно, риторичне. Це повністю підтверджує нижченаведена таблиця, складена на основі статистичних збірників «Народне господарство України» за 1959, 1961, 1963 та 1964 рр. [32].

Таблиця 1

Питома вага засобів виробництва (група «А») і предметів споживання (група «Б») у валовій продукції промисловості

Роки	У тому числі:				
	вся продукція промисловості	група «А»	у % до попереднього року (+ –)	група «Б»	у % до попереднього року (+–)
1956	100	70,0	---	30,0	---
1958	100	70,6	+ 0,6	29,4	- 0,6
1959	100	70,5	- 0,1	29,5	+ 1
1960	100	71,4	+ 0,9	28,6	- 0,9
1961	100	71,8	+ 0,4	28,2	- 0,4
1962	100	72,5	+ 0,7	27,5	- 0,7
1963	100	73,3	+ 0,8	27,5	0
1964	100	73,5	+ 0,2	26,7	- 0,8

Зведені в таблицю дані дають можливість простежити динаміку питомої ваги виготовлення засобів виробництва та предметів споживання у валовій продукції промисловості з 1956 по 1964 рр. Нам не вдалося відшукати дані лише за 1957 р., що, однак, суттєво не впливає на з'ясування загальної тенденції процесу. Таким чином за дев'ятирічний період хрущовського панування незначне зниження (0,1 %) промислової продукції групи «А» в питомій вазі валової продукції мало місце лише в 1959 р. Тоді ж як питома вага продукції групи «Б» за цей же час спостерігалася лише один раз, в 1959 р., і продемонструвала зростання на 1 %. У 1963 р. вона залишилася на рівні попереднього року. В усі інші роки чітко вимальовується тенденція її щорічного зниження. Крім того, якщо питома вага товарів групи «Б» у 1956 р. складала 42,8 % товарів від групи «А», то упродовж дев'ятирічного циклу вона поступово зменшилася до 36,3 %. Тобто, товари групи «Б» в питомій вазі товарів групи «А» скоротилися за цей час на 6,5 %.

Для досліджуваної проблеми наведене має першочергове значення, оскільки, по-перше, спростовує твердження деяких авторів, що декларована М. С. Хрущовим «соціалізація» передбачала зміни в співвідношенні темпів розвитку промисловості «групи «А» та «групи Б». Важливим є й те, що висновок, зроблений на основі таблиці, не підтверджує судження цих дослідників про те, що «період другої половини 1950-х – середини 1960-х років змінив структуру економіки та баланс між галузями промисловості, що дозволило сформувати основи для суспільства споживацького типу» [3, 12]. До речі, цей підхід повністю спростовує і головний ініціатор «відлиги». «Щоб мати достатню кількість засобів споживання, потрібні засоби виробництва...», – заявив М. С. Хрущов на XXI з'їзді КПРС [5, 54]. З точки зору методології економічного розвитку, наведена цитата нічим не відрізняється від сталінської, запропонованої у якості аргументу дещо вище.

По-друге, якщо визнати справедливість даних, то, очевидно, і розвиток соціальної сфери не може бути повноцінним, а відтак виток «соціалізації», на нашу думку, слід шукати в іншому ареалі.

Автор знаходить їх у політичному полі, що дає йому підстави припуститися думки про її первісне політичне призначення, спрямоване на зміцнення влади, яка все більше піддавалася нищівній критиці з боку вчорашніх соратників нового вождя. Якщо виходити з того, що соціальна сфера тривалий час була найслабшою ланкою сталінського правління, то цей чинник був чи не основним у переліку тих, що робили позиції влади вкрай вразливими. Тому вже навіть мінімальні позитивні зрушення в її царині могли надати новим очільникам значних політичних дивідендів. Використовуючи цю слабкість, вони могли досить легко, попри стійкий синдром страху, прищеплений сталінізмом суспільству, знайти в нього підтримку, а значить, і отримати необхідний рівень його прихильності. Остання відразу нівелювала всі зусилля старої когорти урядовців та партійних чиновників, спрямованих на дискредитацію нової влади.

Ця, не позбавлена логіки точка зору, видається досить привабливою ще й тому, що керівники СРСР вже мали подібний досвід використання соціальних проектів. Так, у 1930 р., впритул зіткнувшись з результатами колективізації і намагаючись зберегти своє політичне реноме, Рада Народних Комісарів прийняла постанову «Про розвиток громадського харчування». За декілька років пропонувалося перевести на організоване харчування приблизно 50 % населення великих промислових міст, що давало змогу не лише забезпечити продуктами харчування робітників, а й значно раціональніше та економніше використовувати вбогий запас харчів. Останнє, з огляду на те, що саме партія була ініціатором колективізації, переводить проблему з питань економічної стратегії в суто політичну площину. Обов'язкові умови здійснення цього масштабного проекту, як зазначалося в документі, могли набрати рис реальності лише за «активної участі в цій роботі місцевих рад, професійних спілок, широких верств трудящих, особливо жінок» [20]. Рік поспіль – нова Постанова. Громадське харчування Москви, Ленінграда, Уралу та Донбасу виокремлювалося з системи споживчої кооперації. Тут запроваджувалися державні трести громадського харчування, що працювали на госпрозрахункових засадах [23], що, власне, теж не було позбавлене політичного сенсу, адже саме робітничий клас був опорою радянської влади, у зв'язку з чим стан харчування та його ціна з суто побутового фактору перевтілювалися в політичний.

У повоєнний період, у найбільш відповідальний та гострий момент, проблемами соціальної сфери скористалася Компартія України, яка в кінці червня 1953 р. прийняла Постанову Пленуму «Про збільшення виробництва, підвищення якості товарів широкого вжитку і заходи із забезпечення покращання побутового обслуговування трудящих». Теж не випадкове рішення, як не випадкова й дата його прийняття, адже протистояння

претендентів на владу досягло на цей час свого апогею і на якийсь час завмерло на піку своєї невизначеності. До рішення липневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС залишалося близько тижня.

Для профспілок Української РСР воно виявилось надзвичайно важливим, оскільки вперше вищий керівний партійний орган визнав основою діяльності наймасовішої громадської організації у царині виробництва й реалізації не засоби виробництва, а предмети споживання. У цьому рішенні серед значної кількості традиційних настанов, які можна було б використати у будь-якій галузі, вирізняється завдання посилення громадського контролю «за діяльністю підприємств побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування» [22, 475]. По суті, Пленум ЦК вперше нагадав профспілкам про необхідність виконання не лише тих повноважень, що стосувалася підприємств групи «А» з організацією змагальності, новаторства, передових методів праці, а й тих, що були включені до групи «Б». При цьому зазначимо, що профспілки ще у першому повоєнному Статуті самі виявили готовність займатися цією справою. Складається враження, що вони просто чекали на команду свого політичного патрона, щоб тут же приступити до її виконання. У їхньому основоположному документі зразка 1949 р. було записано, що вони здійснюють «масовий контроль... над роботою ідалень, магазинів, комунально-побутових підприємств і міського транспорту» [37, 8].

ЦК КПРС звернув увагу на ці питання значно пізніше, але, зазначимо, знову ж таки в найбільш відповідальний для влади момент. Ледве встиг закінчити свою роботу XX з'їзд КПРС з його ідеями десталінізації та «соціалізації», як вже 1 березня ЦК КПРС прийняв Постанову «Про заходи з покращання роботи підприємств громадського харчування», якою дав об'єктивну характеристику стану справ у галузі. Оцінюючи значення Постанови, вже згадуваний у цій статті В. В. Похльобкін, писав, що в ній «з усією силою підкреслювалася політична вага громадського харчування, що було правильним, але, як виявилось пізніше, не дійшло до свідомості людей і залишилося лише фразою, яка була зрозумілою хіба що ініціаторам і творцям цієї постанови, але на яку зовсім не звернули уваги її основні виконавці – працівники кулінарного фронту». Втім, автор цитати звертає увагу лише на один бік політичного питання: трансформацію громадського харчування за зразком західного, який вже тоді дозволяв сім'ям не переобтяжуватися домашнім приготуванням їжі. І вигідніше, і корисніше, і смачніше це робили заклади харчування, що змінювало всю парадигму життя та використання вільного часу.

Нами політичний бік питання розглядається дещо з іншого ракурсу. Ми аналізуємо його як превентивний захід, націлений на те, щоб не допустити можливого вияву невдоволення з боку широких верств населення, що було цілком вірогідним у зв'язку із засудженням культу особи Й. В. Сталіна. З огляду на тривалість сталінського правління та методів його пропаганди, такий варіант розвитку подій виключати не можна. Вочевидь, з цієї причини

до пропагандистської термінології й включалася соціально-побутова лексика, яка переводила увагу громадян з питань політичних на не менш гострі питання соціальні. Крім того, відсутність необхідної мережі їдалень, несмачна їжа, вкрай бідне меню, розкрадання продуктів і їх недостатня кількість у справах, некваліфікованість кухарів, грубість і нечемність персоналу, врешті, антисанітарні умови, – все це були чинники, які формували невдоволення суспільства не лише громадським харчуванням, а й владою... Утім, весь негатив у цьому випадку переводився на попередників.

Зрозуміло, що названа Постанова ЦК спрямовувалась на формування позитивного іміджу нової влади. В ній не тільки речі називалися своїми іменами, а й ставилися завдання кардинального виправлення ситуації. Врешті, намічався покроковий план ліквідації недоліків. Звичайно, за цих обставин нова влада могла викликати до себе в суспільстві лише прихильне ставлення. Ця прихильність і була тією бажаною формою підтримки, яка допомагала політичній владі «відлиги» подолати спротив ортодоксальних сталіністів. До виходу в світ постанови ЦК «Про подолання культу особи та його наслідків», яка поставить крапку в цій боротьбі, залишалося менше чотирьох місяців.

Не менш важливе значення для визначення політичної складової Постанови мало й те, що нею визначався механізм контролю за її виконанням. Партія запропонувала профспілкам за допомогою організації народного контролю у сфері громадського харчування домогтися піднесення якості виготовленої продукції, та зробити її, за словами В. В. Похльобкіна, «потрібним, необхідним, невід'ємним елементом радянського побуту». Як показав час, виконати її накреслення повністю не вдалося. Причину невдачі названий автор вбачає в індивідуальній та формальній позиції профспілок [28]. Ми з цим не погоджуємося, адже це точка зору не розкриває причини невдачі. По-перше, їх слід шукати в сиупені пріорітетності промисловості групи «А» перед групою «Б». По-друге, хибною була сама ідея внесення до їх Статуту функції контролю за цими галузями. Допускаючи це, ми керуємося звичайною буденною логікою, за якої здійснення контролю зазвичай покладається на осіб, що мають відповідний фах. Тобто здійснення контролю відбувалося на основі аматорства, адже профспілки могли реалізувати його лише на цих засадах. Таким чином здійснення контролю перетворювалося на цікаву політичну гру.

Приймаючи Постанову й зобов'язуючи профспілкові організації здійснювати контроль за діяльністю підприємств громадського харчування, її укладачі сповна розуміли всю фіктивність цієї вимоги. Громадські контролери, у кращому випадку, могли лише зафіксувати недотримання якихось формальних вимог, таких, скажімо, як чистота скатертин або посуду. Вони могли також перелічити кількість посадочних місць у їдальнях, кафе та ресторанах, але вони, і тут ми повністю погоджуємося з автором кулінарних бестселерів, не могли проконтролювати якість страв, що готуються на

підприємствах громадського харчування, запропонувати нові технології їх приготування чи урізноманітнити асортимент блюд. Розуміли це укладачі Постанови? Переконані, що так.

Якщо виходити з того, що сама Постанова ЦК та Ради Міністрів СРСР мала більш політичне значення, ніж практичне, то такий характер повинен мати і масовий контроль професійних спілок, адже саме він наповнював його політичним змістом. Тому, чим гучніші заходи проводилися громадською організацією, тим більшого політичного резонансу вони набували. За приклад, візьмемо Пленум Укрпрофради, який проходив з порядком денним: «Про виконання Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1 березня 1956 р.» в середині листопада того ж року. Звернімо увагу, що з доповідями на ньому мали виступити керівники Міністерства торгівлі, Укоопспілки та Республіканського комітету працівників споживчої кооперації [9, 134]. З політичної точки зору, було вигідним те, що на Пленум було запрошено водночас три керівники, які опікуються цією справою, але, з практичної, навряд чи рішення цього зібрання могли суттєво вплинути на якість, як того вимагала Постанова Президії ВЦРПС від 7 квітня 1956 р. У ній, зокрема, зазначалося, що «Громадський контроль повинен спрямовуватися на посилення боротьби за високу культуру торгівлі, викорінення недоліків у обслуговуванні трудящих, на покращання якості харчування, здешевлення її вартості та зразкову організацію роботи їдалень».

Під час детального ознайомлення з цим документом відразу ж кидається у вічі те, що у цьому всю відповідальність за роботу підприємств торгівлі та харчування було перенесене з плечей владних структур на безпосередніх виконавців – керівників трестів їдалень, керівників відділів робітничого постачання (ВРП), торгів, керівників закладів харчування. Справа в тому, що, згідно з Постановою, названі категорії працівників торгівлі та харчування повинні були відзвітуватися про свою роботу найближчим часом на загальних зборах або на конференції робітників підприємств і установ. Навіть поверховий аналіз переліку чеснот громадського харчування нового зразка, який пропонувала Постанова Президії ВЦРПС, формує уявлення про те, що в усіх його вадах винна зазначена категорія працівників, а не система, що їх породила. Як же інакше можна розцінити її вимогу щодо створення системи масового контролю за цими підприємствами? Зокрема, її пункт 3 передбачав «установити повсякденний контроль за роботою підприємств торгівлі та громадського харчування, для чого обрати необхідну кількість громадських контролерів із розрахунку приблизно 15–20 осіб на їдальню та 10–12 на магазин». Останні повинні обов'язково бути з числа найбільш активних робітників та службовців [27, 620–623]. Однозначно зазначимо, що в 1958 р. середня кількість робочих місць в одному магазині складала 1,86 [6].

Оскільки основна частина політичного резонансу здійснювалася на нижчих ланках профспілкової ієрархії, то нагальним завданням вищих профспілкових органів було створення для них необхідної документальної

бази. Певна частина цих документів вже була підготовлена у перші постсталінські роки, і тому вимагала лише свого переформатування в дусі «відлиги». Першим документом, який було адаптовано до нових умов, було «Положення про комісії громадського контролю і громадських контролерів фабрично-заводського (місцевого) комітету профспілки за роботою підприємств торгівлі та громадського харчування», затвердженого Президією ВЦРПС у березні 1957 р., яке замінило аналогічне Положення, затверджене Секретаріатом ВЦРПС у червні 1948 р. Склад комісії ФЗМК міг коливатися в діапазоні від 5 до 21 особи. Зміст її роботи був визначений 11 пунктами, кожен з яких, у свою чергу, поділявся на дрібніші. За нашими підрахунками, загальна їх кількість перевищувала 40 напрямів роботи. Громадських контролерів було розділено на тих, що контролювали магазини, лавки, палатки та ларьки, і тих, хто опікувалися їдальнями, чайними, закусочними і буфетами. У випадку виявлення порушень контролер мав скласти акт й передати його до фабзавкому для надсилання за належністю [27].

У липні 1958 р. Президією ВЦРПС було прийнято нове Положення, яким обласні та республіканські ради профспілок утворювали по кожному торгу, тресту їдалень, відділу робітничого постачання і ПРОДПОСТАЧІ комісії громадського контролю. Вони склалися з представників ФЗМК провідних підприємств, будов, установ та навчальних закладів, що обслуговувалися підрозділами названих торговельних об'єднань. Ця форма контролю охоплювала вищу ланку торговельних установ. У своїй роботі вона спиралася на аналогічні комісії ФЗМК та їхніх контролерів, але функції їх були значно масштабнішими. Вони розглядали питання розвитку, спеціалізації, розміщення мережі підприємств торгівлі та харчування, перевіряли правильність розподілу товарів по магазинах, стежили за забезпеченням безперервного завозу товарів, перевіряли виконання плану товарообігу, перевіряли питання забезпечення магазинів і їдалень необхідною технікою тощо. Відповідно до змісту роботи, комісії мали і права. Вони могли проводити перевірки та позапланові ревізії, вимагати певних пояснень від керівників цих об'єднань, приймати скарги на якість обслуговування [26]. Партиї органи ретельно пильнували роботу спілок у цьому напрямі. Харківський обласний комітет партії, наприклад, заслухав звіт обласної ради профспілок про виконання ним рішень XX з'їзду КПРС (грудень 1958 р.). Під час звіту на засіданні бюро обкому партії, облпрофрада (ОРП) включила до своєї інформації не лише власну «звіттю» дво- трирічної давнини, як того вимагав порядок денний, а й власну реакцію на ще «свіже» Положення ВЦРПС.

Формування системи масового контролю діяльності підприємств торгівлі та громадського харчування профспілки завершилося у вересні 1958 р. прийняттям Постанови ВЦРПС «Про контроль профспілок за роботою оптових баз», якою на них поширювалися права комісії громадського контролю за роботою торгу, тресту їдалень, відділу робітничого постачання..., від

11 липня 1958 р. [16]. Зазначимо, що територіальні органи профспілок реагували на неї досить жваво. Та ж Харківська облпрофрада до грудня вже встигла сформувати 9 таких комісій. Відночас зазначимо, що тією ж Постановою було затверджено Директивного листа ВЦРПС та Міністерства торгівлі СРСР, який легітимізував контроль профспілок за роботою оптових баз [15]. Усі інші підприємства торгівлі та громадського харчування керувалися наказом Міністра торгівлі СРСР від 30 вересня 1953 р. [18].

Таким чином, станом на кінець 1958 р. професійними спілками було завершено процес формування масового громадського контролю за діяльністю підприємств торгівлі та громадського харчування. Така інтенсивність у роботі була викликана зовсім не дефіцитом продуктів харчування, як можна було зрозуміти. Справа в тому, що завдяки заходам, спрямованим М. С. Хрущовим на підтримку індивідуальних підсобних господарств, вони перетворилися на надійне джерело постачання продуктів, що повною мірою підтверджує обсяг продажу продуктів харчування на так званих колгоспних ринках. У 1958 р. реалізація продукції на них досягла своєї вершини за весь час «відлиги». Навіть офіційна статистика, яка, м'яко кажучи, не приділяла багато уваги підсобним господарствам робітників і службовців, змушена була констатувати, що в 1958 р. на ринках 53 міст УРСР було реалізовано 86 876 т м'яса, сала та птиці, 54 970 тис. л молока, 298 479 млн штук яєць [30, 554–555]. Це була суттєва частка забезпечення населення продуктами харчування. Знову ж таки, станом на 1958 р., тобто на час завершення формування тотальної системи контролю за підприємствами торгівлі та харчування, за нашими підрахунками, 85,9 % курячих яєць, що виробили в усіх видах господарств, були продукцією підсобних господарств, в них же надоювали 49,5 % молока та вирощували 55 % м'яса всіх видів [25]. Отже, за рахунок розвитку підсобних господарств, а також за рахунок екстенсивного ведення землеробства, навіть за всієї згубності колгоспно-кооперативної системи господарювання, владі чи не вперше за весь час існування СРСР вдалося утримати під контролем належне забезпечення населення продуктами харчування. Тому організація масового контролю не могла бути вимогою, продиктованою дефіцитом продуктів харчування. Забезпечивши населення їх достатньою кількістю, ініціатори «відлиги», принаймні, до широкого розмаху кукурудзяно-бобової кампанії, мали всі підстави для того, щоб вважати це своєю заслугою, що позначалося на їхньому політичному іміджі.

На його збереження була спрямована робота профспілок у розвитку масового контролю за діяльністю підприємств торгівлі. Причому, вони часто навіть випереджали поставлені завдання. Так, Харківська обласна рада профспілок, звітуючись про виконання XX з'їзду КПРС, рапортувала вищому профспілковому органу республіки, що вона через власну систему навчання підготувала 681 контролера, замість 300 передбачених планом [34, 19]. Серед лідерів у цьому відношенні була й Кіровоградська область, де справи

контролю навчили 404 особи. За 5 місяців 1959 р. ними було перевірено 4 047 підприємств торгівлі та громадського харчування, на 747 з них їм вдалося виявити порушення правил торгівлі (у 18,5 % – В. Д.) Крім того, профспілковими комітетами до Держторгінспекції для вжиття заходів було скеровано 217 актів перевірок [24, 36].

Звичайно, завдяки цьому пресингу владі на місцях вдалося втримувати у певній напрузі працівників торгівлі та громадського харчування. Однак головна місія контролю, з нашої точки зору, належала супровідній функції, без якої забезпечення виконання важливого політичного проекту було б неможливим. Не змінюючи сутності функціонування радянської соціальної сфери, він дозволив максимально мобілізувати зусилля на виконання партійної настанови. Його масовість та всеохоплюваність зробили свою справу. Вдалим, з точки зору інтересів команди М. С. Хрущова, виявилось її звернення до соціальної проблеми. Очевидно, відчувши це, вона спробувала повторити це вдруге, і 20 лютого 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР приймають нову Постанову «Про подальший розвиток і покращання громадського харчування», яка являла собою новий крок у його піднесенні. Разом з якісним покращанням низки показників у період з 1958 по 1965 рр. планувалося охопити громадським харчуванням більшість робітників, службовців і учнів. У цьому теж приховувалася політичний зміст. Укладачі Постанови цього навіть не приховували. Вже у її вступній частині, мотивуючи тим, що в країні розпочато розгорнуте будівництво комунізму, вирішення питань громадського харчування було віднесено укладачами до рангу державних завдань.

Показовим є те, що їх реалізація, як і три роки поспіль, знову видавалася розробникам можливою лише за участі широкого загалу контролерів, до яких профспілкам рекомендується включити не лише робітників і службовців, але й домогосподарок. Чітко було визначено і основні завдання – домогтися покращання якості та здешевлення вартості харчування, дотримання норм закладки сировини та встановлених цін [14]. Звернімо увагу на те, що всі задачі, поставлені перед профспілковим контролерами, більшою чи меншою мірою стосуються тривіальної боротьби з дрібними крадіжками та шахрайством, що, погодимося, не може не викликати скепсису на тлі «масштабного» висновку XXI з'їзду про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР.

Особливо проблемним було становище в їдальнях МТС та радгоспів. На виправлення ситуації була спрямована спеціальна Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 червня 1960 рр. «Про заходи покращання громадського харчування в радгоспах». Позитивним, безперечно, слід визнати те, що в полі зору опинилася проблема громадського харчування в селі, де трудівники МТС та радгоспів особливо потерпали від низького рівня організації громадського харчування. При цьому зауважимо, що в чисельному відношенні ця мережа була розвинена непогано. Так, станом на 1960 р. в радгоспах Української РСР

функціонувало 1 227 підприємств громадського харчування, з них 727 перебували у структурі споживчої кооперації. Знайомство з документами, що характеризують реальний стан справ, дозволяє припустити, що тут проблемним був не контроль за їх діяльністю, а навіть елементарне забезпечення їдалень посудом та реманентом. Проблемаю тут було все: від забезпечення дезінфікуючими засобами та посудом до мийок з теплою водою і столів з гігієнічним покриттям. Тому, коли останні вперше почали з'являтися у Кримській та Полтавській областях, керівників радгоспів, що придбали цю «дивину», тут же почали ставити за приклад мало не всій республіці.

Отже, якби профспілкові комітети за цих обставин використали хоча б частину своїх контролюючих повноважень, то, за нашим переконанням, їх слід було б закрити відразу ж після відкриття, а ще краще – не відкривати взагалі. Для прикладу наведемо деяку статистику радгоспів Одеського тресту з виробництва вин, з документами якого нам вдалося детально познайомитися. Тут, практично у кожному радгоспі, діяла їдальня, що давало формальну підставу для гарних звітів, чим безсоромно користувалися і партійні, і профспілкові комітети різних рівнів. У 19 підприємствах їдальні знаходилися на балансі цих сільськогосподарських підприємств, і в своїй переважній більшості вони були для них збитковими. Однак, у кожній з них робочою було встановлено фіксовану вартість триразового харчування у межах 45–50 копійок (1961 р.). Досить часто в таких їдальнях процвітала безгосподарність. У радгоспі імені професора М. О. Ховренка, наприклад, вартість триразового харчування перевищувала 1 карбованець. І це за наявності дуже бідного меню. Із всього обладнання особи, які здійснювали перевірку, виявили тут лише 1 котел, 1 сковороду, три каструлі та два відра [33, 51–54]. Зауважимо, що середня заробітна плата на той час в Україні складала 63,8 карбованця [35]. Зрозуміло, що за такої низької заробітної плати працівники радгоспів просто не могли собі дозволити харчування в їдальнях навіть за умови приготування в них страв ресторанного гатунку. Тому заклики з боку партійних і профспілкових чиновників регулярно їх відвідувати цілими сім'ями та брати їжу додому весь час перебували в зоні не настійливих побажань.

У той же час на промислових підприємствах, як і раніше, продовжував розкручуватись маховик посилення організованого профспілками контролю за діяльністю підприємств харчування. Вочевидь, намагаючись надати йому новий поштовх, влада розраховувала на нові політичні дивіденди. ЦК Компартії України разом з Радою Міністрів УРСР прийняли Постанову, якою, услід за Постановою КППС та Ради Міністрів СРСР намагалися далі індустріалізувати їдальні через розвиток фабрик-кухонь, на яких страви готувалися, а далі розвозилися по їдальнях. Кількість останніх була вочевидь недостатньою. Зокрема, в Полтавській, Кримській, Сумській та Чернігівській областях, як зазначалося в Постанові, вона навіть не досягла рівня 1940 р. Не

можемо сказати, що вона стала якоюсь віхою для профспілкового контролю. Як і в попередній ухвалі, в ній Укрпрофраді ставилося в обов'язок забезпечити «докорінне поліпшення громадського контролю підприємств торгівлі та громадського харчування». Ну, як і завжди, їм також рекомендувалося широко розгорнути соціалістичне змагання між цими закладами [29, 10].

Втім, досягти якогось позитивного ефекту від цього контролю та отримати від його результатів якийсь політичний зиск, як це було на першому етапі його розвитку, було неможливо. Справа в тому, що в цей час уже гостро далися взнаки результати вкрай невиваженої аграрної політики М. С. Хрущова. Якщо на етапі становлення контролю наймасовішої організації економічні показники вдалося витягти значною мірою за рахунок підсобного господарства, то на його другому етапі, намагаючись наздогнати та перегнати США по виробництву сільськогосподарської продукції на душу населення, воно було доведене до жалюгідного стану. Намагаючись якомога більше здати державі м'яса, колгоспи та радгоспи здавали на м'ясокомбінати не лише власну худобу, а й ту, що скуповували в населення. У 1960 р. стан справ досяг критичної межі. ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР змушені були підготувати закритого листа до обкомів і райкомів партії, до облвиконкомів та райвиконкомів, а також до первинних парторганізацій. У ньому наводяться основні хиби, допущені у «погоні» за сільським господарством США. І хоча сума збитків у всеукраїнському масштабі в ньому не наводиться, деякі вражаючі висновки з наведених в ньому даних все ж таки зробити можна. Так, за оперативними даними, в Полтавській області за перший квартал чисельність корів зменшилася на 15 тис. голів, у Запорізькій – на 9,1 тис., в Одеській – на 8,8 тис., у Вінницькій – на 7,7 тис., в Сумській – на 6,2 тис. У багатьох районах Сталінської, Житомирської і Хмельницької областей проводять масову закупівлю у колгоспників і тут же забивають її, здаючи на м'ясо, зазначалося в закритому листі [10, 96].

Не кращими були справи і у виробництві товарів широкого вжитку, нестача та низька якість яких суттєво підривали політичний авторитет команди влади. Людям було незрозуміло, чому з перемогою соціалізму не вирішене питання виробництва необхідних у побуті товарів. І це при тому, що в усіх партійних постановках, незважаючи на те, що вони присвячувалися тому ж громадському харчуванню, червоною ниткою проходила ідея всілякого сприяння розширенню їх випуску та покращення їх якості. Втім, ситуація небезпечно загострювалася, про що нам принагідно нагадує вищенаведена таблиця, виводячи нас на методологію економічних засад соціалізму. Очевидно, вона стала настільки небезпечною, що Перший секретар ЦК Компартії України змушений був звернутися з цим питанням до Москви. У своєму листі О. І. Кириченко писав про хиби в плануванні, відсутність матеріальної зацікавленості виробника, ну і, звичайно ж, про надмірну централізацію. Лише на 4 % товарів, що виготовляються в Україні, з гіркотою писав він, ціни визначаються на місці. Не дивно, що

ціноутворення відбувалося вкрай повільно і, навіть, незграбно. Наприклад, на жіночі чобітки Чернівецької гумово-взуттєвої фабрики Міністерство торгівлі СРСР встановлювало ціни майже півроку [2, 82].

Щось подібне спостерігалось і у сфері надання побутових послуг. Вже через місяць після закінчення роботи XXI з'їзду КПРС ЦК КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР приймають Постанову «Про заходи покращання побутового обслуговування населення». Її політичний характер навіть не приховувався. «Тепер, коли наша країна стала на шлях розгорнутого будівництва комунізму, зазначалося в ній, питання докорінного покращання побутового обслуговування населення набуває особливо важливого значення». І знову ж таки, вирішення цього питання вищим керівним органам країни видався можливим лише під контролем місцевих рад та профспілкових організацій [17]. Своєю Постановою тут же відреагувала ВЦРПС, у якій від підпорядкованих їй структур вимагалось покращити громадський контроль за ліквідацією визначених недоліків [21, 4]. І хоч стосувалося воно підприємств місцевої промисловості Російської Федерації, через циркулярний характер документів вищого профспілкового органу воно рівною мірою впливало й на профспілку України.

Названа Постанова ЦК та Ради Міністрів СРСР була останньою в час «відлиги», в якій розглядалися проблеми соціально-побутової сфери. Наскільки вона та її попередниці були ефективними і необхідними? В умовах суспільної власності на засоби виробництва, очевидно, так. З точки зору цивілізованого розвитку економіки, вони виглядають як щось викопне, оскільки в їх основу закладалося не ринкове, а командне начало, чого економічний розвій на дух не переносить. Про їхню ефективність можна говорити хіба що у кількісному вимірі. Досить цікаві дані на цей рахунок наводяться у статистичному збірнику «Народне господарство Української РСР» за 1961 і 1964 рр. Так, з 1955 р. по 1964 р. кількість підприємств громадського харчування зросла майже на третину, а число підприємств торгівлі збільшилося з 99 639 до 138 045, тобто на 27,8 %. Визначити динаміку зростання підприємств побутового обслуговування досить важко, оскільки офіційна статистика з цього питання в Україні до широкого загалу не доходила. Навіть загальносоюзний статистичний збірник «Народне хозяйство СССР» вводить її в обіг лише з 1964 р. Отже, станом на цей рік у республіці налічувалося 24 900 майстерень та ательє, з них 12,2 тис. – у сільській місцевості. У них працювало понад 144 тис. осіб, які виконали робіт та послуг на 181,7 млн карбованців. Цифри виглядають досить обнадійливими, позаяк на один район (в УРСР на той час налічувалося 394 сільських і 83 міських райони) припадало в середньому 52 побутових підприємства.

Наведені статистичні дані дають підставу для того, щоб визнати суттєве зростання кількості підприємств торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення, які знаходилися в сфері контролю найчисельнішої громадської організації. Відтак, є всі підстави стверджувати

про поліпшення побутового стану суспільства, а тому цілком логічно можна припустити позитивний вплив цих процесів на політичний престиж влади, яка, власне, ці процеси й ініціювала. Це значить, що партією влади було абсолютно точно визначено предмет свого впливу, який дозволив їй забезпечити максимально високі політичні дивіденди. Значною мірою цьому сприяла і правильно обрана тактика їх отримання – спільні постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР. Останніми визначалися найслабші місця побутового ареалу та пропонувалися заходи, які допомагали їх хоч якоюсь мірою осучаснити. Вже сам факт їх підготовки невдовзі після розвінчання культу особи, а також безпосередньо у ході вироблення стратегії та тактики «відлиги», прогнозовано виводив питання торгівлі, громадського харчування та побуту у політичну площину. Продовження цього процесу було стимульоване вочевидь передчасним висновком XXI з'їзду КПРС про повну і остаточну перемогу соціалізму СРСР. Непродуктивність всієї соціальної ниви дискредитувала партійну ідею, яка явно обігнала радянські реалії. З цієї точки зору, спільні постанови партії та уряду були засобом підтягування зазначених галузей до рівня вже оприлюднених висновків.

Інструментом вирішення цього завдання була організована професійними спілками система масового контролю за діяльністю названих галузей, який хронологічно представляється можливим розділити на два етапи. Перший – з 1956 р. по 1958 р., обумовлювався боротьбою нової влади з залишками ортодоксального сталінізму та супроводжувався організацією системи масового контролю аж до повної її розбудови. Другий, з 1959 р. по 1964 р., був викликаний передчасним висновком XXI з'їзду, а також різким погіршенням соціального стану трудівників, що відверто йому дисонувало. Ця обставина змушувала спрямовувати вістря громадського контролю на реалізацію партійних постулатів, прямо чи опосередковано пов'язаних з останніми установками партії влади. У реальному вимірі він більшою мірою був націлений не на якісні зрушення в названих галузях, а на те, щоб переконати весь світ, включаючи й власну спільноту, в здатності радянської суспільно-економічної системи до позитивних трансформацій.

Штучне привнесення до профспілкового середовища функції контролю переслідувало триєдину мету. По-перше, він був покликаний приховати концептуальні хиби, закладені в основи радянської економіки, що викликали хронічне відставання соціальної сфери, унеможлижуючи її стабільний розвиток. По-друге, контроль громадської організації за соціальним сектором маскував тоталітарну сутність політики нової влади, породжуючи в радянській спільноті ілюзію турботи про неї у вигляді корекції економічного розвитку. Її наслідком стала наївна віра переважної більшості суспільства в те, що за допомогою ретельного контролю громадськості можна кардинально змінити існуючий стан речей, не чіпаючи при цьому його фундаментальних засад. По-третє, контроль громадськості сприяв зміцненню політичного

авторитету влади. Не виключено, що, якби не ця далекоглядна політика влади, відставка команди «відлиги» могла статися значно раніше.

Нарешті, за допомогою громадського контролю створювалася ілюзія участі широких верств населення в управлінні державними справами. За великим рахунком, такий підхід був складовою концепції радянського менеджменту, який вибудовувався на тому, що управляти державою зможе кожний, але цьому треба лише навчитися. У зв'язку з цим В. І. Ленін і писав, що будь-який робітник і будь-яка кухарка не здатні зараз же вступити в управління державою, але їх можуть навчити цьому свідомі робітники і солдати. Їх він закликав долучитися до цього процесу негайно, навчаючи цьому всіх трудящих, всю бідноту [8, 315]. Не будемо спростовувати зараз непорушну істину, що однієї «свідомості» тут, мабуть, все ж таки замало. Втім принагідно зазначимо, що професійні спілки, залучаючи тисячі робітників і службовців до контролю за діяльністю підприємств торгівлі, харчування та побуту, намагалися на практиці втілити цю ідею в життя, тим самим позиціонуючи свою організацію як «школу комунізму».

Громадський контроль, організований профспілками, розглядається дослідником лише як частина політичної програми «соціалізації», проголошеної ХХ з'їздом, що включала й інші масштабні питання соціального значення. Тому перспектива розробки проблеми, на нашу думку, криється в дослідженні таких її складових, як скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, пенсійна реформа, вдосконалення виплат з фонду соціального страхування тощо.

Abstract

The article examines political aspects of social transformations of the «Thaw» period. It is proved by means of discussion that the problematic development of social sphere in the republic was made conditional upon priority development of group «A» production before group «B», which, first of all, put them into unequal conditions and caused a programmed lagging of the latter. It is proved that great attention of the new government to the problems of the social sphere was dictated as by the aggravation of the political confrontation with the supporters of the Stalin regime as by the necessity of adaptation of the USSR's political system to the conditions of the post-war world. The process of formation by the trade unions of civilian control of its character and political conditions is divided by the researcher into two phases. It is being stressed that the governing party had unmistakably selected the object of political influence which could bring highest possible political dividends in the form of its support by various layers of the population. Those were business, public catering and domestic service enterprises. Being poorly developed, they could not satisfy the needs of the society. Also several principal conclusion as to the importance of the civilian control have been made. The author assumes that it was brought into practice with the aim of covering conceptual mistakes embedded into the basis of the Soviet economy and

camouflaging the totalitarian nature of the new power therefore generating an illusion of its concern about the society. The author thinks that organized by the trade unions control over the spheres of trade, catering and domestic care provided a possibility to a start of removing the problem, which is, for a period of time, postponed the inevitable dismissal of the «Thaw» government. At the same time the author underlines that organized by the trade unions control presented a part of the concept of Soviet management. While developing it, the trade unions positioned themselves as «the school of Communism» which teaches the workers to manage state affairs.

Key words: «Thaw», civilian control, public catering, domestic service, political power, trade unions, trade.

Аннотация

В статье рассматриваются политические аспекты социальных трансформаций в эпоху «оттепели». В формате дискуссии доказывается, что проблемное развитие социальной сферы в республике было обусловлено приоритетным развитием производства группы «А» перед группой «Б», что уже изначально ставило их в неравноправное положение и вызывало запрограммированное отставание последней. Утверждается, что привлечение внимания новой власти к вопросам социальной сферы было продиктовано как обострением политического противостояния со сторонниками сталинского режима, так и необходимостью приспособления политической системы СССР к поствоенным условиям мира. Процесс формирования профессиональными союзами общественного контроля исследователем разделяется на два этапа. Подчёркивается, что партия власти безошибочно избрала предмет своего политического влияния, который мог принести максимальные политические дивиденды в виде её поддержки со стороны широких слоёв населения. Это были предприятия торговли, общественного питания и бытового обслуживания населения. Слабо развитые, они не могли удовлетворить потребности общества. Сделано несколько принципиальных выводов относительно значения общественного контроля. Автор убеждён, что его целью была маскировка концептуальных изъянов, заложенных в основы советской экономики. Его целью, по мнению исследователя, было также увести в тень тоталитарную сущность новой власти, тем самым порождая иллюзию её заботы об обществе. Исследователь не без оснований полагает, что организованный профсоюзами контроль за сферой торговли, питания и быта дал возможность несколько сдвинуть проблему с мёртвой точки, что на определённое время отсрочило отставку власти «оттепели». Вместе с тем, исследователь акцентирует внимание на том, что организованный профсоюзами контроль был частью концепции советского менеджмента. Развивая его, эта общественная организация подтверждала ленинскую

концепцію профсоюзного движенья как «школы коммунизма», в которой обучают трудящихся управлять государственными делами.

Ключевые слова: бытовое обслуживание, общественный контроль, общественное питание, «оттепель», политическая власть, профессиональные союзы, торговля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 1999. 308 с.
2. В Президиум ЦК КПСС. Письмо А.И. Кириченко. Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) Ф. 1, оп. 31, спр. 563.
3. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 5–19.
4. Докашенко В. М. Радянські профспілки і контроль за діяльністю підприємств торгівлі та громадського харчування: аналіз одного профспілкового положення. *Грані історії: Зб. наук. праць.* Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2012. Вип. 5. С. 3–15.
5. Доклад тов. Н. С. Хрущёва «Контрольные цифры развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы. Внеочередной XXI съезд коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 г. Стенографический отчет. Т. I. Москва : Госполитиздат, 1959. С. 12–120.
6. Кількість робочих місць в торгуючих організаціях. *Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник.* Київ: Вид-во «Статистика», 1965. С. 542.
7. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.
8. Ленин В. И. Удержат ли большевики власть. *Полн. собр. соч.* Т. 34. С. 287–339.
9. Лист Голови Укрпрофради до ЦК Компартії України від 8 вересня 1956 р. *ЦДАГО України.* Ф. 1, оп. 31, спр. 330.
10. Лист Центрального Комітету КП Української РСР і Ради Міністрів Української РСР обкомам і райкомам партії, облвиконкомам і райвиконкомам, первинним партійним організаціям колгоспів і радгоспів «Про серйозні недоліки у виробництві і заготівлях м'яса та молока в колгоспах і радгоспах республіки». Квітень 1960 р. № П-8/6. *ЦДАГО України.* Оп. 6, спр 3101 арк. 95–100.
11. Маленков Г. М. Речь на пятой сессии Верховного Совета СССР. 8 августа 1953 года. Москва : Изд-во политической литературы, 1953. 40 с.

12. Маркс К. Критика Готской программы. *К. Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. Издание второе.* Т. 19. Москва : Госполитиздат, 1961. С. 9–32.
13. О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС. 14–17 декабря 1957 г. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986).* Т. 9. 1956–1960. 9-е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1986. С. 212–228.
14. О дальнейшем развитии и улучшении общественного питания. Постановление ЦК КПС, Совета Министров СССР от 20.02.1959 г. № 182. URL: www.consultant.ru
15. О контроле профсоюзов за работой оптовых баз. Директивное письмо ВЦСПС и Министерства торговли СССР центральным комитетам и советам профсоюзов, министерствам торговли союзных и автономных республик, начальникам (заведующим) краевых, областных и городских управлений (отделов) торговли от 19 сентября 1958 г. *Справочник профсоюзного работника, 1957.* Москва : Профиздат, 1958. С. 15.
16. О контроле профсоюзов за работой оптовых баз. Постановление Президиума ВЦСПС от 19 сентября 1958 г. *Справочник профсоюзного работника, 1957.* Москва : Профиздат, 1958. С. 13–14.
17. О мерах по улучшению бытового обслуживания населения. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 6 марта 1959 г. URL: www.consultant.ru
18. О мерах содействия осуществлению контроля профсоюзов над работой предприятий торговли и общественного питания. Приказ Министра торговли Союза ССР от 30 сентября 1953 г. *Справочник профработника, 1957.* Москва : Профиздат, 1958. С. 625.
19. О работе профсоюзных организаций по выполнению Постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 1 марта 1956 года «О мероприятиях по улучшению работы предприятий общественного питания. Постановление президиума ВЦСПС от 7 апреля 1956 г. *Справочник профработника, 1957.* Москва : Профиздат, 1958. С. 620–624.
20. О развитии общественного питания. Постановление Совета Народных Комиссаров. 18 июля 1930 г. URL: <http://istmat.info/node/49917>
21. О ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 6 марта 1959 года «О мерах по улучшению бытового обслуживания населения» предприятиями промышленности местного подчинения РСФСР. *Центральный державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Ф. 2605, оп. 8, спр. 3093.*
22. Об увеличении производства, повышении качества широкого потребления и мерах по обеспечению улучшения бытового обслуживания трудящихся. Постановление Пленума ЦК Компартии Украины. 29–30 июня 1953 г. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях*

- съездов, конференций и пленумов ЦК. Том второй. 1945–1976.* Москва : Политиздат Украины, 1977. С. 465–478.
23. Об улучшении организации общественного питания. Постановление Совета Народных Комиссаров. 18 июля 1930 г. URL: <http://istmat.info/node/56025>
 24. Отчёт о работе Кировоградского облсовпрофа о выполнении Президиума Укрсовпрофа от 27.08.1958 г. «О работе Кировоградского областного совета профессиональных союзов по выполнению решений декабрьского Пленума ЦК КПСС и IX Пленума ВЦСПС (по состоянию на 01.07.1959 г. ЦДАВО України, Ф. 2605, оп. 8, спр. 2027.
 25. Підраховано за: Виробництво м'яса і сала (в забійній вазі) по категоріям господарств (тис. тон); Виробництво молока по категоріям господарств (тис. тон); Виробництво яєць по категоріям господарств (млн штук). *Народне господарство Української РСР в 1964 році.* Київ : Політвидав України, 1965. С. 331, 333–334.
 26. Положение о комиссии общественного контроля за работой торго, треста столовых ОРСа, продснаба. Утверждено Президиумом ВЦСПС 11 июля 1958 г. *Бюллетень Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов.* 1958. № 15. С. 9–11.
 27. Положение о комиссии общественного контроля и общественных контролёрах фабрично-заводского (местного) комитета профсоюза за работой предприятий торговли и общественного питания. Постановление ВЦСПС от 8 марта 1957 г. *Справочник профработника.* 1958. № 15. С. 628–635.
 28. Похлёбкин Вильям. Весёлая кухня. Москва, 2000. URL: <http://file:///C:/Users/home/Downloads/453164-www.libfox.ru.pdf>
 29. Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в Українській РСР. Постанова ЦК Компартії України та Ради Міністрів Української РСР. 23 березня 1959 р. *Збірник постанов та розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки.* № 3. 3–23 березня 1959 року. Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. С. 3–10.
 30. Продаж основних сільськогосподарських продуктів на колгоспних ринках окремих міст. *Народне господарство Української РСР в 1964 році.* С. 552–553.
 31. Пыжиков А. В. Хрущёвская «оттепель». Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 511 с.
 32. Складено на основі даних: Таблиці: «Питома вага засобів виробництва (група «А») і предметів споживання (група «Б») у валовій продукції промисловості». *Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник.* Київ: Державне статистичне видавництво, 1960. С. 56; Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1962. С. 59; Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1964. С. 61; Народне

- господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник. Київ: Державне статистичне видавництво, 1965. С. 54.
33. Справка о состоянии общественного питания и бытового обслуживания в совхозах Одесского винодельческого треста. (Составлена управляющим трестом Ф. Манзиенко). *ЦДАВО України*, Ф. 2605, оп. 8, спр. 3098.
 34. Справка о ходе выполнении решений XX съезда КПСС профсоюзными организациями Харьковской области. *ЦДАВО України*, Ф. 2605, оп. 8, спр. 2022.
 35. Среднемесячная заработная плата по экономике Украины. URL: <https://i.factor.ua/info/pension/avg-ua/>
 36. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР. Москва : Госполитиздат, 1952. 94 с.
 37. Устав профессиональных союзов СССР. Утверждён X съездом профсоюзов СССР (19–27 апреля 1949 г.). Москва : Профиздат, 1952. 32 с.

References

1. Baran, V. K., Danylenko, V. M. (1999), *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (194–1980-i rr.)*, Vydavnychiy dim «Alternatyva», Kyiv.
2. V Prezidium CK KPSS. Pismo A. I. Kirichenko. Centralnij derzhavnij arhiv gromadskih ob'jednan Ukrayini (CDAGO Ukrayini) F. 1, op. 31, spr. 563.
3. Danylenko, V., Laas, N., Smolnytska, M. (2014), *Ukrainske suspilstvo vid piznogo stalinizmu do khrushchovskoi «vidlyhy» Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei*, Vyp. 19, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv, 5–19.
4. Dokashenko, V. M. Radyanski profspilki i kontrol za diyalnistyu pidpriemstv torgivli ta gromadskogo harchuvannya: analiz odnogo profspilkovogo polozhennya. *Grani istoriyi: Zb. nauk. prac. Gorlivka : Vid-vo GDPIIM*, 2012. Vip. 5. 3–15.
5. Doklad tov. N. S. Hrushyova «Kontrolnye cifry razvitiya narodnogo hozyajstva SSSR na 1959–1965 gody (1959), *Vneocherednoj HHI sezd kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuzu. 27 yanvarya – 5 fevralya 1959 g. Stenograficheskij otchyot*, T. I, Gospolitizdat, Moscow, 12–120.
6. Kilkist robochih misc v torguyuchih organizacijah. *Narodne gospodarstvo Ukrayinskoyi RSR v 1964 roci. Statistichnij shorichnik (1965)*. Kyiv, Vid-vo «Statistika», 542.
7. Kovpak, L. (2003). *Socialno-pobutovi umovi zhittya naselennya Ukrayini v drugij polovini HH st. (1945–2000 rr.)*, In-t istoriyi Ukrayini NAN Ukrainy, Kyiv.
8. Lenin, V. I. Uderzhat li bolsheviki vlast. *Poln. sobr. soch.*, T. 34, 287–339.
9. List Golovi Ukrprofradi do CK Kompartiyi Ukrayini vid 8 veresnya 1956 r. *CDAGO Ukrayini*. Spr. 330.
10. List Centralnogo Komitetu KP Ukrayinskoyi RSR I Radi Ministriv Ukrayinskoyi RSR obkomam i rajkomam partiyi, oblvikonkomam i

- rajvikonkomam, pervinnim partijnim organizacijam kolgospiv i radgospiv «Pro serjozni nedoliki u virobniectvi i zagotivlyah m'ysa ta moloka v kolgospah i radgospah respubliki». Kvitnen 1960 r. № P-8/6. *CDAGO Ukrayini*. F. 1, op. 6, spr. 3101, ark. 95–100.
11. Malenkov, G. M. (1953), Rech na pyatoj sessii Verhovnogo Soveta SSSR. 8 avgusta 1953 goda. Moscow : Izd-vo politicheskoy literatury.
 12. Marks, K. (1961). Kritika Gotskoj programmy, *K. Marks i F. Engels. Sochineniya. Izdanie vtoroje*, T. 19. Moscow : Gospolitizdat. 9–32.
 13. O rabote professionalnyh soyuzov SSSR. Postanovlenie Plenuma CK KPSS. 14–17 dekabrya 1957 g. (1986). *Kommunisticheskaya pariya Sovetskogo Soyuza v rezolyuciyah i resheniyah sezдов, konferencij i plenumov CK (1898–1986.)*. T. 9. 1956–1960, 9-e izd., dop. i ispr. Moscow : Politizdat, 212–228.
 14. O dalnejshem razvitii i uluchshenii obshestvennogo pitaniya. Postanovlenie CK KPS, Soveta Ministrov SSSR ot 20.02.1959 g. № 182. URL: www.consultant.ru
 15. O kontrole profsoyuzov za rabotoj optovyh baz. Direktivnoe pismo VCSPS i Ministerstva trgovli SSSR centralnym komitetam i sovetam profsoyuzov, ministerstvam trgovli soyuznyh i avtonomnyh respublik, nachalnikam (zaveduyushim) kraevyih, oblastnyh i gorodskih upravlenij (otdelov) trgovli ot 19 sentyabrya 1958 g. *Spravochnik profsoyuznogo rabotnika (1958)*. Moscow : Profizdat. 15.
 16. O kontrole profsoyuzov za rabotoj optovyh baz. Postanovlenie Prezidiuma VCSPS ot 19 sentyabrya 1958 g. *Spravochnik profsoyuznogo rabotnika (1958)*. Moscow : Profizdat. 13–14.
 17. O merah po uluchsheniyu bytovogo obsluzhivaniya naseleniya. Postanovlenie CK KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 6 marta 1959 g. URL: www.consultant.ru
 18. O merah sodejstviiya osushestvleniyu kontrolya profsoyuzov nad rabotoj predpriyatij trgovli i obshestvennogo pitaniya. Prikaz Ministra trgovli Soyuza SSR ot 30 sentyabrya 1953 g. *Spravochnik profsoyuznogo rabotnika (1958)*. Moscow : Profizdat., 625.
 19. O rabote profsoyuznyh organizacij po vypolneniyu Postanovleniya CK KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 1 marta 1956 goda «O meropriyatiyah po uluchsheniyu raboty predpriyatij obshestvennogo pitaniya. Postanovlenie prezidiuma VCSPS ot 7 aprelya 1956 g. *Spravochnik profsoyuznogo rabotnika (1958)*. Moscow : Profizdat. 620–624.
 20. O razvitii obshestvennogo pitaniya. Postanovlenie Soveta Narodnyh Komissarov. 18 iyulya 1930 g. URL: // <http://istmat.info/node/49917>
 21. O hode vypolneniya postanovleniya CK KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 6 marta 1959 goda «O merah po uluchsheniyu bytovogo obsluzhivaniya naseleniya» predpriyatiyami promyshlennosti mestnogo podchineniya RSFSR. *CDAIO Ukrayini*, F. 2605, vp. 8, spr. 3093.

22. Ob uvelichenii proizvodstva, povysheniya kachestva shirokogo potrebleniya i merah po obespecheniyu uluchsheniya bytovogo obsluzhivaniya trudyashihsya. Postanovlenie Plenuma CK Kompartii Ukrainy. 29–30 iyunya 1953 g. (1977). *Kommunisticheskaya partiya Ukrainy v rezolyuciyah i resheniyah sezдов, konferencij i plenumov CK. Tom vtoroj. 1945–1976.* Moscow : Politizdat Ukrainy. S. 465–478.
23. Ob uluchshenii organizacii obshestvennogo pitaniya. Postanovlenie Soveta Narodnyh Komissarov. 18 iyulya 1930 g. URL: // <http://istmat.info/node/56025>
24. Otchytot o rabote Kirovogradskogo oblsovprofa o vypolnenii Prezidiuma Ukrsovprofa ot 27.08.1958 g. «O rabote Kirovogradskogo oblastnogo soveta professionalnyh soyuzov po vypolneniyu reshenij dekabrskogo Plenuma CK KPSS i IH Plenuma VCSPPS (po sostoyaniyu na 01.07.1959 g. Centralnij derzhavnij arhiv vishih organiv vladi i upravlinnya Ukrayini (CDAVO Ukrayini). Spr. 2027.
25. Pidrahovano za: Virobnictvo m`yasa i sala (v zabijnij vazii) po kategoriyam gospodarstv (tis. ton); Virobnictvo moloka po kategoriyam gospodarstv (tis. ton); Virobnictvo yayec po kategoriyam gospodarstv (mln. sztuk) (1965). *Narodne gospodarstvo Ukrayinskoyi RSR v 1964 roci.* Kyiv : Politvidav Ukrayini. 331; 333–334.
26. Polozhenie o komissii obshestvennogo kontrolya za rabotoj torga, tresta stolovyh ORSa, prodsnaba. Utverzhdено Prezidiumom VCSPPS 11 iyulya 1958 g. (1958). Byulleten Vsesoyuznogo centralnogo soveta professionalnyh soyuzov. № 15, 9–11.
27. Polozhenie o komissii obshestvennogo kontrolya i obshestvennyh kontrolyorah fabrichno-zavodskogo (mestnogo) komiteta profsoyuza za rabotoj predpriyatij torgovli i obshestvennogo pitaniya. Postanovlenie VCSPPS ot 8 marta 1957 g. (1958). *Spravochnik profzavodnogo.* № 15, 628–635.
28. Pohlyobkin Vilyam. Vesjolaya kuhnya (2000), Moscow. URL: <http://file:///C:/Users/home/Downloads/453164-www.libfox.ru.pdf>
29. Pro dalshij rozvitok i polipshennya gromadskogo harchuvannya v Ukrayinskij RSR. Postanova CK Kompartiyi Ukrayini ta Radi Ministriv Ukrayinskoyi RSR. 23 bereznya 1959 r. *Zbirnik postanov ta rozporjadzhen uryadu Ukrayinskoyi Radyanskoyi Socialistichnoyi Respubliki,* (1959), № 3. 3–23 bereznya 1959 roku, Derzhpolitvidav URSR. Kyiv, 3–10.
30. Prodazh osnovnih silskogospodarskih na kolgospnih rinkah okremih mist. *Narodne gospodarstvo Ukrayinskoyi RSR v 1964 roci,* 552–553.
31. Pyzhikov, A. V. (2002), Hrushyovskaya «ottepel», OLMA-PRESS, Moscow.
32. Skladeno na osnovi danih: Tablici: «Pitoma vaga zasobiv virobnictva (grupa «A») i predmetiv spozhivannya (grupa «B») u valovij produkciji promislovosti» (1960), Narodne gospodarstvo Ukrayinskoyi RSR v 1959 roci. Statistichnij shorichnik, Derzhavne statistichne vidavnictvo, Kyiv, S. 56; Narodne gospodarstvo Ukrayinskoyi RSR v 1961 roci. Statistichnij shorichnik, Derzhavne statistichne vidavnictvo, Kyiv (1962), S. 59; Narodne gospodarstvo

- Ukrayinskoyi RSR v 1963 roci. Statistichnij shorichnik, Derzhavne statistichne vidavnictvo, Kyiv (1964), S. 61; Narodne gospodarstvo Ukrayinskoyi RSR v 1964 roci. Statistichnij shorichnik, Derzhavne statistichne vidavnictvo, Kyiv (1965), 54.
33. Spravka o sostoyanii obshestvennogo pitaniya i bytovogo obsluzhivaniya v sovhozah Odesskogo vinodelcheskogo tresta. (Sostavlena upravlyayushim trestom F. Manzienko). *CDAVO Ukrayini*. F. 2605, op. 8, Spr. 3098.
 34. Spravka o hode vypolnenii reshenij NH sezda KPSS profsoyuznymi organizacijami Harkovskoj oblasti. *CDAVO Ukrayini*. F. 2605, op. 8, spr. 2022.
 35. Srednemesyachnaya zarabotnaya plata po ekonomike Ukrainy. URL: <https://i.factor.ua/info/pension/avg-ua/>
 36. Stalin, J. V. (1952). *Ekonomicheskie problemy socializma v SSSR, Gospolitizdat, Moscow.*
 37. *Ustav professionalnyh soyuzov SSSR (1952), Utverzhdyon X sezdom profsoyuzov SSSR (19–27 aprelya 1949 g.), Profizda.*

УДК 622.276(477.75)»1954»:33.012.8-045.45

НАФТОГАЗОВИЙ КОМПЛЕКС КРИМУ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ПІВОСТРОВА В ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ УРСР У 1954 Р.

Сацький Павло

У статті на основі архівних матеріалів здійснено дослідження інституційного забезпечення і основних етапів та особливостей розвитку нафтогазового комплексу Кримської області у період після Другої світової війни та у 1954 р. Метою статті є комплексний аналіз політики СРСР у формуванні інституцій, які здійснювали освоєння родовищ нафти і газу в Криму та основних напрямів їх діяльності, а також змін у підходах до подальшого розвитку нафтогазового комплексу Кримського півострова після його включення до складу УРСР 1954 р. Автором у процесі дослідження застосовано як проблемно-хронологічний метод, так і методику системного аналізу. У результаті здійсненого дослідження автором встановлено, що структура інституційного забезпечення нафтогазового комплексу Кримської області у період її перебування в складі РСФРР не давала змоги для ефективного освоєння ресурсів півострова. Розвиток нафтогазової галузі в Криму для Ради Міністрів РСФРР і профільних інституцій Союзного Уряду не мав вагомого значення. Також, розвідку перспективних нафтових і газових родовищ у Криму було зосереджено на Керченському півострові. Передача Кримської області до складу УРСР 1954 р. закладає можливість для зміни інституційної бази розвитку нафтогазового комплексу в Криму,

а також до постановки питання про освоєння перспективних нафтогазоносних площ на півострові.

Ключові слова: *геофізичні дослідження в Криму, Перший Секретар Кримського обкому КПУ Д. Полянський, Перший Секретар ЦК КПУ А. Кириченко, трест «Кримнафтогазрозвідка», об'єднання «Укрнафта».*

Кримський півострів в історії України завжди відіграв особливу політичну й економічну роль. З огляду на події останніх років у Криму особливої актуальності набуває проблематика соціально-економічного розвитку півострова у ХХ ст. Фонди українських архівів доволі широко висвітлюють процес соціально-економічної інтеграції Криму із Україною, який прискорювався і поглиблювався із розвитком економіки УРСР, особливо із активним економічним розвитком південних областей України у період після Другої світової війни. Одним із аспектів соціально-економічної інтеграції Криму із Україною було питання розвитку нафтогазової промисловості на півострові. Ця галузь промисловості Криму не мала стратегічного значення для СРСР, оскільки на півострові обсяги розвідки і видобутку нафти і газу були незначними у масштабах видобутку в Радянському Союзі [1]. Отже, нафтогазовий комплекс Криму мав локальний характер і був цілковито залежний від намірів керівництва загальносоюзного центрального органу управління галузю. У свою чергу, не зважаючи на доволі глибокий рівень соціально-економічної інтегрованості між УРСР і Кримом іще до передачі півострова до складу України у 1954 р., український республіканський нафтогазовий комплекс не мав впливу на розвиток кримського.

Проблематика розвитку нафтогазового комплексу Криму не знайшла належного відображення в науковій літературі, очевидно із-за незначної його частки у нафтогазовій промисловості Радянського Союзу. Проте, доволі цінними є дослідження і аналіз загальних тенденцій розвитку цієї галузі в СРСР у період після Другої світової війни. Цю проблему в своїх працях розробляли такі автори як В. Карпов [2], Е. Хромов [14], М. Славкіна [11; 12]. Зокрема, звертається увага на те, що в політиці СРСР щодо розвитку нафтогазового комплексу найбільше уваги приділялося розвідуванню і видобутку великих обсягів ресурсів та створенню потужної мережі їх транспортування. Основні цілі такої політики були очевидними, і полягали вони у забезпеченні потужного експортного потенціалу СРСР, що, у свою чергу обумовило залежність економіки Радянського Союзу від кон'юнктури на світовому нафтогазовому ринку, енергозатратність економіки та її сировинну спрямованість. За такого спрямування політики СРСР щодо розвитку нафтогазового комплексу країни відповідна галузь в Криму не мала перспективи розвитку через незначні обсяги розвідки і видобутку, тому її розвиток був можливий за умови забезпечення її потреб на регіональному рівні.

Метою статті є дослідження на матеріалах українських архівів значення процесу соціально-економічної інтеграції Криму із УРСР для зміни умов розвитку нафтогазового комплексу Кримської області.

Для аналізу стану справ у нафтогазовій галузі Криму до його включення у склад УРСР слід, у першу чергу, звернути увагу на інституційне забезпечення її розвитку на півострові. Централізацію нафтогазової розвідки в Криму було здійснено 1933 р. зі створенням тресту «Кримгазнафта» у підпорядкуванні Народного Комісаріату нафтової промисловості СРСР. Після завершення Другої світової війни у 1945 р. трест розгорнув діяльність по розвідуванню й освоєнню нафтових родовищ у Криму, проте, із новими кадрами і на старому обладнанні, завезеному із Краснодарського краю. У 1946 р. трест отримав назву «Кримнафтогазрозвідка» і перебував у підпорядкуванні Міністерства нафтової промисловості СРСР, а 1948 р. трест було перепідпорядковано Міністерству геології СРСР та перейменовано на «Кримнафтогеологія». Того ж року на базі відкритого Керлеутського нафтового родовища було утворено Мошкарівський Укрупнений нафтопромисел, який передано у підпорядкування Об'єднання «Краснодарнафта» Міністерства нафтової промисловості СРСР [13, 37]. У цьому моменті із підпорядкуванням самого тресту Міністерству геології СРСР, а окремого промислу Міністерству нафтової промисловості СРСР слід звернути увагу на підхід керівництва СРСР до розробки нафтових родовищ у Криму. А вже до Міністерства нафтової промисловості, причому, нафтовому підприємству за межами Кримської області, було підпорядковано родовище, котре була можливість експлуатувати, а підприємство по розвідці, яке мало громіздку структуру і потребувало капітальних вкладень і структурної перебудови, залишалося у підпорядкуванні Міністерства геології СРСР. Отже, на 1948 р. особливої перспективи у розвитку нафтової промисловості в Криму, яка полягала у системності нафторозвідувальної діяльності, керівництво СРСР не вбачало, більш актуальним був видобуток ресурсів екстенсивним шляхом. У цій ситуації слід зауважити, що подібний підхід до розвитку нафтогазового комплексу в Криму було застосовано у зв'язку із тим, що видобуток нафти на півострові на той період не давав змоги покривати витрати на розвідувальні роботи.

Проте, вже 20 червня 1952 р. постановою Ради Міністрів СРСР трест «Кримнафтогеологія» було підпорядковано Міністерству нафтової промисловості СРСР. На підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1952 р. трест реорганізовано шляхом передачі йому ряду підприємств та організацій, і він отримав назву «Кримнафтогазрозвідка» [13, 36]. Отже, на 1952 р. керівництво СРСР вже виявляло інтерес до розвитку нафтогазового комплексу в Криму. У результаті реорганізації в структурі тресту перебували ряд виробничих організацій: Мошкарівська контора розвідувального буріння, Приморська контора розвідувального буріння, Джанкойська нафторозвідка і геолого-пошукова контора. У структурі тресту перебував також ряд

допоміжних і підсобних підприємств [13, 37]. Таким чином, трест «Крим-нафтогазрозвідка» концентрував у своїй структурі усі підприємства, якими здійснювалась нафтогазозривувальна діяльність на території півострова. Отже, структура підприємства мала регіональний характер. Можливо, це було зумовлено перспективами соціально-економічного розвитку Криму, який намагалися стимулювати вже в 1951 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У. З метою стимулювання соціально-економічного розвитку Криму керівні інституції УРСР за зверненнями начальника «Укрводбуду» А. Бочкіна і начальника Сталінської залізниці К. Коломійцева, мотивували керівництво СРСР розвивати транспортне сполучення УРСР із Кримом [7, 73–74].

Щодо власне стану розвитку нафтогазової промисловості в Криму у період перебування півострова у складі РРФСР слід звернути увагу на дані, які містилися у рішенні геолого-технічної наради, яка пройшла після включення Криму до складу УРСР 17–20 березня 1954 р. у місті Феодосія. Ця нарада мала виробничий характер і нею було прийнято рекомендаційне рішення щодо подальшого розвитку нафтогазової промисловості на півострові. У рішенні цієї наради, зокрема, викладено стан справ у нафтогазовій промисловості Кримського півострова. Зокрема, відзначено, що на предмет розвідки в Криму на момент проведення геолого-технічної наради було вивчено 50 ділянок і підготовлено до розвідки 23 на Керченському півострові та 4 – в інших районах Криму. На цих ділянках пробурили 762 свердловини. Також гравіметричною і магнітною зйомками було покрито увесь Керченський півострів та Степовий Крим, а сейсмічні дослідження було проведено в районах Джанкоя, Приазов'я і на північ від Феодосії (усього 3 000 км²). Для глибокої сейсмічної розвідки було рекомендовано Джанкойську і Гончарівську (на північ від Феодосії) ділянки. Зазначалося також, що від 1946 по 1953 рр. в Криму у розвідочному бурінні перебувало 17 ділянок, із них 15 на території Керченського півострова і дві – у степу та передгірській частині Криму. Усього у період після Другої світової війни пробурили 202 свердловини, із яких 94,8 % на Керченському півострові і 5,2 % в інших районах Криму. Із цих 202 свердловин: 40 було ліквідовано через технічні причини, 44 – дали нафту і 6 – газ [8, 67–68]. Проте у висновку геолого-технічної наради стверджувалося, що перспективи розвитку нафтогазової галузі в Криму лишалися незрозумілими, через те що більшість розривувальних робіт здійснювалася на території Керченського півострова [8, 66]. Отже, впродовж усього періоду розвитку нафтогазової промисловості в Криму роботи здійснювалися переважно на Керченському півострові, що свідчить про екстенсивний характер розвитку цієї галузі на півострові.

У 1954 р. Міністерство нафтової промисловості СРСР різко скорочує обсяги нафтової розвідки і промислової розробки нафтогазових родовищ на Керченському півострові в Криму. У зв'язку із цим Перший Секретар Кримського обкому КПУ Д. Полянський звернувся до Заступника Голови

Ради Міністрів СРСР Л. Кагановича із листом, у якому просив зобов'язати Міністерство нафтової промисловості СРСР переглянути рішення про скорочення геологорозвідувальних робіт на Керченському півострові, а також різко збільшити обсяги геофізичних досліджень в Криму. Метою збільшення геофізичних досліджень в Криму, як мотивував у своєму зверненні Д. Полянський, було забезпечення підготовки нових перспективних структур для промислової розвідки покладів газу і нафти [5, 104]. Отже, Перший Секретар Кримського обкому КПУ Д. Полянський мав повноваження звертатися зі зверненнями щодо окремих проблем безпосередньо до членів Ради Міністрів СРСР по окремих питаннях. Важливо звернути увагу на принциповий факт, адже Д. Полянський звернувся до Заступника Голови Ради Міністрів СРСР Л. Кагановича, який курував у Союзному уряді транспортну галузь СРСР. Тобто, Л. Каганович до нафтової промисловості прямого відношення не мав. Звернення до нього могло бути мотивованим міжособистісними відносинами у вищому ешелоні номенклатури Радянського Союзу. Також, слід звернути увагу, що Д. Полянський звернувся до Ради Міністрів СРСР особисто, хоча був партійним функціонером на чолі області УРСР по партійній лінії він підпорядковувався ЦК КПУ.

Варто у даному випадку відзначити особливість адміністрування соціально-економічної системи Кримської області із її включенням до УРСР. Фактично, партійна організація в Криму була головною адмініструючою інституцією в області. Виконавчі органи Кримської області, зокрема, у питанні відновлення Севастополя, брали участь у вирішенні питань в органах Ради Міністрів СРСР за допомогою Постійного Представництва УРСР у Москві [10, 151]. Причому, доцільність участі представників органів виконавчої влади Кримської області в обговоренні питання відновлення Севастополя ініціювалася представником Ради Міністрів УРСР Г. Єсіпенком й узгоджувалася з Першим Секретарем ЦК КПУ А. І. Кириченком. Тобто, представники органів виконавчої влади Кримської області в органах виконавчої влади СРСР мали змогу відстоювати свою позицію за підтримки партійних органів УРСР.

Зовсім інакшим було становище партійних органів УРСР і Кримської області. Партійні органи мали забезпечувати відповідну суспільно-політичну атмосферу в області за умов її інтеграції до УРСР. Також партійні органи в умовах передачі Криму зі складу РРФСР до складу УРСР були єдиними, які зберігали свої адміністративні якості не лише де-юре, на підставі Статуту КПРС і Конституції СРСР, а також і де-факто, оскільки в результаті передачі Криму до іншої адміністративної системи виконавчі органи області втратили свої структурні функціональні якості. Для розуміння ситуації щодо стану функціональних якостей органів виконавчої влади в Кримській області у період її перебування в РРФСР слід звернути увагу на те, що соціально-економічний розвиток області відбувався завдяки ініціативній підтримці органів виконавчої влади області й окремих підприємств зі сторони Ради

Міністрів РРФСР, а також зі сторони «зацікавлених» загальносоюзних міністерств, котрі сприяли соціально-економічному розвитку Криму. У цьому випадку мова могла йти про будівництво відомчих закладів для лікування та відпочинку, підприємств сільськогосподарського виробництва тощо. Тому можливості виконавчих органів у Криму щодо забезпечення соціально-економічного розвитку півострова перебували в залежності від ініціатив Ради Міністрів РРФСР і загальносоюзних міністерств. Із переходом Криму до іншої адміністративної системи органи виконавчої влади в області мали вибудовувати принципово нову систему відносин із виконавчими інституціями УРСР і з загальносоюзними інституціями. У цьому процесі ключову роль відігравали партійні структури, оскільки правляча КПРС мала особливий конституційний статус в СРСР.

В умовах протистояння між урядовою і партійною вертикаллю в СРСР післясталінського періоду республіканські й регіональні організації правлячої партії мали особливі можливості, зокрема, для звернення до вищих органів виконавчої влади, адже мали найбільш представницький мандат за конституційним статусом правлячої партії. У Криму цей мандат був особливим в умовах фактичної передачі справ області від однієї республіки СРСР до іншої. Зокрема, ставилися питання про передачу багатьох господарських об'єктів із балансу Ради Міністрів РРФСР і загальносоюзних інституцій на баланс інституцій Ради Міністрів УРСР [3, 71–72]. Завдання щодо державного плану розвитку народного господарства СРСР було представлено спільно Радою Міністрів РРФСР і Радою Міністрів УРСР, і затверджено Радою Міністрів СРСР розпорядженням від 3 травня 1954 р. Цим розпорядженням також було затверджено фонди стосовно державного плану забезпечення народного господарства СРСР на 1954 р., які передавалися Радою Міністрів РРФСР Раді Міністрів УРСР, у зв'язку із передачею Криму зі складу РРФСР до складу УРСР. Тому союзні, союзно-республіканські міністерства та відомства і Держплан СРСР мали внести відповідні поправки в план розвитку народного господарства на 1954 р. [4, 45]. Отже, передача завдань щодо розвитку господарства Криму за окремими об'єктами, а також фінансові й матеріальні фонди по них відбувалася на рівні Рад Міністрів РРФСР і УРСР і Ради Міністрів СРСР, а виконавчі органи Кримської області у цьому процесі виступали лише об'єктами. Натомість, Кримський обком КПУ мав повноцінний статус обласної партійної інституції, причому, в області, яка в процесі передачі від однієї республіки СРСР до іншої, мала особливий статус. Тому Перший Секретар Кримського обкому КПУ Д. Полянський за посадою мав особливий статус, який давав йому змогу оперативно, минаючи численні бюрократичні формальності радянської командно-адміністративної системи, вирішувати питання області.

У відповідь на звернення Д. Полянського апарат Ради Міністрів СРСР підготував проект рішення Бюро по металургії, паливній промисловості і геології, яким не було підтримано прохання Д. Полянського щодо

збільшення обсягів геофізичних досліджень у Кримській області у зв'язку з низькою ефективністю капіталовкладень у пошуки газу і нафти на півострові. Також постановою Ради Міністрів СРСР 9 липня 1954 р. було передбачено скорочення бурових робіт у Кримській області. На 18 серпня 1954 р. було призначено засідання Бюро по металургії, паливній промисловості й геології при Раді Міністрів СРСР щодо питання, з яким звертався Д. Полянський на ім'я Заступника Голови Ради Міністрів СРСР Л. Кагановича. Представник УРСР при Раді Міністрів СРСР звертався до Голови Ради Міністрів УРСР і Першого Секретаря ЦК КПУ із питанням щодо їхньої позиції по питанню, яке було піднято перед Радою Міністрів СРСР Д. Полянським [5, 105]. Отже, Постпредство Ради Міністрів УРСР у Москві вважало за свій обов'язок відстежувати у вищих органах влади СРСР проблеми, які стосувалися республіки, навіть якщо вони порушувалися не центральними органами управління республіки.

Міністерство нафтової промисловості СРСР, як видно зі звернення Д. Полянського, виявило свою цілковиту байдужість щодо розвитку нафтогазової промисловості у Криму, адже було зацікавленим у збереженні фондів із бюджету СРСР за своїм відомством, із можливістю їх використання на інших підвідомчих йому об'єктах. Проте, до передачі Криму від РРФСР до УРСР Міністерство нафтової промисловості СРСР було змушене займатися питаннями промислової нафтової розвідки й освоєння родовищ на півострові. Лише із передачею Криму до УРСР у цього загальносоюзного міністерства виникає можливість позбутися такого проблемного активу як нафтогазовий комплекс Криму. Так, Міністерство нафтової промисловості СРСР не заперечувало проти передачі тресту «Кримнафтогазрозвідка» до структури об'єднання «Укрнафта», а також Кримської геофізичної контори тресту «Краснодарнафтогазгеофізика» до тресту «Укрнафтогеофізика» після вирішення Радою Міністрів СРСР питання про організаційну структуру цих інституцій. Це питання на 21 серпня 1954 р., коли Міністерство нафтової промисловості СРСР дало відповідь на запит Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ, перебувало на розгляді в Раді Міністрів СРСР [6, 120]. Тобто, загальносоюзне міністерство після скорочення робіт по розвідці нафтогазових родовищ у Криму не висловлювало заперечень щодо передачі кримських підприємств нафторозвідувального профілю республіканським підприємствам УРСР. Таким чином, є підстави вбачати у цьому прагненні позбутися малорентабельних об'єктів аби мати можливість спрямовувати фінансові фонди на інші об'єкти.

Для тресту «Кримнафтогазрозвідка» планом на 1953 р. було передбачено капіталовкладення у сумі 41 850 тис. рублів. Виконано було із цього плану 37 772 тис. рублів, тобто 90,3 % і понад план освоєння коштів передбачено не було, на відміну від інших позицій по капітальних вкладеннях в Кримській області. Усього по Криму (без Севастополя) було на 1953 р. передбачено капіталовкладень у сумі 673 631 тис. рублів, із них виконано 513 926 тис.

рублів або 76,3 % і понад план освоєно по області 22 357 тис. рублів. Тобто, по капіталовкладеннях у «Кримнафтогазрозвідка» відсоток виконання був вищий за середній по області. Проте, на цей трест планом передбачалося не найбільші по області капіталовкладення, так на Камишбурунський залізорудний комбінат було заплановано 76 700 тис. рублів (виконано 40 000 тис. рублів, тобто лише 52,2 %), на завод імені Войкова 87 130 тис. рублів (виконано 52 018 тис. рублів, 59,7 %) [9, 37]. Тобто, трест «Кримнафтогазрозвідка» був доволі ефективним підприємством із організаційною структурою, яка давала змогу оперативно освоювати капіталовкладення. Проте, оскільки нафтогазова галузь Кримської області не мала пріоритетного значення для СРСР, її було без заперечень передано у республіканське відання УРСР.

Проте, у цей самий період у Раді Міністрів СРСР також перебувало на розгляді питання про збільшення в Криму обсягів геофізичних досліджень, яке було підняте Першим Секретарем Кримського обкому КПУ Д. Полянським і на 18 серпня його мало розглядати Бюро по металургії, паливній промисловості й геології при Раді Міністрів СРСР. Тобто, одночасно здійснювалися заходи щодо нафтогазового комплексу Криму як Першим Секретарем Кримського обкому КПУ Д. Полянським, так і Радою Міністрів УРСР. Заходи проодили паралельно і без взаємного узгодження, а, отже, на цьому етапі інтеграції Криму до складу УРСР можемо констатувати про певну неузгодженість позицій між керівництвом УРСР і Криму, зокрема, у питанні нафтогазового комплексу. Причому, Д. Полянський намагається зберегти фінансування геологорозвідувальних робіт у Криму через Міністерство нафтової промисловості СРСР, тобто, фактично, його позиція суперечила ініціативі Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ. У даному разі позицію Д. Полянського можна пояснити прагматичними розрахунками, оскільки загальносоюзне міністерство мало змогу залучати значно більші матеріальні ресурси, які надходили із бюджету СРСР, причому, спрямовувало їх на проекти відповідно до профілю цього міністерства. Можливості підприємств республіканського підпорядкування були значно меншими, ніж загальносоюзного міністерства, а для бюджету УРСР витрати на нафтогазовий комплекс були не профільними. Відповідно, передачу кримських підприємств нафтогазового комплексу Д. Полянський розглядав як загрозу зменшення фінансових надходжень на розвиток цих підприємств. Отже, на цьому прикладі бачимо як у процесі передачі Криму із РРФСР до складу України відбувається процес зняття загальносоюзним міністерством із себе відповідальності за малорентабельні активи та потреби здійснювати капіталовкладення у їх розвиток. Проте в УРСР у результаті передачі об'єктів у підпорядкування республіканських підприємств відбувається формування регіонального нафтогазового комплексу.

Після включення Криму до складу УРСР питання про розвиток нафтогазового комплексу на півострові постає в новому ракурсі. З метою перегляду підходів до нафтогазорозвідки в Криму 17–20 березня 1954 р.

у Феодосії було проведено геолого-технічну нараду. Цією нарадою прийнято рішення «Про напрямки і головні задачі геологорозвідувальних і розвідувальних робіт на нафту і газ в Кримській області на 1954–1956 рр.». Висновки й рекомендації цієї наради було спрямовано у Відділ промисловості ЦК КПУ, у Відділ промисловості Кримського обкому КПУ, а також у Кримський філіал Академії наук СРСР. Із числа адресатів, кому спрямовувалися рекомендації за напрямками розробки нафтових і газових родовищ на Кримському півострові слід зробити висновок, що дана галузь у 1954 р. у Криму мало цікавила загальносоюзні органи, в тому числі й Міністерство нафтової промисловості СРСР. Проте інтерес до розвитку нафтогазової галузі в Криму виявляли як Кримський обком КПУ, так і ЦК КПУ. Причому обидві владні інституції мали доволі значні можливості лобювати забезпечення розвитку і виділення капіталовкладень у кримський нафтогазовий комплекс із бюджету СРСР та УРСР. Таким чином, нафтогазовий комплекс вже у перший місяць після юридичного оформлення передачі Криму від РРФСР до УРСР активно за ініціативою його керівництва інтегрується до економічної системи УРСР.

Нарада дійшла висновку й рекомендувала за рахунок скорочення геологорозвідувальних робіт на Керченському півострові здійснювати розвідки в Степовому і Передгірному Криму. Таке переміщення розвідувальних робіт було рекомендоване для того, що визначитися із перспективами розвитку нафтогазової промисловості півострова [8, 67–68]. А усі геолого-пошукові роботи було рекомендовано розгорнути винятково на території степового і передгірного Криму з метою підготовки ділянок для розвідки мезозойських відкладень, а також третинних опадів в Індольському і Сиваському прогінах [8, 68 зв]. Народою було підготовано іще ряд рекомендацій, які передбачали перенесення розвідувальних і пошукових робіт в інші райони Криму, крім Керченського півострова. Усі ці рекомендації свідчили про нагальну необхідність зміни структури робіт у нафтогазовій галузі і неможливість здійснити ці зміни в рамках системи управління, у якій перебувало підприємство «Кримнафтогазрозвідка» до включення Криму в склад УРСР.

Отже, нафтогазовий комплекс Кримської області у період її перебування в складі РРФСР не мав перспективи розвитку в глобальній системі цієї галузі в СРСР. Тому на Кримському півострові здійснювалась розвідка й видобуток нафти і газу лише на Керченському півострові, оскільки саме у цьому регіоні за найменших вкладень можливо було отримувати найбільші результати. Вже на 1954 р. перспективи нафтогазової розвідки на Керченському півострові було вичерпано. У цей час відбувається скорочення за ініціативою Союзного Уряду обсягів нафтогазової розвідки в Криму. Із передачею Криму зі складу РРФСР до складу УРСР нафтогазовий комплекс Кримської області інтегрується в підприємство «Укрнафта», і у цей період постає питання про надання розвитку нафтогазового комплексу нового імпульсу. Слід

відзначити, що оскільки керівництво УРСР на початку 1950-х рр. показало свою ефективність в реалізації масштабних проєктів на території України і Криму порівняно із загальносоюзними міністерствами, то для керівництва СРСР було цілком логічним передати ініціативу щодо розвитку нафтогазового комплексу Криму ЦК КПУ і Раді Міністрів УРСР.

Подальші дослідження проблеми розвитку нафтогазового комплексу Криму у період після передачі півострова від РРФСР до УРСР відкривають можливість аналізу й розуміння мотивів прийняття керівництвом СРСР такого вагомого політичного рішення, яке було зумовлено потребою надання нових імпульсів соціально-економічному розвитку півострова.

Abstract

In the current article the research of the institutional support has been made as well as the study of the main periods and the peculiarities of the development of the oil and gas complex of the Crimea area in the period of the World War II and in 1954. The goal of the article is the complex analysis of the political system of USSR in the formation of institutions which carried out the exploration of oil and gas in the Crimea and the main areas of their activity as well as the changes in the approaches to the further development of oil and gas in the Crimea peninsula after its incorporation into Ukrainian SSR. In the process of analysis, the author used the problem-chronological method as well as the method of the systemic analysis. As the result of the research, the author has found out that the structure of the institutional support of oil and gas complex in the Crimea area in the period of its continuance as a part of Russian Soviet Federative Socialist Republic did not provide the effective development of the resources available in the peninsula. The development of the oil and gas field in the Crimea peninsula was not important for the council of ministers of Russian Soviet Federative Socialist Republic as well as for the specialized institutions of the Federal government. Moreover, the exploration of the promising oil and gas fields in the Crimea was focused on the Kerch peninsula. The transfer of the Crimea region from the USSR to Ukrainian SSR in 1954 created the possibilities for the changes in the institutional background of the development of oil and gas complex in the Crimea as well as opened up the question of development of the promising oil and gas areas in the peninsula.

Key words: *geophysical surveys in the Crimea, First Secretary of the Crimean Regional Committee of the Communist Party of Ukrainian D. Polianskiy, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukrainian A. Kirichenko, trust «Крымнафтогазрозвідка», association «Ukrnafta».*

Аннотация

В статье на основе архивных материалов проведено исследование институционального обеспечения, основных этапов и особенностей развития нефтегазового комплекса Крымской области в период после Второй

мировой войны и в 1954 г. Целью статьи является комплексный анализ политики СССР в формировании институтов, осуществляющих освоение месторождений нефти и газа в Крыму и основных направлений их деятельности, а также изменений в подходах к дальнейшему развитию нефтегазового комплекса Крымского полуострова после его включения в состав УССР в 1954 г. В результате проведенного исследования автором установлено, что структура институционального обеспечения нефтегазового комплекса Крымской области в период его пребывания в составе РСФСР не позволяла эффективно осваивать ресурсы полуострова. Развитие нефтегазовой отрасли в Крыму для Совета Министров РСФСР и профильных институтов Союзного Правительства не было приоритетным. Также, разведку перспективных нефтяных и газовых месторождений в Крыму было сосредоточено на Керченском полуострове. Передача Крымской области в состав УССР в 1954 г. закладывает возможности для изменения институциональной базы развития нефтегазового комплекса в Крыму, а также для постановки вопроса об освоении перспективных нефтегазоносных площадей на полуострове.

Ключевые слова: геофизические исследования в Крыму, Первый Секретарь Крымского обкома КПУ Д. Полянский, Первый Секретарь ЦК КПУ А. Кириченко, трест «Кримнефтегазразведка», объединение «Укрнафта».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас энергетических ресурсов СССР / Под. ред. А. Винтера, Г. Кржижановского. Москва–Ленинград : Главная редакция энергетической литературы, 1935. С. 15.
2. Карпов В. П. Нефть и газ в промышленной политике СССР (России). URL: <https://m.cyberleninka.ru/article/n/neft-i-gaz-v-promyshlennoy-politike-sssr-rossii>
3. (В – П. С.) Совет Министров СССР (від – П. С.) Председателя Комитета государственной безопасности СССР при Совете Министров СССР И. Серова. 14 июня 1954 г. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3725.
4. (В – П. С.) ЦК КП Украины тов. Кириченко А. И. (від – П. С.) Г. Есипенко. Принято по ВЧ 5.V-1954 г. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3725.
5. (В – П. С.) Совет Министров УССР тов. Кальченко Н. Т., ЦК КП Украины тов. Подгорному Н. В. (від – П. С.) Ю. Дудина. Принято по ВЧ 17.VIII.1954 г. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3725.
6. (В – П. С.) Совет Министров УССР товарищу Кальченко Н. Т., ЦК КП Украины товарищу Подгорному Н. В. (від – П. С.) Ю. Дудин. Сообщаю о ходе рассмотрения вопросов в Совете Министров СССР, министерствах и центральных ведомствах СССР по письмам Совета Министров УССР и ЦК КП Украины. Принято по ВЧ 21.VIII. 54 г. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3725.

7. Председателю Совета Министров УССР товарищу Коротченко Д. А., Секретарю ЦК КП(б)У Мельникову Л. Г. (від – П. С.) Начальника Главного Управления строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов «Укрводстроя» А. Бочкина и Начальника Сталинской ж. д. директор-полковника движения К. Коломийцева. 23 мая 1951 г. *ЦДАВО України*. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2414.
8. Решение геолого-технического совещания в гор. Феодосии, состоявшегося 17–20 марта 1954 г. «О направлениях и главных задачах геолого-поисковых и разведочных работ на нефть и газ в Крымской области на 1954–1956 гг.» направлено в ЦК КП Украины Промышленный отдел, Крымский обком КП Украины Промышленный отдел; Крымский филиал АН СССР 27 марта 1954 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3902.
9. Сводка о выполнении плана капитальных вложений организациями Крымской области за январь–декабрь 1953 года (данные текущей отчетности, по сметной стоимости в тыс. рублей). Статистические материалы, характеризующие развитие народного хозяйства и культуры Крымской области за ряд лет Секретарю Крымского обкома КП Украины тов. Полянському Д. С. (від – П. С.) начальника Статуправления Крымской области Н. Точеного. 18 марта 1954 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3862.
10. Секретарю ЦК КП Украины тов. Кириченко А. И. (від – П. С.) Г. Есипенко. Принято по ВЧ 9.X.1954 г. Сообщаю Вам о состоянии вопросов, поставленных ЦК КП Украины на рассмотрение в ЦК КПСС и союзных министерствах. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2943.
11. Славкина М. В. Влияние отечественного нефтегазового комплекса на модернизационные процессы в СССР–России (1939–2008 гг.): Автореф. дис... д-ра. ист. наук: 07.00.02 / Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова». Москва : 2013. 46 с.
12. Славкина М. Развитие нефтегазового комплекса СССР в 60-80-е гг.: большие победы и упущенные возможности. URL: <http://hist.msu.ru/Science/LMNS2002/24.htm>
13. Справка о деятельности треста «Крымнефтегазразведка» Министерства нефтяной промышленности Центральному Комитету Коммунистической партии Украины (від – П. С.) Управляющего трестом «Крымнефтегазразведка». 5 мая 1954 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3630.
14. Хромов Е. А. Проблемы выбора стратегии развития нефтегазового комплекса СССР в контексте ведомственных и региональных интересов в конце 1950-х – первой половине 1960-х гг. URL: http://brstu.ru/static/unit/journal_2/docs/number-24/135-142.pdf

References

1. Vinter, V & Krzhizhanovskiy, G. (Eds.) (1935). Atlas energeticheskikh resursov SSSR. [*Atlas of Energy Resources in USSR*]. Moskva–Leningrad, Obyedinennoye nauchno-tekhnicheskoye izdatelstvo Glavnaya redaktsiya energeticheskoy literatury.
2. Karpov, V. P. Neft i gaz v promyshlennoy politike SSSR (Rossii) [*Oil and gas in the industrial policy of the USSR (Russia)*]. URL: <https://m.cyberleninka.ru/article/n/neft-i-gaz-v-promyshlennoy-politike-sssr-rossii>
3. (V – P. S.) Sovet Ministrov SSSR (vid – P. S.) Predsedatelya Komiteta gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR pri Sovete Ministrov SSSR I. Serova. 14 iyunya 1954 g. [*The Council of Ministers of the USSR from the Chairman of the Committee of State Security of the USSR at the Council of Ministers of the USSR I. Serov. June 14, 1954*]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3725.
4. (V – P. S.) TsK KP Ukrainy tov. Kirichenko A. I. (vid – P. S.) G. Esipenko. Prinyato po VCh 5.V-1954 g. [*In the Central Committee of the Communist Party of Ukraine Comrade. Kirichenko AI from G. Esipenko. Adopted on 5 May 1954*]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3725.
5. (V – P. S.) Sovet Ministrov USSR tov. Kalchenko N. T., TsK KP Ukrainy tov. Podgornomu N. V. (vid – P. S.) Yu. Dudina. Prinyato po VCh 17.VIII.1954 g. [*To the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Comrade. Kalchenko N. T., Central Committee of the Ukrainian Communist Party Comrade. Podgorny NV from Yu. Dudin. Adopted on 17.VIII.1954*]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3725.
6. (V – P. S.) Sovet Ministrov USSR tovarishchu Kalchenko N. T., TsK KP Ukrainy tovarishchu Podgornomu N. V. (vid – P. S.) Yu. Dudin. Soobshchayu o khode rassmotreniya voprosov v Sovete Ministrov SSSR. ministerstvakh i tsentralnykh vedomstvakh SSSR po pismam Soveta Ministrov USSR i TsK KP Ukrainy. Prinyato po VCh 21.VIII.54 g. [*To the Council of Ministers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Comrade N. Kalchenko, and to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, Comrade Podgorny N. V. of Y. Dudin. I am reporting on the progress of the consideration of the issues in the USSR Council of Ministers, ministries and central departments of the USSR on letters from the Council of Ministers of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the Ukrainian Communist Party. Accepted 21.VIII.54*]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3725.
7. Predsedatelyu Soveta Ministrov USSR tovarishchu Korotchenko D. A., Sekretaryu TsK KP(b)U Melnikovu L. G. (vid – P. S.) Nachalnika Glavnogo Upravleniya stroitelstva Yuzhno-Ukrainskogo i Severo-Krymskogo kanalov «Ukrvodstroya» A. Bochkina i Nachalnika Stalinskoy zh. d. direktor-polkovnika dvizheniya K. Kolomiytseva. 23 maya 1951 g. [*Sent to the Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Comrade D. Korotchenko and Secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine Melnikov L. G. from the A. Bochkin, Head of the*

Main Directorate for the Construction of the South-Ukrainian and North-Crimean Canals «Ukrvodstroï», and Colonel-Generall K. Kolomiitsev, Chief of the Stalin Railroad. May 23, 1951]. TsDAVO Ukrainy. F. P-2. Op. 8. Spr. 2414.

8. Resheniye geologo-tekhnicheskogo soveshchaniya v gor. Feodosii. sostoyavshegosya 17–20 marta 1954 g. «O napravleniyakh i glavnykh zadachakh geologopoyiskovykh i razvedochnykh rabot na neft i gaz v Krymskoy oblasti na 1954-1956 gg.» napravleno v TsK KP Ukrainy Promyshlennyy otdel. Krymskiy obkom KP Ukrainy Promyshlennyy otdel; Krymskiy filial AN SSSR 27 marta 1954 g. *[The decision of the geological meeting in the Feodosiya in March 17-20, 1954. «On the directions and main tasks of geological prospecting and exploration for oil and gas in the Crimean region for 1954-1956» was sent to the Industrial Department of Central Committee of the Ukrainian Communist Party and to the Industrial Department of Crimean Regional Committee of the Ukrainian Communist Party and Crimean branch of the USSR Academy of Sciences on March 27, 1954]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3902.*
9. Svodka o vypolnenii plana kapitalnykh vlozheniy organizatsiyami Krymskoy oblasti za yanvar-dekabr 1953 goda (dannyye tekushchey otchetnosti. po smetnoy stoimosti v tys. rubley). Statisticheskiye materialy kharakterizuyushchiye razvitiye narodnogo khazyaystva i kultury Krymskoy oblasti za ryad let Sekretaryu Krymskogo obkoma KP Ukrainy tov. Polyanskomu D. S. (vid – P. S.) nachalnika Statupravleniya Krymskoy oblasti N. Tochenogo. 18 marta 1954 g. *[Summary of the fulfillment of the capital investment plan by the organizations of the Crimean region for January-December 1953 (current reporting). Statistical materials characterizing the development of the national economy and culture of the Crimean region for a number of years to the Secretary of the Crimean Regional Committee of the Communist Party of Ukraine comrade. Polyanskiy D. S. from the head of the Department of Statistics of Crimean Region N. Tochenogo. March 18, 1954]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3862.*
10. Sekretaryu TsK KP Ukrainy tov. Kirichenko A. I. (vid – P. S.) G. Esipenko. Prinyato po VCh 9.X.1954 g. Soobshchayu Vam o sostoyanii voprosov. postavlennykh TsK KP Ukrainy na rassmotreniye v TsK KPSS i soyuznykh ministerstvakh. *[Message to the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine Comrade. Kirichenko AI from G. Esipenko. Accepted 9.X.1954. I am informing you of the status of the questions put by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine for consideration in the Central Committee of the CPSU and allied ministries]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 2943.*
11. Slavkina, M. V. (2013). Vliyaniye otechestvennogo neftegazovogo kompleksa na modernizatsionnyye protsessy v SSSR-Rossii (1939–2008 gg.). *[Influence*

- of the domestic oil and gas complex on the modernization processes in the USSR–Russia (1939–2008)]. (Abstract of Doctor in history), Moscow.*
12. Slavkina, M. Razvitiye neftegazovogo kompleksa SSSR v 60–80-e gg.: bolshiye pobedy i upushchennyye vozmozhnosti [The development of the oil and gas complex of the USSR in the 1960s–1980s: big victories and missed opportunities]. URL: <http://hist.msu.ru/Science/LMNS2002/24.htm>
 13. Spravka o deyatelnosti tresta «Krymneftegazrazvedka» Ministerstva neftyanoy promyshlennosti Tsentralnomu Komitetu Kommunisticheskoy partii Ukrainy (vid – P. S.) Upravlyayushchego trestom «Krymneftegazrazvedka». 5 maya 1954 g. [Information about the activities of the Crimean Neftegazrazvedka trust of the Ministry of Oil Industry to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine for the Trust Manager of the Crimean Neftegazrazvedka. May 5, 1954]. TsDAGO Ukrainy. F. 1. Op. 24. Spr. 3630.
 14. Khromov, E. A. Problemy vybora strategii razvitiya neftegazovogo kompleksa SSSR v kontekste vedomstvennykh i regionalnykh interesov v kontse 1950-kh – pervoy polovine 1960-kh gg. [The problems of choosing a strategy for the development of the oil and gas complex of the USSR in the context of departmental and regional interests in the late 1950s and the first half of the 1960s.]. URL: http://brstu.ru/static/unit/journal_2/docs/number-24/135-142.pdf

УДК 314.748

ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1991–2011 роки)

Бойко Микола, Федоренко Євгеній

У статті досліджується демографічна структура української етнічної групи на території Чеської Республіки протягом 1991–2011 рр. Порушується проблема відсутності у вітчизняній науці об'єктивної статистичної джерельної бази для оцінки міграційних втрат України, а також аналізуються перспективи залучення іноземних статистичних джерел для обрахунку масштабів еміграції населення України. Дослідження ґрунтується на підсумкових даних загальних переписів населення Чеської Республіки, що проводилися у 1991, 2001 та 2011 рр., які містять відомості щодо етнічних українців та русинів, котрі проживали на території країни. Розглянуто особливості статево-вікової структури української етнічної групи, а також особливості міграційних потоків з України до Чехії у міжпереписні роки. Значну увагу приділено динаміці зміни вікової структури української етнічної групи протягом зазначеного періоду. Проаналізовано причини і наслідки стрімкого демографічного омолодження української

етнічної групи у Чеській Республіці. Акцентовано увагу на виявленні у ході дослідження негативних тенденціях та ризиках для демографічної структури населення України.

Ключові слова: мігранти, еміграція, етнічна група, демографічна структура, національні меншини.

Зовнішня міграція населення є одним із невід'ємних суспільних процесів у сучасному світі, який породжує цілу низку соціальних проблем як у країнах-реципієнтах, так і у країнах-донорах. В економічно більш розвинених державах виникає необхідність вирішувати цілу низку питань, пов'язаних із необхідністю матеріального забезпечення великої кількості іммігрантів. Натомість країни, територію яких масово покидає населення, здебільшого у працездатному молодому віці, значною мірою втрачають соціально-демографічні перспективи, що також потребує вдосконалення державної соціальної політики. В обох випадках масове переміщення населення здатне провокувати сплеск соціокультурних конфліктів, стагнацію економічних кризових явищ та зростання внутрішньополітичної напруги.

Для України масова еміграція населення стала найбільш актуальною з набуттям державної незалежності і не втрачає своєї злободенності й зараз. Масовий виїзд громадян України за кордон, що розпочався у 1990-х рр. минулого століття, не втратив своїх загрозливих масштабів і зараз. Якщо на початкових етапах еміграція мала здебільшого тимчасовий характер і передбачала сезонний заробіток та подальше повернення трудових мігрантів на батьківщину, то в останні роки все більше українських громадян вдається до незворотних міграцій і виїздить на постійне місце проживання до інших країн.

Протягом двох останніх десятиліть в окремих країнах сформувалися численні міграційні групи етнічних українців, що проживають за кордоном на постійній основі, передусім у країнах Європи, у США, Канаді та Російській Федерації. Згадана проблема особливо загострилася внаслідок анексії Криму та бойових дій на Сході України, які призвели до нового етапу гострої соціально-економічної кризи в країні.

Незважаючи на значущість вищевказаних процесів, їхнє всебічне наукове дослідження ускладнюється передусім відсутністю об'єктивної статистичної джерельної бази. Українська державна статистика наразі не має у своєму розпорядженні дієвих методів, які б дозволили проводити максимально точний обрахунок кількості емігрантів, що залишають країну і, тим більше, враховувати їх основні соціально-демографічні та етнонаціональні характеристики, такі як статеві-віковий склад, шлюбний статус, рівень освіти та професійно-галузеву зайнятість, етнічну приналежність, рідну мову тощо. У цьому питанні наука може апелювати тільки до соціологічних досліджень, в яких здійснюються спроби підрахунку кількості українських емігрантів. Зокрема, згідно з останніми даними,

наведеними «InterNations», станом на 2018 р. за кордоном проживало більше 8 мільйонів українців [7].

Принципово змінити ситуацію щодо дефіциту необхідних статистичних джерел могли б підсумки загальних переписів населення. Однак майже за 27 років державної незалежності в Україні було проведено тільки один перепис населення у 2001 р., тоді як за означений період для успішного координування розвитку соціально-демографічних процесів мало бути здійснено мінімум два загальні переписи. Перешкодою до вирішення такого важливого для розвитку української держави завдання стала банальна відсутність протягом 2009–2011 рр. (та і зараз) належного фінансування для підготовки, проведення та публікації підсумків загального перепису населення. Відповідно, такий стан речей унеможливує здійснення аналізу динаміки демографічних втрат України внаслідок масової еміграції населення за кордон.

У зв'язку з відсутністю необхідних вітчизняних статистичних джерел, для отримання інформації про еміграцію українського населення доцільно залучати інформацію статистичних баз даних іноземних країн, де є численні групи українських мігрантів. Зокрема, це стосується даних Європейської організації Євростат, звітів Міжнародної організації міграції (МОМ), а також підсумків переписів населення окремих країн та статистичних звітів інституцій та органів, що займаються проблемами імміграції.

Завдяки ретельному аналізу наявних джерел можна отримати інформацію стосовно регіонів розселення українських емігрантів, що проживають в тій чи іншій країні, проаналізувати динаміку чисельності українських мігрантів за останні десятиліття, а також дослідити основні зміни соціально-демографічних характеристик мігрантів.

У запропонованій статті здійснена спроба дослідити демографічну структуру мігрантів з України, котрі перебувають на території Чеської Республіки (далі ЧР), як країни, що має доволі високі індекси міграційної привабливості для емігрантів з України.

Метою дослідження є комплексний аналіз статево-вікової структури української етнічної групи, що проживала на території Чехії протягом 1991–2011 рр. Дослідження ґрунтується на підсумкових даних загальних переписів населення ЧР 1991, 2001 та 2011 рр., які містять відомості щодо етнічних українців та русинів, котрі проживали на території країни.

Переписи населення, що проводилися на території ЧР, містять інформацію стосовно етнічних груп, які проживали на території республіки. При цьому слід враховувати, що програмами переписів 1991 та 2001 рр. з етнічної групи українців виокремлювалися русини, які є етнографічною групою у складі етнічних українців. І тільки перепис населення 2011 р. узагальнив відомості про українців як цілісну етнічну групу. Окрему увагу в переписах населення приділено особам, що мали посвідку на постійне проживання в республіці та довгострокові візи.

Згідно з переписом населення 1991 р. на території Чеської Республіки, що на той час територіально входила до складу Чеської і Словацької Федеративної республіки, проживали 8220 етнічних українців, які становили 1,4 % від загальної кількості національних меншин, які проживали в республіці, та 0,1 % від загальної кількості її населення. За чисельністю українська етнічна група перебувала на 8 місці, після етнічних словаків, сілезців, поляків, німців, мадярів, ромів. З них 5 433 особи були чоловічої та 2 787 – жіночої статі [2].

Вікова стратифікація української етнічної групи виглядала наступним чином: 4,2 % осіб мало вік до 14 років, 58,3 % – 15–19 років, 37,4 % – 65 років і старше. Найчисельнішу вікову групу серед етнічних українців становили особи у віці 65–69 років – 1 454 особи, що становило 16,4 % від загальної кількості етнічних українців у Чехії [2].

Загалом, українська етнічна група у ЧР була найстарішою серед найбільших груп національних меншин, що проживали в республіці. У відсотковому відношенні осіб, які перебували у віковій категорії «65+», серед етнічних українців було найбільше, тоді як серед словаків таких осіб нараховувалося 13,5 %, сілезців – 12,4 %, мадярів – 8,7 %, ромів – 1,7 %, поляків – 18,5 %, німців – 18,8 % [2]. Натомість осіб у віці до 14 років серед етнічних українців було лише 349 (4,2 % від загальної чисельності етнічної групи) [2]. Така тенденція пояснюється тим, що більшість етнічних українців оселилася в Чехії ще в 20-х роках ХХ століття, за часів другої хвилі еміграції українців, і з того часу чисельних міграційних потоків з України до Чехії не відбувалося.

Щодо гендерного аспекту, слід зазначити, що у 1991 році у ЧР проживало 5 433 жінки-українки та 2 787 чоловіків-українців. За віком структура жіночої статі: 0–14 років – 163 (3 %), 15–64 – 3150 (57,9 %), 65+ – 2 120 (39 %). Найбільше осіб жіночої статі перебувало у віці 65–69 років – 1 100 осіб (20,2 % від загальної кількості жінок). Вікова структура представників чоловічої статі виглядала так: 0–14 років – 186 (6,6 %), 15–64 роки – 1 651 (59,2 %), 65+ років – 950 осіб (34 %) [2].

Незначне переважання представників чоловічої статі у групах українських переселенців працездатного віку є логічним, оскільки міграційно більш мобільними є саме чоловіки.

Ситуація, пов'язана з наявністю значно більшої питомої ваги жінок у вікових категоріях 65+ років, також має своє пояснення. Оскільки в цьому випадку характеризуються дані на 1991 р., можна припустити, що водночас з біологічним чинником (у середньому менша тривалість життя чоловіків) ситуацію коригували й наслідки політичних процесів (зокрема, Друга Світова війна, внаслідок подій якої втрати чоловіків були також більшими).

Аналіз вікової структури української етнічної групи за матеріалами перепису 1991 р. дозволяє констатувати, що діаспора складалася переважно із представників старої української громади, яка сформувалася в чеських

землях у 20-х роках минулого століття, а також їхніх нащадків. Ще одним підтвердженням на користь цієї тези є той факт, що протягом існування СРСР великих міграційних потоків з території України не відбувалося.

Протягом 1990-х рр. кількість українських мігрантів на територію ЧР стрімко зросла, що стало наслідком передусім чеської міграційної політики. На той час економіка Чехії переживала період піднесення і потребувала наявності великої кількості дешевої робочої сили. Швидке економічне зростання вимагало значної кількості робочих рук, і це стимулювало масовий приїзд до ЧР українських мігрантів, переважно молодого віку.

Чеські статистичні джерела міжпереписних років містять відомості лише щодо громадянства. Ця інформація також є важливою, оскільки переселенцями з України були не тільки етнічні українці, але й представники інших етносів. Отже, для порівняння: станом на 1994 р. в країні перебувало 14 230 громадян України, натомість у 2001 р. їх кількість складала вже 51 825 осіб [3]. Оскільки стара українська громада складалася переважно із громадян Чехії або Словаччини, ця цифра вказує на реальну кількість новоприбулих до Чеської республіки громадян України протягом зазначених років.

Наступний перепис населення було проведено в ЧР у 2001 р. Згідно з даними перепису у країні перебувало 22 112 етнічних українців [6, 35]. Відповідно до цих даних відбулося суттєве зростання чисельності представників етнічної групи, а також збільшення питомої ваги українців у складі національних меншин: вони посіли 3 місце після етнічних словаків, поляків та німців та склали 2,2 % від загальної кількості національних меншин у ЧР [6, 35]. При цьому етнічні українці склали майже половину (46 %) від загальної кількості громадян України, які у 2001 р. знаходилися на території Чехії.

У порівнянні з матеріалами 1991 р., кардинальним чином змінилася і вікова стратифікація української етнічної групи: 9,5 % осіб перебувало у віці 0–14; 80,5 % – у віці 15–64 роки, особи віком 65 років та старше становили тільки 9,9 % [6, 35]. Фактично за період з 1991 до 2001 р. суттєво зросла чисельність дітей та осіб юнацького віку, які кількісно зрівнялися з особами пенсійного віку, частка яких в цілому стала меншою.

Загалом найбільша частка осіб з української етнічної групи перебувала у працездатному віці від 20 до 44 років (13 368 або 60,4 % від загальної кількості етнічних українців у ЧР [6, 35]. Найменша їх кількість – серед осіб пенсійного віку.

Статеву структуру української етнічної групи в цілому зберігалася: за абсолютними показниками залишалася переважання представниць жіночої статі (12 169) над особами чоловічої статі (9 943). Однак щодо відносних показників, то співвідношення питомої ваги представників різної статі помітно вирівнялося (у 2001 р. 55 % становили жінки і 45 % – чоловіки, тоді як у 1991 р. – відповідно 76,1 % і 33,9 %) [6, 35, 2].

Окрім цього, видозмінилася статевая структура представників різних вікових груп: жінки, як і раніше переважали чоловіків у вікових категоріях від 19 до 64 років (9 172 проти 7 883 осіб), а також пенсійного віку, однак трохи поступалися їм у вікових категоріях дитячого та юнацького віку (відповідно 48,9 % та 51,1 %). При цьому кількість осіб жіночої статі, які перебували у пенсійному віці, майже вдвічі перевищувала кількість чоловіків пенсійного віку: жінок нараховувалось 1 570 осіб, чоловіків – лише 623 особи [6, 35]. Найбільше жінок було у віковій категорії 20–49 років, а саме 7 141 особа, що становило 58,6 % від загальної кількості етнічних українців зазначеного віку.

Загальний аналіз статево-вікового складу представників української діаспори в ЧР за підсумками перепису населення 2001 р. дозволяє зробити декілька висновків. Протягом 1990-х рр. відбулася соціально-демографічна трансформація української етнічної групи. Передусім спостерігалось демографічне омолодження групи іммігрантів. До того ж, більш збалансованою стала їхня статевая структура. У підсумку слід підкреслити, що певна демократизація чеського законодавства щодо трудових переселенців посприяла масовому припливу заробітчан з України. Переважно це були люди молоді за віком і здебільшого чоловіки.

Зазначені процеси продовжувалися і протягом наступного десятиліття, причому, саме на 2003–2006 рр. припав пік виїзду з України населення до Чеської Республіки. Міграційні потоки з України стали більш масовими, і у 2009 р. чисельність громадян України, які перебували на території ЧР, становила вже 131 932 осіб [3]. Остання на сьогоднішній день максимально точна фіксація кількості етнічних українців, що проживають у ЧР, відбулась під час проведення перепису населення 2011 р. Станом на цей рік у Чеській Республіці проживали 55 253 етнічних українця [5].

Виявилось, що протягом десяти років з моменту перепису 2001 р. диспропорція у статевій структурі української діаспори вирівнялася, і навіть було зафіксовано незначне переважання чоловіків: 26 786 особи чоловічої статі та 26 476 – жіночої [5]. Цей факт засвідчив велику кількість новоприбулих мігрантів, основну частину яких склали чоловіки. Таку гендерну особливість складу іммігрантів-заробітчан опосередковано підтверджують і пріоритети у їхній галузевій зайнятості: будівництво, промисловість і сільське господарство [4]. Дві з названих сфер виробництва (промисловість і будівництво) традиційно є переважно чоловічими за специфікою професійної діяльності.

У поділї представників різних вікових груп мігрантів за статтю також спостерігався певний гендерний паритет. У всіх вікових групах працездатного віку спостерігалась незначна перевага осіб чоловічої статі, однак, вона не перевищувала показник у 100 осіб. Лише серед вікових категорій 40–49 років кількість чоловіків помітно перевищувала кількість осіб жіночої статі (5 964 проти 5 689 осіб) [5]. Така тенденція може свідчити про різні

гендерні характеристики імміграційних хвиль з України до Чехії у 1990-х роках і на початку 2000-х рр. Можна стверджувати, що в 90-х роках минулого століття частіше мігрували з економічних причин саме чоловіки (ті особи, яким у 2011 р. виповнилося 44–49 років, чим і з'ясовується значна статева диспропорція, вказана вище). Сучасна ж міграція стає все більш гендерно рівномірною.

Поряд із цим, традиційним стало чисельне переважання жінок у вікових категоріях осіб пенсійного віку. Це засвідчує остаточне формування щодо української діаспори загальної демографічної тенденції – чим старшою є вікова група, тим більшим є переважання у її складі жінок над чоловіками. Починаючи з вікової категорії від 55 років і старше, кількість жінок набагато переважала кількість чоловіків. Серед осіб віком 65 років і старше кількість жінок становила 584 особи, а чоловіків – лише 310 осіб [5].

Разом із тим відбувалося подальше омолодження української етнічної групи. Якщо перепис населення 2001 р. зафіксував 2 193 осіб пенсійного віку, то у 2011 р. їхній показник становив лише 1 068 осіб, при тому, що загальна кількість українців у ЧР збільшилася більше ніж у два рази. В цілому частка осіб пенсійного віку серед української етнічної групи дорівнювала тільки 2 % від загальної кількості представників діаспори.

Найбільшу групу осіб як серед чоловіків, так і серед жінок, становили особи працездатного віку, які перебували у вікових категоріях від 25 до 54 років (а саме – 19 731 чоловіків та 19 071 жінок) [5]. При цьому спостерігаються великі кількісні розриви між окремими віковими категоріями як у чоловічого, так і у жіночого населення. Зокрема, серед чоловіків осіб віком від 20–24 років було вдвічі менше, ніж віком 25–29 років (1 777 – проти 3 524 осіб). Найімовірніше, основну роль у цьому відіграла більш активна участь у міграційних процесах старшої за віком категорії молодих чоловіків. Натомість серед жінок аналогічне кількісне співвідношення існувало тільки в найстарших вікових групах: 50–54 роки та 55–59 років (2 030 – проти 949 осіб) [5].

У цілому чисельність етнічних українців працездатного віку у 2011 р. становила 45 064 особи. З них 22 898 осіб чоловічої та 22 166 жіночої статі [5]. У порівнянні з показниками 2001 р. 2011 р. засвідчив про суттєве зростання кількості дітей, підлітків та юнаків. Важливо підкреслити, що загальна чисельність осіб віком від 19 років у 2011 р. становила 6 846 осіб, а це майже у 6,5 разів перевищувало показник кількості осіб пенсійного віку. Фактично спостерігалася ситуація, яка засвідчила наявність тенденції до створення сімей і народження дітей в середовищі іммігрантів, котрі перебували в Чеській Республіці.

Загалом у відсотковому співвідношенні вікова стратифікація станом на 2011 р. розподілялася так: особи працездатного віку – 84,6 %, особи дитячого та юнацького віку – 12,8 %, особи пенсійного віку – 2 % [5]. Серед іншого це

означало, що лише кожен 50-й представник української когорти перебував у пенсійному віці.

Проаналізувавши дані переписів населення, проведених у ЧР, можна констатувати, що протягом 1991–2011 рр. у країні сформувалася новітня група етнічних українців з числа мігрантів, які приїздили з незалежної України. Стрімке зростання кількості українських мігрантів у ЧР протягом зазначеного періоду супроводжувалося суттєвим омолодженням української етнічної групи. Ще однією особливістю стало значне збільшення кількості дітей та підлітків серед представників української етнічної групи. Зазначені тенденції безперечно вказують на величезні ризики для України, адже держава з кожним роком втрачає свій демографічний потенціал, що призводить до процесів старіння населення та зменшення його чисельності.

Abstract

The article deals with the demographic structure of Ukrainian ethnic group staying in the Czech Republic in 1991–2011. It touches the issue of the problem of the absence of objective statistical information sources in the national science for estimation of Ukrainian migration losses. It analyses the prospect of the involment of the foreign statistical sources for estiment of Ukrainian migration extent. The study is based on summarized data of population census of the Czech Republic in 1991, 2001 ,2011 which contained records about ethnic Ukrainians and Rusyns who lived in the country. It is reported about the features of age and gender composition of Ukrainian ethnic group in these years and of migration flows from Ukraine to the Czech Republic during the intercensal period. Special attention is paid to the dynamics of changes of age structure of Ukrainian ethnic group during the mentioned period. The article gives valuable information on causes and consequences of the rapid demographic rejuvenation of Ukrainians in the Czech Republic. The article provides the reader with some information about negative tendencies and risks for Ukrainian demographic structure.

Key words: *migrants, emigration, ethnic group, demographic structure, national minorities.*

Аннотация

В статье исследуется демографическая структура украинской этнической группы на территории Чешской Республики в течении 1991–2011 годов. Поднимается вопрос отсутствия в отечественной науке объективной статистической источниковедческой базы для оценки миграционных потерь Украины, а также анализируются перспективы изучения иностранных статистических источников для подсчета масштабов эмиграции населения Украины. Исследование основано на итоговых данных всеобщей переписи населения Чешской Республики, которые проводились в 1991, 2001, 2011 годах и содержат сведения касательно этнических украинцев и русинов, которые проживали на

территории Чехии. Рассмотрены особенности половозрастной структуры украинской этнической группы в 1991–2011 годах, а также особенности миграционных потоков с Украины в Чехию в период времени между переписями населения. Особое внимание уделено изменениям возрастной структуры украинской этнической группы за указанный период. Проанализировано причины и последствия стремительного демографического омоложения украинской этнической группы в Чешской Республике. Акцентировано внимание на выявленных в ходе исследования негативных тенденциях и рисках для демографической структуры населения Украины.

Ключевые слова: мигранты, эмиграция, этническая группа, демографическая структура, национальные меньшины.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Obyvatelstvo podle národnosti a podle věku a nejvyššího ukončeného vzdělání. Czso. URL: <https://www.czso.cz/documents/10180/25385875/15506886+41320507.pdf/d1b6af11-c43f-441f-8690-16abb5ce3606?version=1.0> (дата звернення: 10.04.2018).
2. Obyvatelstvo podle národnosti a pohlaví, pětiletých věkových skupin a státní příslušnosti 1991. Czso. URL: <https://www.czso.cz/documents/11308/25225901/tab07.xls/677dbbc3-6c76-4d46-b1b7-79320b95a4dc?version=1.0> (дата звернення: 9.04.2018).
3. Cizinci v ČR podle státního občanství 1994–2015. *Český statistický úřad*. URL: https://www.czso.cz/documents/11292/44321488/c01R04_2015.xlsx/d21d1384-0b76-4da7-a596-b85ae0f58696?version=1.0 (дата звернення 19.01.2018).
4. Sanderson M. Pracovní migrace ve střední a východní Evropě. *Demografie*. 2013. URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=857 (дата звернення 19.03.2018).
5. Sčítání lidu, domů a bytů (Tabulka) Základní výsledky. ČSÚ. URL: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-> (дата звернення 21.03.2018).
6. Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 obyvatelstvo Česká republika. *Český statistický úřad*. 2003. 304 p.
7. В РФ проживает 4,4 млн украинских мигрантов, в Канаде и Польше по 1,2 млн. Интерфакс-Україна, 2017. URL: <http://interfax.com.ua/news/general/465926.html> (дата звернення 24.03.2018).

Політичні студії

УДК 94:327.82(438)(477) «1990/2004»

СТАНОВЛЕННЯ БІЛАТЕРАЛЬНИХ ВІДНОСИН НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА: ДОГОВІРНО-ПРАВОВА ОСНОВА МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН (1990–2004 РР.)

Мелекєсцев Кирило

У статті розглядається ретроспектива становлення відносин України і Республіки Польща як незалежних держав після повалення Східного блоку. Її завдання: аналіз договорів та інших документів, які склали договірно-правову основу українсько-польських білатеральних відносин, та відповіді на те, як ці документи вплинули на хід розвитку відносин у 1990-х рр.; а також дослідження ролей особистостей українських та польських дипломатів на розвиток відносин. Поєднання методів дослідження документів та осіб, які вели реальні дії заради втілення їх у життя, дозволяє розкрити відповідний період як початковий щодо дипломатичного впливу Польщі на Україну задля прискорення європейської інтеграції.

Дослідження розкриває становлення відносин незалежної України і Республіки Польщі та відображає, що певні наміри щодо спільних зусиль у євроатлантичній інтеграції були присутні в українсько-польських відносинах до 2004 р. з обох сторін. Але активність Республіки Польщі у питаннях входження до НАТО та підготовці до скорішої інтеграції в ЄС призвело до того, що Україна залишилася далеко позаду Польщі на шляху до інтеграції, а українські ініціативи щодо будівництва спільної «зони безпеки і стабільності у Центрально-Східній Європі» виявилися неактуальними після розширення НАТО. Зміна ставлення українського керівництва щодо розширення НАТО за рахунок країн Вишеградської групи, однак, відкрила нові можливості для партнерства у 2000-х рр. Посилення партнерства з Польщею надало Україні можливість бути посередником зближення з Європейським Союзом країн СНД, таких як Республіка Молдова та Республіка Білорусь. Головним же досягненням польсько-українських відносин цього періоду стаття визначає створення юридичної бази для білатерального співробітництва у багатьох галузях.

Ключові слова: міжнародні договори, зовнішня політика, розпад СРСР, Україна, Республіка Польща, Вишеградська група, міжнародні відносини.

Актуальним, життєво важливим пріоритетом геополітичної стратегії України було та залишається відродження європейської ідентичності, інтеграція до європейських та євроатлантичних політичних структур, посилення економічного й політичного потенціалу і «дієспроможності»

України за рахунок прискорення внутрішнього розвитку та участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо. Відносини України та Польщі як незалежних країн у цілому стали каталізатором європейської інтеграції України, а конкретні відносини 1990-х рр. взагалі сприяли оформленню України як визнаної міжнародною спільнотою незалежної держави.

Література з проблеми у переважній більшості охоплює українсько-польські відносини від перших днів незалежності та являє собою загальні описи періодів з мінімумом посилань на документи, але з ґрунтовними авторськими висновками щодо кожної події, що описується. Дослідження з теми виявилися «об'єднуючими» для багатьох науковців, що відображено у створенні наукових інститутів: як українських, які вивчають процеси європейської інтеграції (наприклад, Інститут європейської інтеграції Львівського університету), так і країн ЄС, що вивчають особливості давньої та сучасної історії України, її зовнішньої політики (наприклад, Державний Східноєвропейський університет у Перемишлі та його підструктура Інститут міжнародних відносин державної вищої східноєвропейської школи). Цей факт відображає зацікавлення темою як окремих дослідників, так і державних інституцій, які спонсорували створення цих науково-дослідницьких установ. Серед провідних польських дослідників слід назвати А. Хойновського, Я. Бруського Я. Драуса, Т. Капусняка [7; 8; 9]. Висновки та оцінки цих авторів допомагають зрозуміти значення і причини багатьох подій та процесів, пов'язаних з розвитком відносин між Україною та Польщею в нових геополітичних умовах. Свої дослідження польські історики доповнювали з розвитком відносин у часі: наприклад, відома робота варшавського дослідника А. Хойновського «Україна» охопила історію України з давніх-давен до сьогодення і розкрила різні аспекти українсько-польського співіснування як у часи знаходження у складі однієї держави, так і як окремих країн. Перший варіант роботи був виданий у 1997 р., а у 2006 р. «Україна» була перевидана А. Хойновським у співавторстві з Я. Бруським і доповнена описом подій до «Помаранчевої революції». Характерною рисою досліджень польських науковців, особливо Я. Драуса, є аналіз впливу постатей конкретних політиків на розвиток подій, а також висвітлення реакції (в першу чергу, польської) преси на хід відносин, що надає роботам «живість», близькість до часів, у які відбувалися ти чи інші події та дозволяє порівняти очікування з реаліями. Серед іноземних праць варто відзначити дослідження Стефена Буранта «Польща, Україна та ідея стратегічного партнерства» 1999-го р., в якій проаналізовано взаємодію Польщі та України з Європейською Спільнотою протягом 1990-х рр. та здійснено аналіз перспектив європейської інтеграції в обох країнах [10].

Українська історіографія щодо україно-польських відносин зазвичай торкається конкретних тем чи невеликих періодів. Актуальною для періоду

1990-х рр. є, наприклад, робота О. Іванченка «Україна в системі міжнародних відносин: історичні ретроспективи та сучасний стан». Вона присвячена проблемам участі України у світовій системі міжнародних відносин у другій половині ХХ ст. У дослідженні здійснена спроба накреслити перспективи розвитку України в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст., де автор пропонував моделі взаємовідносин України зі світом: економічної та політичної інтеграції з Росією і Білоруссю; інтеграції з Центральною та Західною Європою і зміцнення на цій основі політичних зв'язків; розвиток державності України лише через опору на власні сили; розвиток держави через балансування між Сходом і Заходом [5]. Директор Інституту європейської інтеграції Львівського університету Б. Гудь особливо хронологізував історію сучасних українсько-польських відносин, виділивши три періоди: «романтичний» (часів Л. Кравчука і Л. Валенси), «прагматичний» (за президентів Л. Кучми і О. Квашневського), «історичний» (В. Ющенко і Л. Качинський) [3].

Виходячи з актуальності теми та історіографічного огляду, метою статті є аналіз основних документів, що склали договірно-правову основу міждержавних відносин України та Республіки Польща в період їх становлення на рівні незалежних держав. Акцент зроблено на аналізі першоджерел (в першу чергу, дипломатичних угод) та впливу документів на характер польсько-українських відносин. Джерельну основу цього дослідження склали угоди та договори, матеріали виступів, заяви, доповіді дипломатів, спільні комюніке, урядові декларації, протоколи.

При написанні статті були використані спеціальні методи історичного дослідження: історико-порівняльний та проблемно-хронологічний. Історико-порівняльний метод дозволив порівняти, які шляхи обрали Польща та Україна після падіння біполярного світу, в першу чергу, стосовно обрання векторів зовнішньої політики та процесів розширення Європейського Союзу на схід. Використання проблемно-хронологічного методу також дало можливість порівняти особливості відносин між країнами у хронологічному вимірі, виділити певні віхи хронології процесів співпраці, показати, як еволюціонувала зовнішня політика держав та чому трапилося відставання України від Польщі, на яке вказує історико-порівняльний метод.

Важливим кроком Української Радянської Соціалістичної Республіки на шляху до національної державної незалежності та загально визнаної правосуб'єктності стали зовнішньополітичні акти 1990 р., насамперед Декларація про державний суверенітет України, яку Верховна Рада України прийняла 16 липня 1990 р., ще у складі Радянського Союзу. Декларація проголошувала державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [1].

Прийняття Декларації про державний суверенітет України було важливою подією у процесі здобуття Україною незалежності та першим кроком у формуванні її відносин з іншими державами як суверенної держави.

Її вплив на розвиток новітньої концепції зовнішньої політики України важко переоцінити.

На засіданні комісії у закордонних справах Верховної Ради 23 липня 1990 р. на посаду Міністра закордонних справ УРСР одногослоно було рекомендовано Анатолія Макаровича Зленка. При затвердженні на цю посаду Верховною Радою 27 липня він виклав концепцію діяльності МЗС, важливою частиною якої була інтеграція тепер вже «суверенної» України до загальноєвропейських процесів та організацій. А. Зленко аргументував, що з урахуванням політичних, економічних і гуманітарних інтересів, зв'язків, які склалися протягом історії, європейський напрям зовнішньої політики має першорядне значення для України. Відносини з рештою країн Європи, в тому числі Польщею, мали особливу важливість, оскільки за роки перебування у складі СРСР Україна залишилася вилученою з регіональної мультilaterальної співпраці в Європі (за винятком участі в Європейській Економічній Комісії ООН).

«Ми не вимагаємо для себе чогось надзвичайного, – наголошував А. Зленко. – Україна, як з політичної, так і з міжнародної точки зору, має всі підстави для постановки питання про безпосередню участь у європейському процесі». А першим сигналом про готовність польського уряду до діалогу на вищому рівні став візит тодішнього міністра закордонних справ Республіки Польща Кшиштофа Яна Скубішевського до української столиці. У ході візиту у Києві 13 жовтня 1990 р. він підписує з міністром закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки Анатолієм Максимовичем Зленко Декларацію про основні принципи та напрями розвитку українсько-польських відносин [2].

Підписаний документ містив елементи державного договору і, насамперед, сторони декларували в ньому своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин, підтримання і розвитку взаємного співробітництва, що відповідають їх національним інтересам. Обидві сторони виходять з того, що всебічний розвиток мирних добросусідських відносин є конкретним внеском у зміцнення регіонального співробітництва та будівництва Європейського дому. У Декларації стверджувалося, що сторони не мають територіальних претензій одна до одної і що українсько-польський кордон, закріплений у Договорі між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський кордон від 16 серпня 1945 р. і скорегований у Договорі між СРСР і Польською республікою про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 р., є непорушним, визнавши це важливим елементом спокою і стабільності в Європі [2].

Міністри також домовилися про переговори щодо обміну консультаційними, дипломатичними та торговими представництвами. У Декларації передбачалася співпраця усіх сторін співпраці. Обидві сторони підтвердили свою повагу до прав людини, основних свобод, зобов'язалися дотримуватися законів про права національних меншин і сприяти покращенню становища

етнічних поляків в Україні та етнічних українців у Польщі. Нарешті, сторони домовились приділяти належну увагу охороні пам'яток польської культури в Україні і українських у Польщі, розглянути питання про створення центрів інформації й культури в Києві та Варшаві. Враховуючи роль молоді у формуванні відносин, дипломати домовилися про співробітництво в галузі молодіжного обміну та здійснення заходів, необхідних для спрощення процедури переходу через кордон. Вони заявили про прагнення сприяти процесам зменшення воєнного протистояння, скорочення озброєнь, застосування сили в міжнародних відносинах, а також домовилися проводити консультації між міністерствами закордонних справ щодо усіх проблем, що стосуються двосторонніх відносин, співробітництва на міжнародній арені, в рамках ООН та інших міжнародних проблем [2].

Остаточний варіант про основні принципи та напрями розвитку українсько-польських відносин відрізнявся від оригінального проекту, який запропонувала польська сторона. Міністерство закордонних справ УРСР підготувала інший проект, а фінальний варіант з'явився як результат поєднання двох текстів. Проблемні питання, які порушувалися міністром закордонних справ Польщі К. Скубішевським, але стосовно яких дипломати не змогли дійти згоди, стосувалися подвійного громадянства та повернення культурних надбань.

Підписання першого офіційного документа між Українською РСР та Республікою Польща в нових умовах мало важливе значення для налагодження добросусідських відносин та розвитку їх у майбутньому, вже як рівноправних незалежних держав. Декларація визначала основні принципи та засади встановлення добросусідських відносин, що стає першим кроком до формування принципово нового досвіду українсько-польської співпраці на міжурядовому рівні. Підписання цього документа стає першим справжнім досвідом зовнішньополітичної діяльності України як суверенного суб'єкта міжнародних відносин, підтвердивши свою ж попередню Декларацію про державний суверенітет.

Із здобуттям Україною незалежності та отриманням державами Центральної та Східної Європи політичної свободи після розпаду СРСР та «Східного блоку» розпочався активний процес формування нової моделі відносин між державами як незалежними та рівноправними партнерами. Польща, яка вже в 1989 р. обрала прозахідну політичну стратегію і на момент підписання Договору з Україною була асоційованим членом Європейських Співтовариств (16 грудня 1991 р. Польща підписала Європейський акт), розуміла геополітичну важливість незалежної України [8, С. 55]. Формування новітніх польсько-українських відносин відбувалося за часів міжнародної ізоляції молоді української держави, спричиненої наслідками розпаду Радянського Союзу – вихід України на міжнародну арену був схвально прийнятий польським керівництвом, а вже 2 грудня 1991 р. Республіка Польща визнала державну незалежність України.

Трохи раніше, 8 вересня 1991 р., міністр закордонних справ України Анатолій Зленко та міністр закордонних справ Польщі Кшиштоф Скубішевський узгодили засади розвитку українсько-польських відносин на основі визнання суверенності обох держав, домовилися про встановлення консульських відносин і в перспективі перенесення їх до рівня дипломатичних. За результатами переговорів сторони підписали Спільне Комюніке про встановлення найближчим часом дипломатичних відносин. У цьому комюніке була домовленість про створення офіційного посольства України в Польщі та Польщі в Україні, а до формального встановлення дипломатичних відносин обидві держави мали б вести переговори через спеціальних посланників своїх Урядів. Виконуючи умови договору, країни негайно відправили таких представників до відповідних столичних міст. Представником України став Теодозій Старак, а Польщі – Єжи Козакевич, відомий прихильник польсько-українського зближення [6]. Вже 1 лютого 1992 р. було оголошено про відкриття посольства Республіки Польща в Україні. Першим надзвичайним і повноважним послом Республіки Польща в Україні став колишній представник польського уряду Єжи Козакевич.

Саме завдяки працівникам польського та українського МЗС – Єжи Козакевичу, Анатолію Зленко, Кшиштофу Скубішевському, Теодозію Стараку та іншим – вдалося швидко створити функціонуючий дипломатичний зв'язок незалежної України із Польщею. Контакти між польськими та українськими дипломатами дозволили запобігти ізоляції України після повалення СРСР та забезпечили встановлення зв'язків між міністерствами та іншими відомствами урядів двох країн. Не зважаючи на створення офіційних посольств, окремо від них продовжували діяти делегації урядових експертів, на яких було покладено завдання обговорювати методи реорганізації відносин Польщі з Україною після падіння Радянської Союзу. Перед урядовими експертами постав ряд питань, які до 1991 р. були поза компетенцією керівництва України та здійснювалися урядом у Москві. Це питання кордонів, забезпечення їх захисту та офіційного перетину громадянами. Протягом переговорів делегацій урядових експертів України на чолі з Віктором Кириком та Польщі на чолі з Рішардом Грабовські 11–14 травня 1992 р. сторони обговорили перспективу підписання Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща про пункти пропуску через державний кордон. У ході обговорення експерти виробили основні пункти договору та підготували до підписання текст, який мав бути затверджений урядами та парламентами обох країн. Найважливішим досягненням українських представників була згода з боку польської делегації на те, що пункт пропуску через державний кордон Рава-Руська–Хребенне вже відкривався для цілодобового руху осіб, транспортних засобів і вантажів будь-якої державної належності з 1 жовтня 1992 р.

Важливим етапом у становленні нової системи білатеральних відносин став перший офіційний візит Президента України Леоніда Макаровича

Кравчука до Президента Республіки Польща Леха Валенси, який відбувся 18–19 травня 1992 р. Під час візиту у Варшаві президентами України Л. Кравчуком і Польщі Л. Валенсою було підписано основоположний міждержавний Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносин та співробітництво. У договорі сторони заявили, що вони зобов'язуються в нових політичних умовах розвивати відносини в дусі дружби, співробітництва, взаємної поваги, взаєморозуміння, довіри і добросусідства на основі міжнародного права, у тому числі принципів суверенної рівності, незастосування сили або погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, мирного врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи, самовизначення народів, поваги прав людини – основних свобод, сумлінного виконання міжнародно-правових зобов'язань. Угодою визнавалося, що суперечності мають регулюватися європейськими нормами, а Україна і Польща прагнуть з метою зміцнення безпеки, довіри, стабільності та співробітництва активно співпрацювати у відповідних європейських механізмах та структурах. Договір акцентує на загальноєвропейському вимірі польсько-української співпраці: з метою зміцнення безпеки, довіри, стабільності та співробітництва держави домовилися активно співпрацювати у відповідних європейських механізмах і структурах на основі Заключеного Акту Ради з безпеки та співробітництва в Європі, Паризької Хартії для нової Європи, Договору про звичайні збройні сили в Європі, Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а також інших міжнародних угод з питань роззброєння «в цілях безпеки і стабільності в Європі, приділяючи особливу увагу регіональній безпеці, і з цією метою підтримуватимуть процес роззброєння у галузі ядерної, хімічної, інших видів зброї масового знищення та звичайних озброєнь» [4].

Польсько-український договір, безумовно, був важливим елементом не лише в геостратегічному вимірі двох країн, а й у двосторонніх відносинах. Іноді його називають конституцією польсько-українських відносин. Для Польщі Договір означав зміцнення незалежності України, отримання союзника в Європі на протипагу Росії. Україна ж бачила Польщу в ролі її посла на шляху до Європи, розглядаючи Договір як альтернативу або зміцнення своєї позиції у відносинах із Росією. Укладання Договору певною мірою залежало від стану відносин двох країн із Росією. Про це свідчить і зміна термінів підписання цього Договору польською стороною, яка від весни 1992 р. проводила переговори з Росією про дату виведення російських військ із території Польщі [8, 72].

Перший етап виконання та міжнародної імплементації попередніх польсько-українського договорів відбувся в період перебування при владі двох перших президентів незалежних держав: Леха Валенси в Польщі (1990–1995 рр.) і Леоніда Кравчука в Україні (1991–1994 рр.). Протягом цього періоду обидві країни підписали не лише ряд контрактів, угод, протоколів і конвенцій, що стосувалися різних сфер співробітництва, а також

створили Консультативний комітет президентів Польщі та України (12 січня 1993 р.), завдання якого полягало в забезпеченні постійного діалогу і стимулюванні розвитку двосторонніх відносин. На міжнародній арені Україна, за підтримки Польщі, набула членства в ряді міжнародних організацій. У 1992 р. Україна стала членом НБСЄ і ООН, у Києві було відкрито представництво Організації Об'єднаних Націй. У 1994 р. Україна увійшла до Ради Північноатлантичного альянсу, Міжнародного валютного фонду та Світового банку, у 1995 р. набула членства в Раді Європи. Однак, існували і певні розбіжності у зовнішній політиці двох держав. Так, не здобула підтримки Польщі ініціатива українського президента Л. Кравчука щодо приєднання України до Вишеградської групи і перетворення останньої на четвірку, а також щодо створення Центральноєвропейської зони стабільності та безпеки.

Польсько-українські відносини ввійшли в новий, більш динамічний етап розвитку у період перебування при владі президентів Леоніда Кучми в Україні (з осені 1994-го по осінь 2004 р.) і Олександра Квасневського в Польщі (1995–2005 рр.). Під час перебування на посаді президента О. Квасневського розвивалися інтенсивні двосторонні контакти, в результаті чого відбулося відродження польсько-українських відносин. Прорив у двосторонніх відносинах стався в 1996 р. У цей час Київ несподівано змінив свою (попередньо негативну) позицію щодо розширення НАТО за рахунок країн Вишеградської трійки й підкреслив, що вступ Польщі до альянсу є корисним для безпеки Центрально-Східної Європи, зокрема і для України, а також закликав підтримати європейські прагнення України. Коли цей новий проєвропейський курс української політики був підтверджений під час візиту президента Л. Кучми до Варшави у червні 1996 р., важливим пунктом для польської політики стало залучення України до Польщі та Європи: підтримка польським урядом членства України в Центральноєвропейській ініціативі та участь Президента Кучми в саміті цієї організації в Ланьцуті (1996 р.), що сприймалось як символічне приєднання України до Центральної Європи [8, С. 71].

На початку 2000-х рр. Україна зіткнулася з таким кризовим моментом в українсько-російських відносинах, як конфлікт навколо острова Тузла, паралельно до чого внутрішньополітичні табори в Україні фактично розділилися на проросійський і проєвропейський. Така ситуація змусила Україну посилювати співпрацю з іншими сусідами, задля того, щоб заручитися конкретною підтримкою в Європі поза Російською Федерацією та отримати дипломатичне визнання. З метою подальшого зміцнення українсько-польського стратегічного партнерства 2004 р. відповідно до домовленостей між президентами України та Польщі був оголошений Роком Польщі в Україні і проходив під гаслом «Україна і Польща – разом у Європі», офіційне відкриття якого відбулося 30 березня 2004 р.

На той момент, коли біполярному світові лише тільки-но настав кінець і на Заході залишалися очікування швидкого реваншу з боку Москви, яка контролювала більшість військових сил колишнього Радянського Союзу, можна було зрозуміти, чому багато політиків вважали багатовекторну політику та нейтралітет найздоровішим вибором. Але вибір на користь багатовекторності врешті-решт послабив позиції України у порівнянні з Польщею, Румунією, Угорщиною, та навіть колишніми республіками СРСР – Латвією, Литвою, Естонією. Усі ці країни розглядалися як потенційні члени Європейського Союзу та, відповідно, потенційні реципієнти економічної допомоги з боку організацій Європейської Спільноти. При цьому економічна ситуація (яка в майбутньому буде описуватися ЄС як головна перешкода вступу України до організації) в таких країнах, як Польща та Румунія, була на початку 1990-х рр. гіршою, ніж в Україні, значно вищим був ризик голоду. Однак, оскільки Польща та Румунія відразу почали активно працювати над оформленням асоціації з ЄС, вони відповідно розглядалися не як «залишки Радянського Союзу», а як визволені від його контролю європейські країни. Тим часом Україна була змушена доводити свою неконфліктність шляхом ліквідації залишків ядерного арсеналу СРСР, а також опинилася на порозі масштабних реформ економіки задля переходу на рейки капіталізму та відповідної політичної боротьби щодо цього питання.

Врешті-решт, саме відсутність згоди українських політиків стосовно напрямку розвитку держави в цей період спричинила подальше відставання України від Польщі на шляху до європейської інтеграції.

Отже, політичні зміни в Україні і Польщі дали новий поштовх для розвитку українсько-польського партнерства, яке на 2005 р. було формалізовано на рівні угод та інституцій. Враховуючи необхідність юридичного закріплення особливих відносин між партнерами, упродовж періоду становлення відносин між Україною та Польщею були підписані документи, які закріпили як особливості двосторонніх відносин, так і підтвердили можливість співпраці двох країн в європейських інтеграційних процесах. У той час як Польща поступово стала «локомотивом» європейської інтеграції України, сама Україна отримала роль посередника у відносинах країн СНД з ЄС, у першу чергу завдяки підтримці в їхніх європейських амбіціях і русі в бік решти Європи Республіки Молдова і Республіки Білорусь.

У перспективі вивчення цієї проблеми виграло б від ширшого дослідження періоду 2000–2004 рр., коли, з одного боку, багатовекторність і нейтральність України вважалися стабільно непохитними, а з іншого, саме в цей період, із впливом Польщі та США, розвивалися відносини Україна–НАТО. Відхід від внутрішньоукраїнських політичних упереджень та знаходження відповіді на те, чому саме адміністрація Л. Кучми активно розвивала участь України у місях НАТО, а також, які були польські інтереси у залученні України до програм партнерства, дозволить історикам відповідати на багато питань щодо сьогоденного розвитку України та її місця на світовій арені.

Заслугує на увагу зв'язок між українсько-польськими відносинами та ланцюжком Україна–НАТО із відображенням ролі як європейської, так і атлантичної інтеграції, та показу подібності і різниці між цими процесами.

Abstract

The article depicts a retrospective of the establishment of relations between Ukraine and the Republic of Poland as independent states after the fall of the Eastern bloc. Its task is to analyze the treaties and other documents that formed the contractual basis of the Ukrainian-Polish bilateral relations and the answers to how these documents influenced the development of relations in the 1990's; as well as the study of the roles of individuals of Ukrainian and Polish diplomats in the development of relations. The combination of methods of studying documents and those who carried out real actions in order to make them a reality allows us to reveal the relevant period as the one characterized by the beginning of a tendency for Poland's diplomatic influence on Ukraine to accelerate European integration.

The study describes the formation of relations between independent Ukraine and the Republic of Poland. It reflects that certain intentions regarding joint efforts in Euro-Atlantic integration were present in the Ukrainian-Polish relations even before 2004 on both sides. However, the greater activity of the Republic of Poland in its efforts of joining NATO and preparing for an early integration into the EU led to Ukraine being left far behind Poland on the respective path of integration. Ukrainian initiatives to build a common «security and stability zone in Central and Eastern Europe» ended up irrelevant after the expansion of NATO. On the other hand, the changing attitude of the Ukrainian leadership to the idea of expanding NATO with the countries of the Visegrad Group opened new opportunities for partnership in the 2000s. Strengthening partnership with Poland provided Ukraine with an opportunity to become an intermediary of rapprochement with the European Union for the countries of the Commonwealth of Independent States, such as the Republic of Moldova and the Republic of Belarus. Conclusively, the article defines the main achievement of the Polish–Ukrainian relations of this period as the creation of a legal framework for bilateral cooperation in many sectors.

Key words: *international treaties, foreign policy, dissolution of the Soviet Union, Ukraine, the Republic of Poland, the Visegrad Group, international relations.*

Аннотация

В статье рассматривается ретроспектива становления отношений Украины и Республики Польша в качестве независимых государств после падения Восточного блока. Её задачи: анализ договоров и других документов, которые составили договорно-правовую основу украинско-польских билатеральных отношений, и как эти документы повлияли на ход развития отношений в 1990-х гг.; а также исследование ролей украинских и

польських дипломатів в розвитку отношений. Сочетание методов исследования документов и лиц, которые вели реальные действия для воплощения их в жизнь, позволяет раскрыть начало дипломатического влияния Польши на Украину для ускорения европейской интеграции.

Исследование описывает становление отношений независимой Украины и Республики Польша. Оно отражает, что определенные намерения относительно совместных усилий в евроатлантической интеграции присутствовали в украинско-польских отношениях до 2004 с обеих сторон. Однако активность Республики Польша в вопросах вхождения в НАТО и подготовке к скорейшей интеграции в ЕС привело к тому, что Украина осталась далеко позади собственно Польши на этом пути. Украинские инициативы по строительству общей «зоны безопасности и стабильности в Центрально-Восточной Европе» стали неактуальными после расширения НАТО. Изменение отношения украинского руководства к идее расширения НАТО за счет стран Вышеградской группы, с другой стороны, открыло новые возможности для партнерства в 2000-х годах. Усиление партнерства с Польшей предоставило Украине возможность превратиться в посредника сближения с Европейским Союзом стран СНГ, таких как Республика Молдова и Республика Беларусь. Главным же достижением польско-украинских отношений этого периода статья определяет создание юридической базы для билатерального сотрудничества во многих отраслях.

Ключевые слова: международные договоры, внешняя политика, распад СССР, Украина, Республика Польша, Вышеградская группа, международные отношения.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про державний суверенітет України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>
2. Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_176/conv
3. Довбуш Г. Українсько-польські відносини: потреба перезавантаження чи продовження? URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2169860.html>
4. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172/conv
5. Іванченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ : УАННП, 1997. 688 с.
6. Спільне Комюніке про встановлення ближчим часом дипломатичних відносин. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_003/conv
7. Chojnowski A., Bruski J. Ukraina. Instytut historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa : Wydawnictwo TRIO. 2006. 409 s.

8. Draus J. Polish–Ukrainian relations after independence. *New Ukraine. A Journal of History and Politics*. 2011. № 10. Pp. 51–72.
9. Kapuśniak T. Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa-Lublin. 2008. 320 s.
10. Stephen R. Burant. Poland, Ukraine, and the Idea of Strategic Partnership. The Carl Beck papers in Russian & East European studies, Center for Russian & East European Studies (1999). URL: <http://carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/81>

References

1. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy [*Declaration of State Sovereignty of Ukraine*] URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>.
2. Deklaratsiia pro pryntsyipy ta osnovni napriamky rozvytku ukraïnsko-polskykh vidnosyn [*Declaration on the Principles and Directions of Development of Ukrainian-Polish Relations*]. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_176/conv
3. Dovbush, H. Ukraïnsko-polski vidnosyny: potreba Perezavantazhennia chy prodovzhennia? [*Ukrainian-Polish relations: the need to reload, or to continue?*]. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2169860.html>
4. Dohovir mizh Ukraïnoiu i Respublikoïu Polshcheïu pro dobrosusidstvo, družni vidnosyny i spivrobotnytstvo. [*Treaty on Good Neighbourhood, Friendly Relations and Cooperation between the Republic of Poland and Ukraine*]. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172/conv.
5. Ivanchenko, O. (1997). Ukraina v systemi mizhnarodnykh vidnosyn; istorychna retrospektyva i suchasnyi stan. [*Ukraine in the system of international relation. Historical retrospective and the contemporary state*]. Kiyv : UANNP.
6. Spilne Komïunike pro vstanovlennia blyzhchym chasom dyplomatychnykh vidnosyn. [*Joint Communique on the Upcoming Establishment of Diplomatic Relations*]. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/616_003/conv
7. Chojnowski, A., Bruski, J. (2006) Ukraina. Instytut historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
8. Draus, J. (2011). Polish-Ukrainian relations after independence. *New Ukraine. A Journal of History and Politics*, no 10 (in English). S. 51–72.
9. Kapuśniak, T. (2008). Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie [*Ukraine as an area of international influence after the Cold War*]. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa-Lublin.
10. Stephen, R. Burant. (1999). Poland, Ukraine, and the Idea of Strategic Partnership. The Carl Beck papers in Russian & East European studies, Center for Russian & East European Studies. URL: <http://carlbeckpapers.pitt.edu/ojs/index.php/cbp/article/view/81>

УДК 94(5-11):327

РЕГІОНАЛІЗМ У «ВЕЛИКІЙ СХІДНІЙ АЗІЇ» У ХХІ СТ.

Городня Наталія

Стаття висвітлює стан, динаміку й основні формати регіоналізму у «великій Східній Азії», характеризує найбільш перспективні проекти і тенденції регіональної інтеграції останніх років. Показано суттєвий прогрес східноазійського регіоналізму у ХХІ ст. Його основними форматами є АСЕАН, «АСЕАН+1», «АСЕАН+3», «АСЕАН+6», АТЕС. У процесі ратифікації, переговорів чи обговорення перебувають інші потенційно впливові регіональні проекти. Регіональна інтеграція відбувається переважно у торговельно-економічній сфері на рівні підписання угод про вільну торгівлю і узгодження їх між собою. Виняток складають лише створення Спільноти АСЕАН у трьох сферах і вироблення спільних механізмів захисту фінансової безпеки держав-учасниць у рамках форуму «АСЕАН+3». Різні формати східноазійського регіоналізму є значною мірою конкурентними: форуми «АСЕАН+3» і «АСЕАН+6», угоди Транстихоокеанське партнерство і Регіональне усебічне економічне партнерство, концепції Східноазійської спільноти і «вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону». Це відображає складність стратегічного середовища у цій частині світу. Крім сприяння торговельно-інвестиційній діяльності, регіоналізм у «великій Східній Азії» є також інструментом боротьби великих держав за регіональний вплив та перестраховування малих і середніх держав від потенційних ризиків.

Ключові слова: *регіоналізм, регіональна інтеграція, «велика Східна Азія», АСЕАН, АТЕС, «АСЕАН+3», «АСЕАН+6», Транстихоокеанське партнерство.*

Тривалий динамічний розвиток економік переважної більшості держав Східної Азії перетворив цей регіон на двигун глобального економічного зростання і центр тяжіння для провідних міжнародних компаній, а також позарегіональних держав, включаючи Україну, обумовив їхнє прагнення зміцнити торговельно-економічні і політичні відносини зі східноазійськими державами на двосторонньому і багатосторонньому рівнях. Важливим підґрунтям для цього є розуміння регіоналізму у цій частині світу, який є одним із двигунів його розвитку. Під регіоналізмом ми маємо на увазі ідеологію регіональної інтеграції і політику, спрямовану на реалізацію регіональних проектів і керування інтеграційними процесами у бажаному напрямку, на відміну від регіоналізації, що є об'єктивним процесом без державного втручання, що призводить до інтеграції у певних географічних межах.

В Україні регіоналізм у Східній Азії та Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) першим почав вивчати С. О. Шергін, який продовжує плідно працювати у цьому напрямку [20; 21]. Автор цієї статті також тривалий час у відділі Азії і Африки Інституту всесвітньої історії НАНУ (до 2014 р. – Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ) вивчає інтеграційні процеси у Східній Азії й АТР, у тому числі і регіональному політику США [16; 17; 18]. Аналізу основних інтеграційних моделей у Східній Азії присвячено дисертацію І. Ю. Холода [19], підготовлену у вже зазначеному відділі.

З огляду на динамічні зміни регіональної ситуації східноазійська інтеграція і чинники, що на неї впливають, є предметом постійного аналізу аналітичних центрів в усьому світі. Так, останні публікації з цієї проблематики американських аналітичних центрів Брукінгс, Рада з міжнародних справ і Фонд «Спадщина» стосуються перспектив угоди Транс-Тихоокеанське партнерство [1; 14], змісту концепції «вільного і відкритого Індійсько-океанського регіону» [8; 13], участі латиноамериканських держав у новому Азійсько-Тихоокеанському торговельному порядку [3]. Вони свідчать про динамічність і багатоаспектність регіональних інтеграційних процесів у цій частині світу.

Метою цієї статті є висвітлення стану, динаміки та основних форматів регіоналізму у «великій Східній Азії», характеристика найбільш перспективних проєктів і тенденцій регіональної інтеграції останніх років.

Окреслити межі регіону у Східній Азії досить складно через різні концепції цього регіону – Південно-Східна Азія, Східна (Північно-Східна) Азія, «велика Східна Азія», Південний Тихоокеанський регіон, Азійсько-Тихоокеанський регіон, Індійсько-Тихоокеанський регіон тощо – у складі різних країн. Ми використовуємо термін «велика Східна Азія» як найбільш, на нашу думку, прийнятний для цілей цього дослідження, оскільки у центрі усіх регіональних проєктів перебувають східноазійські держави (Північно-Східної і Південно-Східної Азії).

Регіональна інтеграція у Східній Азії має різні формати і форми. Це пояснюється значною різноманітністю заначеного регіону (географічною, історичною, етнічною, культурною тощо), а також складним стратегічним середовищем, що постійно змінюється. Основними форматами регіоналізму у «великій Східній Азії» є: 1) АСЕАН (Асоціація країн Південно-Східної Азії) у складі десяти держав-членів (Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни); 2) «АСЕАН+1» (або «10+1»), що охоплює відносини між АСЕАН та її партнерами по діалогу; 3) «АСЕАН+3» (або «10+3») за участю держав АСЕАН, Японії, Китаю і Республіки Кореї; 4) «АСЕАН+6» (або «10+6»), що додатково включає Австралію, Нову Зеландію, Індію; 5) форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) у складі 21 економіки Тихоокеанського регіону, включаючи США, Канаду, Мексику, Чилі, Перу, Росію. У

межах цих структур діють численні механізми на рівні старших посадовців, міністрів і їхніх заступників у різних секторах економіки; щорічно відбуваються зустрічі міністрів закордонних справ, а також саміти лідерів держав-учасниць. У 2011 р., після приєднання до Східноазійського саміту («АСЕАН+6») США і Росії, виникла структура «АСЕАН+8», проте вона не стала форматом регіональної інтеграції.

Регіональна інтеграція у цій частині світу відбувається переважно в торговельно-економічній сфері, яка, у свою чергу, перебуває на рівні формування режимів вільної торгівлі. Виняток складає лише АСЕАН, яка, крім режиму вільної торгівлі, створила також Економічну спільноту, тобто спільний ринок. Угоди про вільну торгівлю (ФТА) є початковим рівнем регіональної економічної інтеграції (наступним після преференційної торгівлі). Вони передбачають скасування чи зменшення митних тарифів між країнами, що їх підписали (часто за винятком найбільш чутливих галузей), але не вимагають від них встановлення спільного митного тарифу стосовно третіх держав і створення наднаціональних органів, на відміну від більш високих рівнів регіональної економічної інтеграції, таких як митний союз, спільний ринок та економічний союз. Проте навіть створення режимів вільної торгівлі зіштовхується у Східній Азії зі значними перешкодами, обумовленими складним стратегічним середовищем цього регіону.

Усі регіональні інституції за участю східноазійських держав можна візуально уявити у вигляді кіл, які перетинаються. Складовою частиною усіх їх є АСЕАН, що визначає центральну роль цієї організації в інтеграційних процесах у межах Південно-Східної Азії (ПСА), Східної Азії, «великої Східної Азії», Азійсько-Тихоокеанського й Індійсько-Тихоокеанського регіонів.

Провідна роль АСЕАН у процесах регіональної інтеграції обумовлюється кількома основними чинниками.

По-перше, регіональна інтеграція у рамках АСЕАН характеризується повільністю, неформальністю, прагненням досягти консенсусу, уникненням інституціоналізації, натомість, виробленням звички працювати разом (так званий «шлях АСЕАН»). Така модель довела свою ефективність для Південно-Східної Азії – найбільш диверсифікованого регіону світу зі складним стратегічним середовищем. Вона виявилася також найбільш прийнятною для ширшої Східної Азії й АТР.

По-друге, слабкість Асоціації робить її зручним посередником у налагодженні співробітництва між великими регіональними державами. У той час як кожна з них претендує на регіональне лідерство і жодна не готова визнати його за іншою, центральну роль АСЕАН у процесах регіональної інтеграції визнають усі.

По-третє, внутрішня інтеграція АСЕАН постійно випереджає решту регіональних структур, що важливо для збереження нею ролі «ядра» регіональних інтеграційних процесів. У 1992 р. АСЕАН першою у

східноазійському регіоні поставила завдання досягти угоди про вільну торгівлю між державами-членами (АФТА). У 2001 р. вона першою створила такий режим, після чого у 2003 р. поставила завдання створення спільноти АСЕАН у трьох сферах – політично-безпековій, економічній і соціокультурній. В економічній сфері, що є найбільш важливою, йшлося про створення Економічної спільноти АСЕАН, тобто спільного ринку з вільним рухом товарів, послуг, робочої сили, інвестицій і капіталів між 10 країнами-учасницями. Реалізація цього завдання супроводжувалася зміцненням і більшою інституалізацією АСЕАН, перетворенням її на регіональний режим, оснований на певних правилах. Цей процес мав видимі економічні результати. У 2014 р. країни АСЕАН колективно були третьою найбільшою економікою у Східній Азії і сьомою у світі [2].

31 грудня 2015 р. було проголошено створення Спільноти АСЕАН, основою якої є Економічна спільнота (спільний ринок). Насправді внутрішня інтеграція АСЕАН не досягла очікуваного рівня. Було запроваджено лише 79,5 % заходів, необхідних для створення Економічної спільноти [15]. Продовжують діяти нетарифні заходи – регуляції у сфері здоров'я і безпеки, ліцензії і квоти [7]. Частка внутрішньої торгівлі АСЕАН у 2016 р. досягла рівня лише 25 %, а не визначеної цілі 30 % [5]. На шляху створення повноцінної Економічної спільноти АСЕАН існують суттєві перешкоди, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Найбільшою проблемою є великий розрив у рівні розвитку держав-членів. Зовнішня політика членів АСЕАН не є інтегрованою. Вони не можуть встановити єдині тарифи й узгодити економічну політику, як це вимагає спільний ринок. Незавершеність процесу створення Економічної спільноти АСЕАН може перешкодити інтеграції «великої Східної Азії» в цілому. Зміцнення Асоціації і збереження за нею центральної ролі у східноазійському регіоналізмі є важливим чинником його прогресу.

Хоч до завершення процесу створення Спільноти АСЕАН ще багато має бути зроблено, на саміті АСЕАН у листопаді 2015 р. було схвалено Бачення спільноти АСЕАН у 2025 р., тобто затверджено нові завдання щодо її розбудови. Після цього розпочалася реалізація Ініціативи з інтеграції АСЕАН і Генерального плану поєднуваності АСЕАН, пріоритетом яких є ліквідація розриву в розвитку між державами-членами.

Важливим форматом регіонального співробітництва у «великій Східній Азії» є відносини АСЕАН з партнерами по діалогу («АСЕАН+1»). Останніми роками їхня кількість зростає. У 2015 р. їх було десять (Австралія, Індія, Європейський Союз, Канада, Китай, Нова Зеландія, Республіка Корея, Росія, США, Японія). Якщо спочатку партнерами АСЕАН по діалогу були лише східноазійські й тихоокеанські держави (першими з них були США і Японія, з 1970-х рр.), то останніми роками Асоціація розширила відносини поза ці межі. З'явилися також нові форми партнерства по діалогу. Станом на 2017 р.

Норвегія, Пакистан, Туреччина і Швейцарія стали партнерами АСЕАН по секторальному діалогу, Німеччина – партнером по розвитку [4].

Найбільш інтенсивно у форматі «АСЕАН+1» з початку XXI ст. розвиваються відносини між АСЕАН і Китаєм. Значний вплив на регіональну динаміку в торговельно-економічній сфері мало підписання між ними у 2002 р. угоди про вільну торгівлю (КАФТА), складовими частинами якої є угоди про торгівлю товарами, послугами та про взаємні інвестиції. Після того, як 1 січня 2010 р. КАФТА вступила в дію, обсяг торгівлі між Китаєм і АСЕАН значно зріс. Якщо у 2005 р. торгівля між ними складала близько 100 млрд дол., то у 2012 р. – близько 250 млрд дол. Китай планує довести обсяги торгівлі з країнами ПСА у 2020 р. до 1 трлн. дол. [11]. У 2017 р. Китай був найбільшим зовнішнім партнером АСЕАН, а АСЕАН – третім найбільшим партнером Китаю [15].

КАФТА створила нове стратегічне середовище у «великій Східній Азії», спонукала інші держави – партнерів АСЕАН по діалогу – вступити з нею в переговори щодо підписання угод про вільну торгівлю. У результаті аналогічні угоди були підписані АСЕАН з АНЗСЕРТА (у складі Австралії і Нової Зеландії), Японією, Республікою Кореєю, Індією.

Початок регіоналізму в Азійсько-Тихоокеанському регіоні пов'язується зі створенням у 1989 р. форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). Склад його учасників виходив поза межі Східної Азії і включав тихоокеанські держави Американського континенту. З того часу США розглядали АТЕС як основний двигун економічної інтеграції в АТР і свого залучення до цього процесу, а також намагалися не допустити створення структур регіональної інтеграції в інших форматах без своєї участі. Якщо у 1990-х рр. це вдавалося, то у XXI ст. ситуація суттєво змінилася.

Форум АТЕС прийняв принципи відкритого регіоналізму і намагався досягти поєднуваності між регіональними торговельними угодами, що виникали у світі, і глобальною торговельною системою. Він також сприяв лібералізації і полегшенню торгівлі між економіками-учасниками. Під впливом США відбувалася інституалізація цього форуму, хоч і дуже повільна, враховуючи специфіку регіону. З 1993 р. почали відбуватися щорічні зустрічі лідерів економік-учасниць. На саміті 1994 р. було висунуто мету створення режиму вільної торгівлі між членами АТЕС (розвиненими – до 1996 р. і рештою – до 2010 р.). Проте це була лише декларація намірів, на шляху реалізації якої були серйозні перешкоди. Врешті вони не були реалізовані [18, 105–118].

Крім складності досягти угоди про вільну торгівлю між 21 економікою з різним рівнем розвитку, відчутного удару по цим намірам завдала Азійська фінансово-економічна криза 1997–1999 рр. Унаслідок цієї кризи форум АТЕС втратив роль основного рушія економічної інтеграції в АТР. Розпочалися численні переговори регіональних держав стосовно досягнення

ними двосторонніх угод про вільну торгівлю, що замінили багатосторонній формат переговорів у рамках АТЕС. Більше того, мали місце своєрідні «перегони» у досягненні таких угод, щоб не опинитися поза межами домовленостей про вільну торгівлю і не зазнати через це економічних збитків.

До ідеї створення режиму вільної торгівлі в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (ФТААР) АТЕС повернувся у 2014 р., коли його саміт підтримав відповідну Пекінську дорожню карту. На саміті АТЕС 2016 р. президент Сі Цзіньпін назвав цей проект критично важливим для «довготривалого процвітання в Азійсько-Тихоокеанському регіоні» [3]. Проте до 2018 р. офіційні переговори з цього питання не розпочалися.

Азійська фінансово-економічна криза 1997–1999 рр. продемонструвала взаємозалежність східноазійських економік і нові загрози їхній безпеці, пов'язані з прискоренням процесів глобалізації, сприяла зміні пріоритетів і започаткуванню нових форматів і напрямів регіональної інтеграції.

Під впливом кризи швидко покращився регіональний імідж Китаю. Збільшення торгівлі було критично важливим для відновлення економік ПСА, у той час як китайська економіка, що швидко зростала, потребувала великої кількості сировини. Така логіка призвела до підписання угоди про вільну торгівлю між АСЕАН і Китаєм (КАФТА), а також до численних двосторонніх економічних угод з ним окремих держав-членів АСЕАН.

Унаслідок Азійської кризи у грудні 1997 р. виник новий формат регіонального співробітництва – форум «АСЕАН+3» за участю лише східноазійських держав (десяти держав АСЕАН, Японії, Китаю і Республіки Кореї). Він вперше об'єднав країни Північно-Східної і Південно-Східної Азії в одній структурі, без участі США та інших західних держав [18, 70–86].

Форум «АСЕАН+3», діяльність якого відбувалася на різних рівнях, включаючи щорічні саміти лідерів держав-учасниць, був передусім форматом налагодження регіонального співробітництва між державами-учасницями у фінансовій сфері для здолання фінансової кризи й вироблення заходів недопущення таких криз у майбутньому. Спочатку це були двосторонні сповгоди між центральними банками держав-учасниць для допомоги одна одній у захисті національних валют, згідно з Чангмейською ініціативою 2000 р., а також створення спільного спостережницького механізму для моніторингу короткострокового руху капіталу і раннього попередження фінансових загроз. У 2003 р. було схвалено рішення про створення в рамках Чангмейської ініціативи Азійського фонду боргових зобов'язань. Якщо перший Азійський фонд боргових зобов'язань був номінований в американських доларах, то другий, створений у грудні 2004 р., – у місцевих валютах. У грудні 2009 р. під впливом глобальної фінансової кризи Чангмейська ініціатива набула багатостороннього характеру. Відбулося об'єднання валютних резервів держав-учасниць і створення на цій основі Регіонального

стабілізаційного фонду для надання допомоги регіональним державам у кризових умовах, незалежно від МВФ [18, 286–292].

У рамках «АСЕАН+3» відбулося також формування розгалуженої мережі співробітництва між державами-учасницями в багатьох інших сферах, включаючи торговельно-економічну. Виникли плани створення у цьому форматі режиму вільної торгівлі шляхом підписання відповідної угоди. Сформована цим форумом Група бачення майбутнього Східної Азії у 2001 р. запропонувала створення Східноазійської спільноти. Каталізатором цього процесу мала бути економіка, включаючи торгівлю й інвестиції. Тож її основою мала стати Східноазійська економічна спільнота у форматі «АСЕАН+3».

Цілям створення Східноазійської спільноти слугувало скликання у 2005 р. першого Східноазійського саміту. Проте конкуренція між Японією і Китаєм за регіональний вплив призвела до того, що до участі у саміті було запрошено Австралію, Нову Зеландію й Індію, які мали тісні економічні зв'язки з АСЕАН. Так виник формат регіонального співробітництва «АСЕАН+6», а разом з цим – дискусії, як узгодити його з «АСЕАН+3».

У 2012 р. саміт «АСЕАН+3» схвалив пропозицію про формування Східноазійської економічної спільноти до 2020 р. [15]. Важливим підґрунтям для цього були економічні успіхи східноазійських держав і прискорення їхньої економічної інтеграції продовж останнього десятиліття. Так, внутрішньо-регіональна торгівля у Східній Азії у 2016 р. перевищила 50 %, у той час як у 1990 р. вона складала 38 %. Регіональній інтеграції сприяли також повільні темпи одужання світової економіки після глобальної кризи 2008–2010 рр. Проте останніми роками політичний консенсус щодо створення Східноазійської економічної спільноти ослаб. План досягнення кінцевої цілі не було розроблено, також не було створено механізмів моніторингу імплементації цього процесу [15].

Серед перешкод на шляху створення Східноазійської економічної спільноти слід визначити такі: по-перше, брак взаємної довіри між країнами-учасницями, у той час як вона є основою регіональної інтеграції; по-друге, неповна імплементація угоди про Економічну спільноту АСЕАН, створення якої є центральною для побудови Східноазійської економічної спільноти; по-третє, існування загроз центральній ролі АСЕАН у цьому процесі, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

У листопаді 2016 р. АСЕАН висунула нову ініціативу – створення Регіонального усебічного економічного партнерства (РУЕП) у форматі «АСЕАН+6». Вона стала результатом вивчення питання, в якому форматі угода про вільну торгівлю буде більш ефективною – «АСЕАН+3» чи «АСЕАН+6». На той час АСЕАН вже мала угоди про вільну торгівлю з усіма державами «+6», проте вони базувалися на різних умовах, що викликало так званий ефект «миски спагеті». Відмінність цих умов могла шкодити, а не

сприяти регіональній торгівлі, що викликало потребу узгодити їх між собою. Ця ініціатива була підтримана самітом «АСЕАН+3».

Угода про Регіональне усебічне економічне партнерство передбачає також вдосконалення угод про вільну торгівлю, досягнутих АСЕАН з регіональними державами, при урахуванні індивідуальних обставин держав-учасниць. Так, протекціонізм деяких чуттєвих галузей / груп товарів передбачається зберегти, здійснювати лібералізацію у сфері послуг й інвестицій повільніше, ніж торгівлі, через нерівномірність розвитку окремих економік-учасниць [12]. Існує думка, що РУЕП може бути форматом не лише економічного інтеграційного процесу, а й створення у довгостроковій перспективі Східноазійської спільноти.

Переговори щодо РУЕП тривають з травня 2013 р. і просуваються складно. Важливою є їхня підтримка Китаєм – на противагу переговорам про досягнення торговельної угоди Транстихоокеанське партнерство (ТТП), які з 2009 р. очолила американська адміністрація Б. Обами. Хоча США не були ініціатором цієї угоди, досягнутої Сінгапуром, Новою Зеландією, Чилі і Брунеєм у 2003–2004 рр., адміністрація Б. Обами значно розширила попередній проект до 12 держав, включаючи Японію. Переговори відбувалися за участю держав-членів АТЕС і включали багато питань, які вперше обговорювалися на цьому форумі, однак основною відмінністю угоди ТТП було те, що вона ґрунтувалася не на добровільних засадах, як АТЕС, а на правилах, обов'язкових для виконання. Вона передбачала більш глибоку економічну лібералізацію держав-учасниць, ліквідацію тарифів і реформування державних підприємств, включала положення про захист прав робітників, довілля й інтелектуальної власності.

Після складних переговорів угода про Транстихоокеанське партнерство за участю 12 тихоокеанських держав (США, Японія, Австралія, Нова Зеландія, Сінгапур, В'єтнам, Малайзія, Бруней, Канада, Мексика, Перу, Чилі) була підписана в кінці 2015 р. Серед них були чотири держави АСЕАН і ще три держави, що входили до структури «АСЕАН+6». Угода передбачала, що інші тихоокеанські держави могли приєднатися до неї пізніше, якщо вважатимуть, що вона відповідає їхнім інтересам. У 2016 р. про бажання до приєднатися до ТТП заявили Тайвань, Республіка Корея, Філіппіни, Таїланд, Індонезія, Камбоджа, деякі латиноамериканські держави. Китай не став учасником цих переговорів і натомість підтримав Регіональне усебічне економічне партнерство у форматі «АСЕАН+6» як проект, альтернативний до ТТП. Одна з причин цього полягала у тому, що ТТП посилювало залучення США до регіональних інтеграційних процесів, а, отже, й вплив США у «великій Східній Азії», що не відповідало інтересам Китаю.

Кандидат у президенти США на виборах 2016 р. Д. Трамп критикував ТТП як не вигідну для Америки торговельну угоду. Однією з перших його дій як президента у січні 2017 р. була відмова від участі у ній. Такий розвиток подій дозволив Китаю перехопити у США ініціативу, створив сприятливі

можливості для просування проекту регіональної інтеграції у рамках «великої Східної Азії», а не АТР, без участі США.

Після виходу США з угоди Транстихоокеанське партнерство лідерство у її збереженні взяла на себе Японія. 8 березня 2018 р. 11 держав-учасниць підписали нову угоду, з деякими змінами, під назвою Усебічна і прогресивна угода з Тихоокеанського партнерства (СРТРР). Вона зберегла основні положення ТТП і передбачає вступ нових членів, включаючи США. Значення цієї угоди не лише економічне, але й політичне. Вона дозволяє державам-членам перестрахуватися проти тенденцій китайського меркантилізму й американського протекціонізму, і водночас пропонує альтернативу китайсько-центричним ініціативам економічної інтеграції регіону [3]. Невдовзі з боку адміністрації Д. Трампа надійшли сигнали про можливість повернення США до цієї угоди, хоча визнається, що це буде непросто [1; 14].

Ще одним перспективним напрямом регіональної інтеграції у Східній Азії є досягнення угоди про вільну торгівлю між Китаєм, Японією і Республікою Корея. Після досить тривалого періоду підготовки переговори розпочалися у березні 2013 р. Вони відбуваються складно. Перспективи їх завершення невідомі. Визнається, що у короткостроковій перспективі досягнення такої угоди навряд чи можливе, проте східноазійські експерти розраховують на зближення між Китаєм, Японією і Республікою Корея у майбутньому, адже без цього створення Східноазійської економічної спільноти неможливе.

Важливою ініціативою, що може надати новий поштовх процесам регіональної інтеграції у «великій Східній Азії», є китайський проект «Один пояс, один шлях», спрямований на реалізацію масштабних інфраструктурних проектів. Його цілі мають багато спільного з Генеральним планом поєднуваності АСЕАН щодо розвитку транспортної інфраструктури у ПСА для забезпечення більш тісних економічних зв'язків між державами-членами. Водночас його реалізація сприятиме значному посиленню економічного, політичного і культурного впливу Китаю у ПСА. Проте ця ініціатива виходить за межі Південно-Східної і «великої Східної Азії». Вона передбачає забезпечення поєднуваності азійського, європейського й африканського континентів та розташованих біля них морів. Оголошені також плани про поширення цього проекту на країни Латинської Америки. Це посилить вплив Китаю у глобальному масштабі.

У цих умовах спостерігається суттєве зближення між Японією й Індією, інтенсифікація економічних, дипломатичних і військових зв'язків між ними на різних рівнях, включаючи найвищий. Основною причиною цього є стурбованість двох держав перспективами порушенням регіонального статус-кво [6; 9].

Адміністрація Д. Трампа підтримала і розвинула концепцію Індійсько-Тихоокеанського регіону, запропоновану адміністрацією Б. Обама у 2012 р. З жовтня 2017 р. її провідні представники почали просувати концепцію

порядку, оснований на правилах, у межах «вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону». Д. Трамп неодноразово звертався до неї під час свого азійського турне у листопаді 2017 р. У грудні 2017 р. її вперше використано у Стратегії національної безпеки США, яка акцентує на американських інтересах в Індійсько-Тихоокеанському регіоні, що простягається «від західних берегів Індії до західних берегів США», є «найбільш населеною і динамічною в економічному відношенні частиною світу», і де відбувається «геополітична конкуренція між вільним і репресивним баченнями світу» [10, 45].

Ця концепція відображає бачення Америкою та її союзниками (Японією і Австралією) Індії як складової частини великого регіону, що поєднує Індійський і Тихий океани, і є реакцією на нові виклики з боку Китаю. У листопаді 2017 р. США, Австралія, Індія і Японія відновили свій чотиристоронній діалог, який вони на нетривалий період започаткували у травні 2007 р. Їх об'єднує бачення Індійсько-Тихоокеанського регіону, оснований на правилах, і стурбованість окремими аспектами зовнішньої політики Китаю [8].

Усі чотири держави зайняли критичну позицію щодо китайської ініціативи «Один пояс, один шлях». Особливо непоступливою є позиція Індії у зв'язку з проектом створення Китайсько-пакистанського економічного коридору через окуповані Пакистаном території Кашміру.

Нове стратегічне середовище в АТР, що виникло у зв'язку з виходом США з ТПП і переговорами про нові умови Північно-Американської угоди про вільну торгівлю (НАФТА), вплинуло також на позицію деяких латиноамериканських держав. Виникло кілька інтеграційних проектів, що мають сприяти інтенсифікації економічних відносин між Латинською Америкою і Східною Азією. По-перше, це приєднання латиноамериканських держав до Усебічної і прогресивної угоди з Тихоокеанського партнерства; по-друге, створення зони вільної торгівлі в Азійсько-Тихоокеанському регіоні; по-третє, вступ східноазійських партнерів до Тихоокеанського альянсу; по-четверте, поширення Регіонального усебічного економічного партнерства на Латинську Америку [3].

Ініціатива інтеграції Латинської Америки з Азією належить Тихоокеанському альянсу в складі Мексики, Чилі, Перу і Колумбії. У червні 2017 р. асоційованими членами Альянсу стали Канада, Австралія, Нова Зеландія і Сінгапур, що передбачає їхні переговори про вільну торгівлю з цим торговельним блоком. Зацікавленість у цьому виявила також Республіка Корея. Інші східноазійські партнери є спостерігачами при Тихоокеанському альянсі, який має також спільний робочий порядок денний з АСЕАН. У листопаді 2016 р. Мексика, Чилі і Перу висловили також інтерес до участі у Регіональному усебічному економічному партнерстві. У випадку підписання цієї угоди можуть виникнути нові контури регіоналізму у «великій Східній Азії».

Отже, упродовж двох останніх десятиліть східноазійський регіоналізм досяг суттєвого прогресу. Проте конструювання регіону у цій частині світу триває. Воно відбувається на основі різних концепцій, у різних форматах і формах. Основними форматами регіоналізму у «великій Східній Азії» є АСЕАН, «АСЕАН+1», «АСЕАН+3», «АСЕАН+6» і АТЕС. У процесі ратифікації, переговорів чи обговорення перебувають інші потенційно впливові регіональні проекти. Регіональна інтеграція відбувається переважно у торговельно-економічній сфері на рівні підписання угод про вільну торгівлю і узгодження їх між собою. Виняток складають лише створення Спільноти АСЕАН у трьох сферах і вироблення спільних механізмів захисту фінансової безпеки держав-учасниць у рамках форуму «АСЕАН+3». Різні формати східноазійського регіоналізму є значною мірою конкурентними, що відображає складне стратегічне середовище у цій частині світу. Про це свідчить конкуренція між форумами «АСЕАН+3» і «АСЕАН+6», угодами Транстихоокеанське партнерство і Регіональне усебічне економічне партнерство, концепціями Східноазійської спільноти та «вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону». Тож, крім сприяння торговельно-інвестиційній діяльності, регіоналізм у «великій Східній Азії» є також інструментом боротьби великих держав за регіональний вплив та перестраховування малих і середніх держав від потенційних ризиків.

Abstract

The paper studies major frameworks of regionalism in «larger East Asia», including its recent developments and trends. It reveals an essential progress of regionalism in the part of the world in the 21st century as well as difficulties on its way. ASEAN, «ASEAN+1», «ASEAN+3», «ASEAN+6» and APEC are the major regional frameworks. Some potentially influential regional projects are in process of ratification, negotiation or discussion. The regional integration has occurred mostly in economic sphere in the form of free trade agreements (FTAs) and reaching their consistency. The only exceptions are ASEAN Community in three spheres, and mutual security mechanisms in financial sphere within «ASEAN+3» framework.

Different regional projects are competitive, for example, «ASEAN+3» and «ASEAN+6» frameworks, Transpacific Partnership and Regional Comprehensive Economic Partnership agreements, and East Asian Community and «free and open Indo-Pacific region» concepts. Besides bolstering trade and investments, regionalism in «larger East Asia» is an instrument of great powers' rivalry for regional influence, and middle and small powers' hedging against potential risks.

Key words: regionalism, regional integration, «larger East Asia», ASEAN, APEC, «ASEAN+3», «ASEAN+6», Transpacific Partnership.

Аннотація

Статья раскрывает динамику и основные форматы регионализма в Восточной Азии, характеризует наиболее перспективные проекты и тенденции региональной интеграции последних лет.

Показано существенный прогресс восточноазиатского регионализма за последние два десятилетия. Его основными форматами являются «АСЕАН», «АСЕАН+1», «АСЕАН+3», «АСЕАН+6», АТЭС. В процессе ратификации, переговоров или обсуждения находятся другие потенциально влиятельные региональные проекты. Региональная интеграция происходит в основном в торгово-экономической сфере на уровне подписания соглашений о свободной торговле и достижения их согласованности. Исключения составляют лишь создание Сообщества АСЕАН в трех сферах и формирование механизмов защиты государств-членов от внешних финансовых угроз в формате «АСЕАН+3».

Разные форматы восточноазиатского регионализма являются в значительной степени конкурентными: форумы «АСЕАН+3» и «АСЕАН+6», соглашения Транстихоокеанское партнерство и Региональное всестороннее экономическое партнерство, концепции Восточноазиатского сообщества и «свободного и открытого Индийско-Океанского региона». Это свидетельствует о сложности стратегической обстановки в этой части мира. Регионализм в «большой Восточной Азии» не только способствует торгово-экономической деятельности. Он является инструментом борьбы великих держав за региональное влияние, а также перестрахования малых и средних государств от потенциальных рисков.

Ключевые слова: *регионализм, региональная интеграция, «большая Восточная Азия», АСЕАН, АТЭС, «АСЕАН+3», «АСЕАН+6», Транстихоокеанское партнерство.*

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Alden Edward. U.S. Needs Asian Partners in Economic Fight with China. April 16, 2018. URL: <https://www.cfr.org/blog/us-needs-asian-partners-economic-fight-china>
2. ASEAN Economic Community. URL: <http://asean.org/asean-economic-community/>
3. Estevadeordal, Antony. Latin America in the New Asia-Pacific Trade Order. March 22, 2018. URL: <https://www.brookings.edu/research/latin-america-in-the-new-asia-pacific-trade-order/>
4. External Relations. URL: <http://asean.org/asean/external-relations/>
5. Hastiadi Fithra Faisal. East Asian Economic Community Post Brexit: Regainian the Momentum. URL: www.feb.ui.ac.id/wp-content/.../12/RPM-Hot-Topic-5.pdf

6. Hikotani Takako. Trump's Gift to Japan Time for Tokyo to Invest in the Liberal Order. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/asia/2017-08-15/trumps-gift-japan?cid=int-rec&pgtype=art>
7. Lehmacher Wolfgang. The ASEAN Economic Community: what you need to know. 31 May 2016. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/asean-economic-community-what-you-need-to-know/>
8. Madan Tanvi. The Rise, Fall, and Rebirth of the 'Quad'. November 16, 2017. URL: <https://warontherocks.com/2017/11/rise-fall-rebirth-quad/>
9. Miller J. Berkshire. How Abe and Modi Can Save the Indo-Pacific Asia's Most Strategic Friendship. November 15, 2017 URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2017-11-15/how-abe-and-modi-can-save-indo-pacific?cid=nlc-fa_twofa-20171116
10. National Security Strategy of the United States of America. December 2017. URL: <https://www.whitehouse.gov/.../2017/.../NSS-Final-12-18-2017>
11. Perlez, Jane. Cancellation of Trip by Obama Plays to Doubts of Asia Allies. October 4, 2013. *The New York Times*. URL: <http://www.nytimes.com/2013/10/05/world/asia/with-obama-stuck-in-washington-china-leader-has-clear-path-at-asia-conferences.html?src=recg>
12. Regional Comprehensive Economic Partnership. Joint Statement. The First Meeting of Trade Negotiating Committee. 10 May 2013. URL: <http://www.asean.org/news/asean-statement-communicues/item/regional-comprehensive-economic-partnership-rcep-joint-statement-the-first-meeting-of-trade-negotiating-committee>
13. Smiths, Jeff. Unpacking the Free and Open Indo-Pacific. March 14, 2018. URL: <https://warontherocks.com/2018/03/unpacking-the-free-and-open-indo-pacific/>
14. Solís, Mireya and Jennifer Mason. As the TPP Lives on, the U.S. Abdicates Trade Leadership. March 9, 2018. URL: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/03/09/as-the-tpp-lives-on-the-u-s-abdicates-trade-leadership/>
15. Zhu Caihua and Feng Xingyan. East Asia Economic Community: Vision and Reality. URL: <http://www.caifc.org.cn/en/content.aspx?id=4398>
16. Городня Н. Регіон Східна Азія у XXI ст.: взаємовідносини між державами «глобального Півдня». *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: збірник наукових праць*. Київ : Інститут всесвітньої історії НАН України, 2016. С. 12–34.
17. Городня Н. Д. Роль АСЕАН у розвитку міждержавної взаємодії країн Південно-Східної Азії. *Гілея*. 2015. Вип. 99. С. 109–112. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=121>
18. Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США. Київ: Прінт-сервіс, 2014. 528 с. URL: http://library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/books/other/gorodnya_shidny_2014.pdf

19. Холод І. Ю. Еволюція інтеграційних моделей у Східній Азії: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Миколаїв, 2016. 20 с.
20. Шергін С. О. Дилема східноазійського регіоналізму. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип. 11. Част. II. С. 36–40.
21. Шергін С. О. Теоретичні засади та специфіка східноазійського регіоналізму. *Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки) : Збірник наукових праць*. Київ : Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. С. 9–18.

References

1. Alden, Edward. U.S. Needs Asian Partners in Economic Fight with China. April 16, 2018. URL: <https://www.cfr.org/blog/us-needs-asian-partners-economic-fight-china>
2. ASEAN Economic Community. URL: <http://asean.org/asean-economic-community/>
3. Estevadeordal, Antony. Latin America in the New Asia-Pacific Trade Order. March 22, 2018. URL: <https://www.brookings.edu/research/latin-america-in-the-new-asia-pacific-trade-order/>
4. External Relations. URL: <http://asean.org/asean/external-relations/>
5. Hastiadi, Fithra Faisal. East Asian Economic Community Post Brexit: Regain the Momentum. URL: www.feb.ui.ac.id/wp-content/.../12/RPM-Hot-Topic-5.pdf
6. Hikotani, Takako. Trump's Gift to Japan Time for Tokyo to Invest in the Liberal Order. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/asia/2017-08-15/trumps-gift-japan?cid=int-rec&pgtype=art>
7. Lehmacher, Wolfgang. The ASEAN Economic Community: what you need to know. 31 May 2016. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/asean-economic-community-what-you-need-to-know/>
8. Madan, Tanvi. The Rise, Fall, and Rebirth of the 'Quad'. November 16, 2017. URL: <https://warontherocks.com/2017/11/rise-fall-rebirth-quad/>
9. Miller, J. Berkshire. How Abe and Modi Can Save the Indo-Pacific Asia's Most Strategic Friendship. November 15, 2017. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/japan/2017-11-15/how-abe-and-modi-can-save-indo-pacific?cid=nlc-fa_twofa-20171116
10. National Security Strategy of the United States of America. December 2017 URL: <https://www.whitehouse.gov/.../2017/.../NSS-Final-12-18-2017>
11. Perlez, Jane. Cancellation of Trip by Obama Plays to Doubts of Asia Allies. October 4, 2013. *The New York Times*. URL: <http://www.nytimes.com/2013/10/05/world/asia/with-obama-stuck-in-washington-china-leader-has-clear-path-at-asia-conferences.html?src=recg>
12. Regional Comprehensive Economic Partnership. Joint Statement. The First Meeting of Trade Negotiating Committee. 10 May 2013. URL:

- <http://www.asean.org/news/asean-statement-communicues/item/regional-comprehensive-economic-partnership-rcep-joint-statement-the-first-meeting-of-trade-negotiating-committee>
13. Smiths, Jeff. Unpacking the Free and Open Indo-Pacific. March 14, 2018. URL: <https://warontherocks.com/2018/03/unpacking-the-free-and-open-indo-pacific/>
 14. Solís, Mireya and Jennifer Mason. As the TPP Lives on, the U.S. Abdicates Trade Leadership. March 9, 2018. URL: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/03/09/as-the-tpp-lives-on-the-u-s-abdicates-trade-leadership/>
 15. Zhu Caihua and Feng Xingyan. East Asia Economic Community: Vision and Reality. URL: <http://www.caifc.org.cn/en/content.aspx?id=4398>
 16. Gorodnia, N. (2016). Rehion Shidna Asia u 21 stolitti: Vzayemovidnosyny miz derzavamy «globalnogo Pivdnia» [*East Asian Region in the 21st Century: Relations among Global South Nations*]. Istorychnyi rozvytok globalnoji peryferii jak chynnyk transformatsiji suchasnoji svitosystemy: zbirnyk naukovyh prats. Kyiv : Instytut vsesvitniroyi istorii NAN Ukrainy, 12–34.
 17. Gorodnia, N. (2015). Rol ASEAN u rozvytky mizderzavnoi vzayemodiji krajiny Pivdenno-Shidnoji Asii [*The ASEAN's Role in Interactions among Southeast Asian Nations*]. Gileja. 99. 109-112. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=121>
 18. Gorodnia, N. (2014). Shidna Azia u zovnishnii politytsi SSHA [*East Asian Region in the U.S. Foreign Policy*]. Kyiv : Print-Servis, 2014. URL: http://library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/books/other/gorodnya_shidny_2014.pdf
 19. Holod, I. Yu. (2016). Evoliutsia integratsiynyh modeley u Shidniy Asii; porivnialnyi analiz [*Evolution of Integration Models in East Asia: Comparative Analysis*]. (Abstract of Ph.D. thesis), Mykolayiv.
 20. Shergin, S. O. (2015). Dylema shidnoaziyskogo regionalizmu [*Dilemma of East Asian Regionalism*]. Naukovyi Visnyk Dyplomatychnoji akademiji Ukrainy. 11 (2), 36–40.
 21. Shergin, S. O. (2015). Teoretychni zasady ta spetsyfika shidnoaziyskogo regionizmu [*Theoretical Principles and Specifics of East Asian Regionalism*]. Tsyvilizatsiyni chynnyky svitobudovy: dzerela pohodzennia, potentsial vzajemodii ta vymiry konstruktyvismy: zbirnyk naukovyh prats. Kyiv : Instytut vsesvitniroyi istorii NAN Ukrainy, 9–18.

Перша фахова стаття

УДК 94(477)134

ВИЗНАЧНІ ОСОБИСТОСТІ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Мартинчук Інна, Павлова Анна

У статті розглянуто вплив історичної особи на соціально-політичні, економічні та культурні події історії України у литовсько-руську добу. Аналіз досліджень наукового доробку окресленої проблеми, зокрема робіт М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, Л. Войтовича, О. Русиної, Ф. Шабульдо та інших дослідників дали можливість узагальнити зарубіжний і вітчизняний досвід вивчення особистості, визначити принципи діяльності литовських князів в українських землях означеного періоду. Окремих особистостям присвячені статті С. Полехова, В. Сентюновича-Бережного, Б. Бучинського, В. Ластовського, В. Щербака, В. Сергійчука.

У статті погляд зосереджено на розгляді життєвих шляхів видатних державних діячів литовсько-руської доби, які мали значний вплив на поступ українських земель. Саме дискусії між істориками щодо ролі аристократичних князівських родин в історії України викликають зацікавленість і зробили можливим висвітлення діяльності найяскравіших представників історії України та Литви XIV – середини XV ст.

У ході дослідження були виявлені різночитання в біографіях, зокрема у відомостях про дати народження, склад родин, ранні роки життя та появу на політичній арені, усунення яких стало одним із завдань дослідження.

Ключові слова: *етнічна історія України, Велике князівство Литовське, литовсько-руська доба, історична особа.*

В історії України XIV–XVI ст. значне місце займають представники аристократичних князівських родин Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а згодом – Речі Посполитої. Особа – творець історії. Цей цілком незаперечний у своїй суті вислів не завжди вважався правильним. Але змінюються часи, змінюється ставлення й наші погляди на роль особи в історичному процесі. Однак, якщо говорити про особу в історії у загальнолюдському плані, то очевидно, що вона спроможна діяти в рамках об'єктивної реальності, історичної епохи, часткою якої виступає. При такому підході стає зрозумілим, що вивчення діяльності історичної особи, особливо державних діячів, допомагає висвітленню етнічної історії певного народу, усвідомленню зв'язків ланцюга явищ і подій історичного процесу.

Як влучно зазначає О. Русина, однією з характерних рис литовсько-руської доби вітчизняної історії є її імперсональність [6, 3]. Від середини XIV

до середини XV ст. ми маємо хіба що галерею портретів (часом досить ескізних) литовських князів: Володимир та Свидригайло Ольгердовичі, Олелько Володимирович, Семен Олелькович. В історії наступного століття, як зазначав М. Грушевський, закарбувались імена лише кількох українців, котрі «гнали якусь визначну роль у публічному житті, придбали собі широкий розголос хоч би чисто офіційною дорогою, службою державі» [6, 3]. Це князь Костянтин Іванович Острозький, гетьман Великого князівства Литовського, герой московської війни та пограничної боротьби з татарами, та його син Василь-Костянтин.

Маючи цілісну й досить повну уяву про давньоруську добу, ми, на жаль, не дуже добре орієнтуємось у подіях пізнішого, ближчого до нас часу, особливо в подіях досить загадкового XIV ст., що іноді взагалі не піддаються реконструкції. Причини цього парадокса слід шукати в реаліях періоду після монгольського нашествия – руйнації традиційних підвалин життя, припиненні літописання, порушенні політико-династичних зв'язків із тими східно-слов'янськими регіонами, де ця традиція збереглася. Тож, у наявних джерелах відсутня докладна інформація щодо українських земель.

До літератури загального характеру з обраної теми можна віднести науково-популярні видання «Історія України в особах: Литовсько-польська доба» та «Історія України в особах: IX–XVIII ст.», орієнтовані на широкий читацький загал. Серед спеціальних досліджень варто назвати історико-генеалогічні дослідження «История Литовско-Русского Государства в именах и датах» Н. Іванова та «Князівські династії східної Європи» Л. Войтовича. Окремим особистостям періоду присвячені статті С. Полехова, В. Сентюновича-Бережного, Б. Бучинського, В. Ластовського, В. Щербака, В. Сергійчука. У цих працях досліджується правляча еліта Східної Європи кінця IX – початку XVI ст., а саме князі з династії Рюриковичів і Гедиміновичів, їхня роль у розвитку суспільства. Особливу увагу привернули їх персональний склад, аналіз спадкового права та шлюбної політики, вплив князів на розвиток культури, збереження державних інституцій і самої державності.

Метою цього дослідження є визначення ролі історичної особи в етнічній історії України, виявлення та усунення різночитань у життєписах видатних діячів русько-литовської доби.

Джерельну базу склали білорусько-литовські (західноруські) літописи – пам'ятки середньовічної книжності, створені у XV–XVII ст. на території ВКЛ, зокрема, «Літописець великих князів литовських», Білорусько-литовський літопис 1446 р., «Хроніка Великого князівства Литовського і Жомойтського», «Хроніка Биховця», а також історична компіляція XVII ст. «Хроніка Литовська й Жмойтська», що входить до складу хронографа «Велика хроніка». Також важливим джерелом вважаємо Густинський літопис.

У XIV ст. Велике князівство Литовське набувало форми своєїрідної федерації земель-князівств, рівноправними суб'єктами якої були й українські землі – Київське (князь Володимир Ольгердович з 1363 р.), Чернігово-

Сіверське (князь Дмитро-Корибут Ольгердович), Волинське (князь Федір Любартович), Подільське князівства (князі Кориатовичі). Однак ними правили удільні князі-намісники, які призначалися з нащадків династії Рюриковичів або членів родини литовської династії Гедиміновичів.

Задля характеристики діяльності представників князівських родів виділимо певні критерії, а саме: точне датування років життя, склад родини (батьки, брати та сестри, дружина, діти), віросповідання, сфера діяльності (посада, титул), події життя і діяльності, які пов'язані з історією українських земель.

Володимир Ольгердович – перший удільний київський князь (1362/1363–1394 рр.) з литовської правлячої династії Ольгердовичів. З визначенням років життя одразу виникає проблема. Так, Л. Войтович вказує роком народження 1331 [1, 636], Ф. Шабульдо – 1335 р. [10, 618], а інші дослідники взагалі посилаються на невизначеність часу народження [6, 144]. Точний рік смерті також невідомий, але тут дослідники сходяться, що це сталося після 1398 р.

Батько – великий князь литовський Ольгерд, мати – Марія Вітебська, зведені брати – князь Сіверський Дмитро-Корибут, князь Київський Скиргайло-Іван. Про дружину Володимира відомо лише, що її звали Анна. Володимир залишив по собі трьох синів – Олександра, Івана й Андрія, а також дочку Анастасію [1, 636].

Через те, що Володимир Ольгердович був охрещений матір'ю за православним обрядом і вихований у слов'янських звичаях і традиціях, він не сприймався як чужак і швидко знайшов спільну мову з місцевим боярством. Литовський князь відстоював інтереси князівства і користувався повагою та підтримкою населення. З часом Володимир Ольгердович іменував себе «З Божої ласки князь Київський».

Досі тривають дискусії з приводу того, як і коли Володимир зайняв київський престол. Згадка про цю подію міститься в пізньому (XVII ст.) Густинському літописі. Коротко оповівши під 1362 р. про перемогу Ольгерда над трьома татарськими царками на Поділлі, літописець додав: «Сей Ольгерд и инья руския державы во власть свою прият, и Киев под Феодором князем взят, и посади в нем Володымера, сына своего» [3, 330]. При цьому в науковій літературі за браком необхідної джерельної інформації було вказано на два можливі варіанти розвитку подій у Середньому Подніпров'ї: або Володимир Ольгердович, заступивши у Києві місцевого князя Федора, від самого початку визнавав зверхність Орди й не припиняв виплату традиційного «виходу» (данини), або ж про свої права на Київ татарські хани, за висловом М. Грушевського, «згадали і нагадали литовським князям» трохи пізніше, коли вшухли усобиці в Орді, які спалахнули на зламі 1350–1360-х рр. [2, 84].

Володимир Ольгердович був одним з ініціаторів звернення литовсько-руської еліти ВКЛ до константинопольського патріарха Філофея Коккіна

з проханням поставити київським митрополитом ієромонаха Кипріяна, посвяченого у цей сан 2 грудня 1375 р. Наступні 10 років – період тісного політичного співробітництва київського князя з митрополитом Кипріяном, під впливом якого він перебував. Взимку 1379–1380 рр. Володимир Ольгердович приєднався до очолюваної великим князем московським Дмитрієм Донським антиординської коаліції північно-руських князівств і земель. Після укладення 1385 р. Кревської династичної унії між Великим князівством Литовським і Польщею у князівстві склалася напружена ситуація між офіційною владою та антиунійною опозицією, яку очолив Вітовт. Сам Володимир прийняв бік ініціатора унії польського короля Владислава-Ягайла і брав участь у деяких військових сутичках. Однак після того як у 1392 р. Ягайло і Вітовт дійшли згоди, й останніх у званні намісника фактично став великим князем литовським, ситуація для Володимира обернулася на край несприятливу.

Прийшовши до влади у ВКЛ, Вітовт, за згодою і при підтримці Ягайла, взяв курс на політичне ослаблення та ліквідацію найбільших удільних князівств. Наприкінці 1394 р., за посередництва королівських емісарів, Володимир Ольгердович був «виведений» з Києва, отримавши натомість доволі значний уділ у Поліссі з містами Копил і Слуцьк [10, 618]. Після зміщення з Київського княжого столу Володимир Ольгердович уже не брав активної участі в політичному житті.

Отже, «білими плямами» щодо життя Володимира Ольгердовича є роки його життя, суперечливими та дискусійними моментами є датування та обставини приходу його до влади в Києві. Щодо родини, то не вистачає даних про його дружину. В цілому інформація щодо його віросповідання, державної діяльності в українській землі є достатньою і дозволяє прийти до висновку, що у Києві Володимир був у ролі провідника політики Ольгерда. Він дбав про збільшення економічної та політичної ваги Києва, розширення кордонів Київського князівства, поверненню Києву реального значення загальноруської церковної столиці.

Свидригайло Ольгердович за своє бурхливе життя встиг носити титули: Великий князь Литовський (1430–1432 рр.), Великий князь Руський (між 1432 та 1440 рр.), князь Новгород-Сіверський, Волинський князь (1440–1452 рр.). Це одна з найнеоднозначних особистостей в історії України XV ст.

Щодо років життя, то також існують розбіжності: Л. Войтович зазначає 1365/1366 рр. [1, 642], у колективній праці «Історія України в особах, IX–XVIII ст.» – 1375 р. [5, 147], О. Русина рік народження не визначає [9, 472], але дата смерті встановлена точно – 10 лютого 1452 р. По материнській лінії Свидригайло є правнуком короля Юрія I Львовича та відповідно праправнуком короля Данила. Він був наймолодшим сином великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича та його другої дружини княгині Уляни Тверської, рідний брат короля польського Ягайло [8, 326]. Першою його

дружиною була незнана з імені дочка Івана Святославича, удільного князя смоленського. Вдруге він одружився у 1430 р. з Анною, дочкою старицького князя Івана Івановича. Дітей не мав. [1, 642].

Свидригайло за наполяганням брата полишив православ'я, в якому був охрещений матір'ю, і прийняв католицьке віросповідання під іменем Болеслава у 1386 р. у Кракові. Варто додати, що щирим католиком він так і не став, був одружений на православної княжні Анні, а його найближче оточення складало переважно православні князі та бояри. Він поїхав до Угорщини, де організував боротьбу проти Ягайла та Вітовта, згодом замирився з ними, дістав Галичину та частину Сіверщини, а пізніше втік до Москви. У 1409 р. покинув московську службу і повернувся до Литви, де був схоплений і ув'язнений у Кременці, поки 1418 р. його викрав князь Дашко Острозький. З 1420 р. Свидригайло знову дістав Сіверщину, де й був до смерті Вітовта. У всіх Свидригайлових авантюрах червоною ниткою проходить те, що він завжди спирався на православних білорусів та українців. Підтримували його й литовці, які були проти інкорпорації й прагнули зберегти свою державу. Свидригайло не виявляв ні адміністративних здібностей, ні послідовності. Очевидно, українці довіряли йому як провіднику. Подальша діяльність Свидригайла буде тісно пов'язана з українськими землями.

Після смерті Вітовта литовські та руські магнати одноставно обрали Свидригайла Великим князем, Ягайло їхній вибір затвердив. Однак, польські пани на підставі того, що не брали участі у виборах великого князя, оголосили їх незаконними і наполягли на проголошенні війни. Зайняли Поділля, облягли Луцьк. Війна велася мляво, з перервами. Протистояв Свидригайлові Сигізмунд, якого теж було проголошено великим князем. На його бік стали старі литовські землі: Вільна, Троки, Ковно, Жмудь, Городно; силою забрав він і Берестя. На боці Свидригайла залишилися: Полоцька, Вітебська, Смоленські землі, Сіверщина, Київщина, Волинь, східне Поділля [8, 327].

З 1432 р. Свидригайло Ольгердович вів тривалу боротьбу з Сигізмундом за владу у Великому князівстві Литовському, в якій його підтримували українські князі, які відмовилися визнати верховенство Сигізмунда і, за твердженням літописця, посадили Свидригайла на «велике княжіння Руське» [7, 154]. Втім, ця боротьба не була суто національною, оскільки серед прихильників Свидригайла виступало чимало литовських князів і панів. У 1435 р. його війська зазнали поразки від полків Сигізмунда у битві під Вількомиром. Невдовзі на боці Свидригайла залишилось тільки Східне Поділля, він покинув Литву й повернувся лише після смерті Сигізмунда у 1440 р., отримавши у володіння Волинь і зберігши титул великого князя.

З 1440 р. аж до смерті Свидригайло жив безвіздно у Луцьку, оточений давніми слугами-русинами. М. Грушевський, розмірковуючи над феноменом їхньої відданості, через яку останні «несли за нього голову під ворожий меч і катівську сокиру», доходить висновку, що русини бачили у литовському

князеві свого вірного союзника і прихильника, а його перемога мала стати перемогою руського елемента у ВКЛ [2, 187].

Отже, вивчення біографії Свидригайла дозволяє виокремити проблемні моменти, а саме: відсутність точної дати його народження, невідоме ім'я першої дружини, невідповідність офіційного віросповідання повсякденному життю. Але наведена інформація щодо енергійної діяльності Свидригайла в українських землях, їх залучення до бурхливих подій громадянського конфлікту дозволяє стверджувати, що саме цій людині судилося стати «прапором Русі» в одному з найпомітніших спалахів руського (українського) сепаратизму – феодалних війнах 30–40-х рр. XV ст.

Олелько Ольгердович – київський удільний князь (1441/1443–1454 рр.). Роком його народження вважається 1386 р. [6, 52], смерті – 1454 р. [1, 642] або початок 1455 р. [5, 152]. Він – старший син Володимира Ольгердовича та Анни Тверської. Успадкував від батька Копильське і Слуцьке князівства. Близько 1417 р. Олелько одружився з княжною Анастасією, онучкою Дмитрія Донського, дочкою тодішнього великого князя Московського Василя Дмитровича. Цей шлюб символізував встановлення миру між двома ворогуючими сусідами – Росією і Литвою – і засвідчив високе місце нащадка Володимира Ольгердовича в ієрархії старшинства панівної династії Гедиміновичів (діти – Михайло, Семен і Варвара) [5, 152]. Щодо віросповідання, то він був православним, за родинною традицією патрунував православної церкви, особливо Києво-Печерському монастиреві, а перед смертю навіть прийняв чернецтво під іменем Алексія [1, 643].

У числі інших підписав Мельнський договір 1422 р. про укладення миру між Королівством Польським та Великим князівством Литовським і Тевтонським орденом. Користувався великим авторитетом у знаті ВКЛ. Є припущення, що його кандидатуру висунули для обрання литовським великим князем після смерті Вітовта [11, 579]. Брав участь у міжусобній війні 1430-х рр. Сигізмунд Кейстутович, здобувши перемогу і затвердившись на троні ВКЛ, ув'язнив Олелька в Кернові (нині м-ко Кярнаве, Литва), а його родину – в Утянах (нині м. Утяна, Литва). Відкрито жодних претензій на втрачене батьком Київське княжіння Олелько ніколи не висував. Є припущення дослідників Шабульдо Ф. М і Вортман Д. Я., що, коли Вітовт помер, Олелька намагалися висунути на престол як представника старшої династичної гілки. Після перевороту 1432 р., коли від влади був усунутий лідер руської партії Свидригайло і трон зайняв молодший брат Вітовта, кандидат пропольського угруповання Сигізмунд Кейстутович, Олелько до опозиції не пристав [11, 579]. Однак у 1435 р. Сигізмунд наказав ув'язнити Олелька та його родину.

Наприкінці 1440 р. великокнязівські опікуни вирішили піти на поступки опозиції, аби встановити після тривалих громадянських війн мир у державі. Київське княжіння було відновлено і як законна отчина повернуто поміркованому князю Олельку. Гілка Ольгердовичів, яку представляв

Олелько, ще з часів Володимира Київського тісно пов'язувалася з Руссю, тож її повторне утвердження на київському княжому престолі символізувало перемогу ідеї руського автономізму. Тим більше, що, на думку багатьох істориків, під владу Олелька потрапила не лише територія давньої Київщини разом із Задніпров'ям, але й Східне Поділля з містами Врацлав і Вінниця [5, 153].

Єдиною відомою подією його правління є відвідування Києва митрополитом Ісидором, котрий зупинився в місті, повертаючись із Флорентійського собору до Москви. Тоді ж Олелько виявив прихильність до церковної унії, але зрозумівши, що вона загрожує єдності православних, змінив своє ставлення до унійців. В якості київського князя патрунував православну церкву, зміцнював її економічне становище і правовий статус. Зокрема, з цією метою також вивільнив залежних від церкви людей від підсудності князівським чиновникам [11, 579]. За його правління Київське удільне князівство на Лівобережжі Дніпра межувало з Кримським ханством по річках Овеча Вода і Самара «аж до Дінця, і від Дінця по Тиху Сосну»; на півдні й південному заході його кордони тяглися від р. Мурафи вниз по Дністру до гирла Дністровського лиману, а звідти повз Очаків – аж до гирла Дніпра і далі до Тамані [5, 154].

Отже, щодо Олелька Ольгердовича невідомими залишаються точні роки життя та князювання, мало відомостей власне про саме князювання, але, спираючись на ці дані, можна стверджувати, що роки правління Олелька були сприятливими і для Києва, і для всієї Київської землі. Спираючись на місцеву знать, Олелько досяг значної автономії від центральних віленських влад, зосередивши у своїх руках військову, фіскальну, адміністративну та судову владу на чималій території.

Семен Олелькович – останній удільний київський князь (1454–1470 рр.). Роки життя – 1420–1470 рр. [1, 644]. Він – син Олелька Володимировича та дочки московського князя Василя Дмитровича Анастасії. Дружину звали Марія, вона була дочкою віленського воеводи Івана Гаштольда, з якою мав трьох дітей – Костянтина, Софію та Олександра [4, 196].

Семен продовжував політику діда й батька, спрямовану на утвердження автономії своїх володінь від великокняжого Вільна; підтримував приязні стосунки з придворною католицькою знаттю з Литви й Чорної Русі. Зокрема, він одружився на доньці Івана Гаштольда (Гоштовта), одного з найбільших литовських магнатів, опікуна малолітнього великого князя Казимира, а свою молодшу сестру Федору видав за впливового князя Гольшанського. Інтенсивні стосунки підтримувалися і з ближчими сусідами: князь Семен скріпив їх династичним шлюбом своєї сестри з молдавським господарем Штефаном Великим. Ще одним династичним шлюбом був скріплений союз з російською панівною елітою: свою дочку Софію князь видав заміж за великого князя Тверського Михайла.

У часи правління Семена Олельковича Київське князівство об'єднало у своїх межах майже всю Центральну і Східну Україну. Наприкінці 1450-х рр. за наказом князя було здійснено «обвід» південних кордонів Київського князівства, які тяглися від р. Мурафа (притока Дністра) вниз по Дністру до гирла Дністровського лиману, а звідти – повз Очаків до гирла Дніпра і Тавані, далі – Дніпром і по річках Овеча Вода і Самара «аж до Дінця, і від Дінця до Тихої Сосни» [5, 152].

За участю Семена Олельковича і киян була остаточно розгромлена у 1455 р. орда Сеїд-Ахмеда, що з 1430-х рр. панувала у межиріччі Дніпра та Дону. Частина цієї території (лівобережжя Дніпра та Ворскли і майже до його гирла) відійшла до Київського князівства. Провадив самостійну політику щодо Кримського ханату, Молдавського князівства і Великого князівства Московського. Завдяки географічному положенню свого князівства Семен Олелькович контролював значну частину дніпровського торговельного шляху, що з'єднував Північно-Східну Русь з Кримом і країнами Сходу. Київ посідав важливе місце в системі тогочасних економічних зв'язків. Київський князь охоче користувався вигодами цієї транзитної торгівлі, і навіть через два десятиріччя після його смерті московські купці згадували про збільшення ним митних зборів у Києві [6, 54].

Князь протегував православної церкви, літературним заняттям вченого гуртка при Софійському соборі, його коштом було відбудовано Києво-Печерський монастир. Діяльність Олельковичів, Семена, як і його батька, сприяла культурно-національному піднесенню в Наддніпрянській Україні з притаманними йому ренесансними тенденціями й відкритістю впливам як греко-православного світу, так і католицької Західної Європи. Здійснені в найближчому оточенні Семена Олельковича переклади зі старовірської і латинської мов низки творів філософського та науково-природничого змісту («Арістотелеві врата», «Шестокрыл», «Космографія» та ін.), а також дві нові редакції Патерика Києво-Печерського засвідчують зростання національної свідомості місцевої еліти й освічених кіл, звернення їх до власної історичної традиції, зв'язок із державницькими аспіраціями Олельковичів, їхніми спробами повернути Києву роль значного політичного і культурного центру. Раптова смерть князя Семена наприкінці 1471 р. стала формальним приводом для ліквідації Київського удільного князівства та його перетворення на воєводство [5, 155].

Як бачимо, біографія Семена Олельковича досить повно висвітлена у джерелах і літературі, у тому числі його родинні зв'язки та діяльність як київського князя, що піклувався і про захист кордонів, і про економічний та культурний розвиток князівства.

Костянтин Острозький – представник славетного роду князів Острозьких, видатний військовий і державний діяч ВКЛ, староста брацлавський (1497–1500 рр.), вінницький (1507–1516 рр.) та звенигородський (1518–1530 рр.), староста луцький та упитський, маршалок Волинської землі (1507–1522 рр.),

каштелян віленський (1511–1522 рр.), воєвода трокський (троцький) (1522–1530 рр.), Великий гетьман Литовський (1497–1500, 1507–1530 рр.). Роком народження Костянтина Івановича приблизно визначають 1460, місцем народження гіпотетично вважається Острозький замок. Дата смерті визначена точно – 10 серпня 1530 р. [1, 514].

Батьки – Іван Острозький та Марія Бельська. Костянтин одружувався двічі: уперше – з донькою новгородського воєводи, княжною Тетяною Семенівною Гольшанською, удруге – з княгинею Олександрою Семенівною Слуцькою, двоюрідною онукою останнього київського князя Семена Олельковича. Від першого шлюбу мав сина Іллю, від другого – сина Василя (Василя-Костянтина) та доньку Софію, котра померла у дитячому віці [6, 75].

Перші документальні згадки про молодого князя сягають 1486 р., коли він з'явився на столичному великокняжому дворі у Вільно. Протягом 1492–1494 рр. волинський княжич відзначився у бойових діях під час литовсько-руської війни, а з 1496–1497 рр. уже як досвідчений воїн очолив оборону українського прикордоння від татарських набігів у ролі намісника замків у Вінниці й Брацлаві [5, 155].

У листопаді 1497 р. Костянтина Острозького призначено першим гетьманом Великого князівства Литовського, щоб від імені володаря здійснювати командування над військом (доти такого поста в державі не було). Під час литовсько-московської війни 1500–1503 рр. у битві на р. Ведрош, що сталася 14 липня 1500 р., зазнав великої поразки і разом з іншими воєначальниками потрапив у московський полон, де перебував протягом семи років. За вірність король польський Сигізмунд I, котрий після смерті Олександра став польським королем і великим князем литовським, не тільки повернув йому всі колишні уряди, але й надав нові – маршалка Волинської землі та луцького старости – і обдарував новими земельними мастками. В руках князя Острозького зосередилася юрисдикція над більшістю української території, що входила до складу ВКЛ.

Після повернення з полону зусилля князя були спрямовані на відсіч татар, протистояння нападам та боротьбу з Московським князівством. Збереглися свідчення про битви гетьмана з татарами на теренах Галичини (1509 р.), Білорусі (1508, 1510, 1511 рр.), Волині (1512, 1516 рр.), Київщині (1527 р.). Блискуча перемога над татарами була одержана під м. Вишнівець на Волині (1512 р.), котра закріпила за ним славу видатного полководця. Переможно закінчилася битва над р. Ольшаниця на Київщині (1527 р.), під час якої було відбито 40 тис. бранців (за М. Бельським) і 80 тис. (за М. Стрийковським). Гучна перемога була одержана в битві з московським військом під м. Оршею (1514 р.). Проте Олександр зізнавав і поразки, зокрема від татар під м. Сокаль (1519 р.) [6, 73].

За військові заслуги тогочасні автори порівнювали князя Острозького з героями античної та священної історії. На ознаменування його заслуг перед ВКЛ Сигізмунд I змінив існуючий порядок місць у сенаті і признав за

Острозьким, як за троцьким воєводою перше місце серед світських сенаторів. 17 липня 1522 р. Костянтину було надано право запечатувати листи червоним воском, що було привілеєм коронованих осіб.

Князь вважається протектором православної церкви, документально зафіксовано його пожалування на храми і монастирі. На його клопотання у 1511 р. Сигізмунд I підтвердив право київських православних ієрархів на автономний церковний суд та адміністративне управління без втручання світської влади. Не раз обдарований за свої заслуги великими князями литовськими величезними земельними наданнями, Острозький став творцем майнової потужності одного з найбільших доменів, зайнявши наприкінці життя місце серед найбільших землевласників ВКЛ.

Отже, «білими плямами» біографії Костянтина Острозького є точна дата народження, ранні роки та початок кар'єри, але його родинні зв'язки та державна діяльність висвітлена досить повно. Він був одним з найбільш впливових магнатів Великого князівства Литовського, видатним полководцем. захисником православної віри.

Василь-Костянтин Острозький – представник славетного роду Острозьких, український князь, магнат, воєнний, політичний і культурний діяч, меценат Великого Князівства Литовського. Мав такі титули: князь острозький (1539–1608 рр.), староста володимирський, маршалок Волинської землі (1550–1608 рр.), воєвода київський (1559–1608). Рік народження визначений приблизно – 1526, а дата смерті – 13 лютого 1608 р. [1, 515]. Василь-Костянтин Острозький – син Костянтина Острозького від другого шлюбу батька з Олександрою Слуцькою. Від шлюбу з Софією Тарновською мав 3-х синів: Януша, Костянтина, Олександра та двох доньок: Єлизавету й Катерину.

Князь Василь, котрий після смерті старшого брата почав іменувати себе князівським родовим іменем «Костянтин», на відміну від свого войовничого батька, не прагнув військової кар'єри. Але він на власний кошт утримував 5-тисячний загін вершників для оборони українського пограниччя від татарських набігів. Князь обіймав також ряд адміністративних посад, відповідних його високому походженню. Зокрема, 1550 р. його призначено володимирським старостою і маршалком, тобто керівником війська Волинської землі, а з 1559 р. він отримав звання київського воєводи, на довгі роки перетворившись на володаря українського пограниччя або, як казали сучасники, «некоронованого короля Русі». Завдяки одруженню з донькою великого коронного гетьмана Софією Тарновською Острозький увійшов до найвищих придворних кіл Польщі, здобувши чималий авторитет при королівському дворі.

У спадок за дружиною Костянтин отримав чималі маєтки згаслого роду Тарновських, розташовані у Галичині і Польщі. Водночас наприкінці XVI ст. він почав інтенсивно скуповувати землі на Київщині й Брацлавщині. Річні прибутки князя Костянтина традиційно обраховують у 10 млн золотих, він мав можливість у найкоротший строк виставити 15–20-тисячне військо, яке

складалося з його власних бояр та шляхти – васалів дому Острозьких, котрі за умови служби князю з діда-прадіда мешкали на території Острозьких володінь [5, 161].

Найяскравішу сторінку в біографії Костянтина Острозького становить його меценатська діяльність. Перебравши на себе від батька світський патронат над православного руською церквою, Острозький мав великий вплив на формування її вищої ієрархії та загальні напрями політики.

Наскільки упевнено почувався князь Костянтин у ролі господаря Русі, показує промовиста деталь, засвідчена в одному з листів-звітів варшавського нунція Альберто Болоньєто. «Старий князь Острозький, – пише Болоньєто у серпні 1583 р., – виявив таку добру прихильність, що публічно заявив: якщо його патріарх не прийде до згоди з Апостольським престолом, то він і без нього сам прийде до згоди». Тобто князь Костянтин спершу прихильно поставився до унійних планів, але потім круто змінив точку зору, що в підсумку стало однією з головних причин провалу унійного задуму після Берестейського собору 1596 р. [5, 163].

Особливої уваги заслуговують освітні заходи князя, що розгорнулися з 70-х рр. XVI ст. Саме в цей час на його кошт засновуються соборні школи в Турові та Володимирі-Волинському, починає діяти школа при Києво-Печерському монастирі і, нарешті – знаменита Острозька академія, яку сучасники називали «тримовним ліцеєм» і «храмом муз». На кошт князя при академії діяла друкарня, з якої у світ вийшли славетна Острозька Біблія (1581 р.) та Буквар (1578 р.) першодрукаря Івана Федорова, а також чимало яскравих полемічних творів антиуніатського спрямування. Адже саме звідси, з двору князя Костянтина, почала своє життя полемічна літературна традиція, освітлена талантами вчених – острожан Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Дем'яна Наливайка, Мартина Броневського та ін. Нарешті, зі стін Острозької академії пішли в життя такі найпомітніші діячі першого українського національного відродження, як Захарія Копистенський та Мелетій Смотрицький, лідери церкви Іов Борецький та Іов Княгиницький, козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Щодо постаті князя маємо проблеми з датуванням років життя, в той час як родинні зв'язки, діяльність на державних посадах, власні ініціативи висвітлені докладно. Василь-Костянтин Острозький гідно продовжив справу свого батька щодо сприяння культурному та освітньому розвитку українських земель.

Отже, вивчення життєписів видатних державних діячів литовсько-руської доби дозволило виявити як досягнення, так і певні «білі плями». Найповніше в літературі висвітлена державницька діяльність представників князівських родів, що дозволяє оцінити внесок литовських князів у розвиток українських земель. Натомість роки життя (особливо роки народження), відомості про дружин і дітей, ранні роки життя та появу на політичній арені вимагають уточнення. Адже саме недостатня інформація особистісного

характеру, практично повна відсутність у дослідженнях мотиваційної складової щодо тих чи інших вчинків цих історичних діячів дозволяє визначити напрям подальшого наукового дослідження, яке є необхідним, оскільки представники литовсько-руських князівських родів відіграли значну роль як в історії України, так і в історії Литви.

Abstract

The article deals with the issues of the influence of the historical person on the socio-political, economic and cultural events of the history of Ukraine in Lithuanian-Russian period. The analysis of the researches of the scientific work of the outlined problem, in particular works of L. Voitovich, M. Hrushevsky, N. Polonskaya-Vasilenko, O. Rusina, F. Shabuldo and other researchers, gave an opportunity to generalize foreign and domestic experience of studying the personality, to determine the principles of activity of the Lithuanian princes in the Ukrainian lands of the designated period. Separate personalities are devoted to the articles of S. Polechov, V. Sentjunovich-Berezhnyj, B. Buchynsky, V. Lastovsky, V. Shcherbak, V. Serhiychuk.

In the article, we focused on considering the life paths of prominent statesmen of the Lithuanian-Russian period had a significant influence on the Ukrainian lands. The discussions between historians about the role of aristocratic princely families in the history of Ukraine have raised our interest in the problem and made it possible to highlight the activities of the most prominent representatives of the history of Ukraine and Lithuania from the XIV – the middle of the XV century.

In the course of the study there were discrepancies in biographies, namely in the information about the dates of birth, the composition of their families, the early years of life and the appearance on the political arena, which we tried to eliminate in our study.

Key words: *ethnic history of Ukraine, the Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian-Russian era, historical person.*

Аннотация

В статье рассматривается проблема влияния исторической личности на социально-политические, экономические и культурные события истории Украины в Литовско-русский период. Анализ исследований научного наследия означенной проблемы, в частности работ Л. Войтовича, М. Грушевского, Н. Полонской-Василенко, А. Русиной, Ф. Шабурдо и других исследователей позволили обобщить зарубежный и отечественный опыт изучения личности в истории, определить принципы деятельности литовских князей в украинском землях указанного периода. Изучению отдельных личностей посвящены статьи С. Полева, В. Сентюновича-Бережного, Б. Бучинского, В. Ластовского, В. Щербака, В. Сергийчук.

В статье внимание сосредоточено на рассмотрении жизненного пути выдающихся государственных деятелей литовско-русского периода,

которые оказали значительное влияние на судьбу украинских земель. Именно дискуссии между историками о роли аристократических княжеских семей в истории Украины вызвали нашу заинтересованность проблемой и сделали возможным освещение деятельности ярких представителей истории Украины и Литвы XIV – середины XV в.

В ходе исследования были выявлены разночтения в биографиях князей, а именно в сведениях о дате рождения, составе семей, ранних годах жизни и причин появления на политической арене, вопросы, которые мы пытались поднять в своем исследовании.

Ключевые слова: этническая история Украины, Великое княжество Литовское, литовско-русский период, историческая личность.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 649 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні, 1993. 535.
3. Густинская летопись *Полное собрание русских летописей*. Санкт Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. 377 с.
4. Иванов Н. М. История Литовско-Русского государства в именах и датах (Держава Гедиминовичей): Историко-генеалогическое исследование-обобщение. Книга 1. Санкт Петербург : Книга, 2003. 300 с.
5. Історія України в особах: IX–XVIII ст. Авт. кол.: В. Замлинський (керівник), І. Войцехівська, Н. Герасименко, Б. Яремченко. Київ: Вид-во «Україна», 1993. 396 с.
6. Історія України в особах: Литовсько-польська доба. Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін. Київ : Україна, 1997. 272 с.
7. Полное собрание русских летописей. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва : Наука, 1975. 241 с.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. Велике Литовсько-Руське князівство. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 608 с.
9. Русина О. Свидригайло Ольгердович. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил–С. 944 с.
10. Шабельдо Ф. М. Володимир Ольгердович. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. 688 с.

11. Шабульдо Ф. М., Вортман Д. Я. Оленько Володимирович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 7: Мл–О. 728 с.*

References

1. Voitovych, L. (2000). *Kniazivski dynastii skhidnoi Yevropy (kinets IX – pochatok XVI st.): sklad, suspilna i politychna rol. Istoryko-henealohichne doslidzhennia [The princely dynasties of eastern Europe (end of IX – the beginning of the XVI century): composition, constellation and political role. Historical and genealogical research]*. Lviv : Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha.
2. Hrushevskiy, M. S. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy: v 11 t., 12 kn.; [redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in.]. T. 4: XIV–XVI viky – vidnosyny politychni [History of Ukraine-Rus. T. 4. XIV–XVI centuries – political relations]*. Kyiv : Nauk. Dumka.
3. Hustynskaia letopys (1843). *[Gustynskogo chronicle]*. Polnoe sobranie russkykh letopysей. Sankt Peterburh: Tipohrafiya Эдуарда Пратса, Т. 2.
4. Yvanov, N. M. (2003). *Ystoria Lytovsko-Russkoho hosudarstva v ymenakh y datakh (Derzhava Hedymynovychei): Ystoryko-henealohycheskoe yssledovanye-obobshchenye [History of the Lithuanian-Russian state in names and dates (State of Gedimino-Vichy): Historical-genealogical research-generalization]*. Knyha 1. Sankt Peterburh : Knyha.
5. *Istoriia Ukrainy v osobakh: IX–XVIII st. (1993). [History of Ukraine in persons. IX–XVIII centuries]*. Avt. kol.: V. Zamlynskyi (kerivnyk), I. Voitsekhivska, N. Herasymenko, B. Yaremchenko. Kyiv : Vyd-vo «Ukraina».
6. *Istoriia Ukrainy v osobakh: Lytovsko-polska doba (1997). [History of Ukraine in persons: Lithuanian-Polish era]*. Avt. kolektyv: O. Dziuba, M. Dovbyshchenko, O. Rusyna (uporiad. i avt. peredm.) ta in. Kyiv: Ukraina.
7. *Polnoe sobranie russkykh letopysей. Tom 32. (1975). Khronyky: Lytovskaia y Zhmoitskaia, y Bykhovtsa. Letopysy: Barkulabovskaia, Averky y Pantsyrnoho [Complete collection of Russian chronicles. 32. Tom Chronicle: Lytovskaya and Zhmoitskaya, and Byhovtsa. Chronicles: Barkulabovskaya, Averky and Pantsyrnoho]*. Moskva : Nauka. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov02.htm>.
8. Polonska-Vasylenko, N. (1995). *Istoriia Ukrainy: U 2 t. T. 1. Velyke Lytovsko-Ruske kniazivstvo. [History of Ukraine: In 2 t. T. 1. Great Lithuanian-Rus principality]*. Kyiv : Lybid.
9. Rusyna, O. (2012). *Svydryhailo Olherdovych [Svidrigailo Olgerdovich]*. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv : Nauk. dumka. T. 9: Pryl–S.
10. Shabuldo, F. M. (2003). *Volodymyr Olherdovych [Volodymyr Olgerdovich]*. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv : Nauk. dumka, T. 1: A–V.

11. Shabuldo, F. M., Vortman, D. Ya. (2010). Olelko Volodymyrovych [*Olelko V.*]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv : Nauk. dumka, T. 7: МІ–О.

УДК 93/94(477)

ПОСТАТЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ У ПАМ'ЯТТЄВОМУ ДИСКУРСІ

Теміров Богдан

Метою дослідження є аналіз відображення постаті С. Бандери в історичній пам'яті. В його основу покладені загальнонаукові та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-біографічний) методи. Особистість провідника ОУН(б) розглянута на тлі дефініції «історична пам'ять».

Показано, що поряд із критичним ставленням до особистості лідера українських націоналістів в Україні вона досить широко меморіалізується. Водночас географія місць вишанування постаті С. Бандери доволі нерівномірна, переважає більшість їх розташована у західних областях України.

Досліджено науковий вимір пам'яті. Радянська концепція трактувала український націоналізм як «найбільшого ворога українського народу», мало місце не лише таверування С. Бандери як небажаної персони, але й її забуття. У сучасному науковому середовищі в цілому склався його узагальнений образ. Судження щодо діяльності С. Бандери коливаються від згерізованих до поміркованих, але більшість дослідників сходяться в думці про його відданість українській національній справі.

Неоднозначні оцінки постаті С. Бандери представлені у мемуарній літературі. Особи з його близького оточення відзначають патріотизм, відданість справі, організаційний хист, вихованість та інтелігентність. Опоненти апелюють до рис, які характеризували С. Бандеру як занадто амбітного, не здатного на демократичні методи діяльності. З огляду на контрверсійність постать С. Бандери цілком обросла міфами. Політичний міф про нього укладається у поняття «бандерофобія», яке застосовується для позначення потенційної загрози найближчим сусідам від виявів самобутніх рис українського народу. Наголошено, що незважаючи на палкі дискусії, постать С. Бандери міцно увійшла в історичну пам'ять українців.

Ключові слова: історична пам'ять, Степан Бандера, місця пам'яті, науковий вимір, мемуари, міфи.

Історія боротьби за українську незалежність багата на визначні події. Результат визначала не лише епоха, а й люди, котрі їх скеровували. До таких відноситься Степан Бандера. В'язень німецьких таборів і жертва НКВС, він присвятив не один десяток років боротьбі за українську державність. На його честь називають вулиці, встановлюють монументи, нагороджують посмертно званням «Герой України». В Україні сформовано потужний пласт історичної пам'яті про лідера ОУН(б). З'ясування пам'яттєвого виміру Степана Бандери є важливим з точки зору дискусій, котрі циркулюють в українському громадянському та науковому середовищі.

На сьогоднішній день підготовлено чимало досліджень, присвячених постаті С. Бандери. Вони стосуються певних етапів біографії політичного діяча, де висвітлене його особисте життя паралельно з політичною діяльністю. Безпосередньо цій постаті в пам'яттєвому контексті фрагментарно присвячені праці Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Трофимовича, В. Футали [7; 12; 24; 25]. У дослідженнях цих авторів опосередковано висвітлені аспекти сучасних колективних уявлень про провідника ОУН(б). Незважаючи на дослідницький резонанс, наразі не створені конкретні праці, сфокусовані на пам'яттєвому контексті постаті С. Бандери. Водночас сучасний інтелектуальний простір потребує систематизації та узагальнення різномірної інформації щодо діяльності одного з найрезонансніших українських діячів ХХ ст. Тому метою даного дослідження є аналіз виявів історичної пам'яті щодо особистості С. Бандери. Вивченню проблеми сприятимуть писемні (історіографічні джерела, мемуари, періодичні видання) та речові (пам'ятники, музейні експонати) джерела.

Історична пам'ять – багатовимірне соціокультурне явище. Виразним її об'єктом в українському вимірі виступає Степан Бандера. Враховуючи надзвичайну контрверсійність цієї постаті, не дивно, що довкола неї точиться чимало дискусій. Головна базується на сучасному сприйнятті його політичної діяльності. А воно обертається навколо двох діаметрально протилежних характеристик: герой чи зрадник.

Історична пам'ять знаходить своє відображення, передусім, у громадських практиках і нормах. Коєморация (спорудження музеїв, встановлення свят, установка пам'ятників) є найважливішим елементом державної політики та інструментом розбудови нації. В Україні С. Бандері встановлено 42 пам'ятники. Вони розташовані у п'яти областях – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій, Рівненській. Найбільша кількість пам'ятників – 19 – представлена у Львівській області, у Тернопільській наявні 11 меморіальних об'єктів, в Івано-Франківській області розташовано 9 пам'ятників, у Рівненській – 2, у Хмельницькій – один [2]. В обласних центрах розташовано 4 пам'ятники, у селах – 13, решта встановлені у невеликих містах. Із 42 пам'ятників лише два були створені на кошти приватних осіб. Пам'ятник С. Бандері у місті Кременець (Тернопільська область) був побудований на кошти Володимира Чуба, підприємця, який

подбав про матеріальні та організаційні питання. Монумент у місті Бучач також зведений на кошти приватних підприємців.

В Україні, як і в інших державах, склалася багаторічна традиція називати вулиці, проспекти, провулки іменами відомих історичних постатей. На даний момент в Україні є вулиці імені Степана Бандери в одинадцяти областях, провулки – у трьох, проспекти – у двох областях. Вулиці імені С. Бандери наявні у 67 населених пунктах. Найбільше їх у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Житомирській областях. За межами України вулиця імені Степана Бандери є в Лос-Анджелесі (США), певний час така ж вулиця знаходилась у м. Грозний (Російська Федерація).

Ще одним традиційним способом увічнення визначної особи є створення музеїв. У світі діють шість музеїв Степана Бандери, п'ять з яких функціонують в Україні – у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях, один створено у Лондоні. Найбільший музейний об'єкт – Історико-меморіальний музей Степана Бандери – функціонує в с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області. Історія його відкриття яскраво ілюструє діапазон пристрастей навколо одного лише імені цього українського діяча. 15 жовтня 1989 р. в Старому Угриніві було встановлено березовий хрест і проведено велелюдне віче. З ініціативи СНУМу був закладений пам'ятний камінь на родинному обійсті у День Героїв, в останню неділю травня 1990 р. 14 жовтня того ж року тут постав перший в Україні пам'ятник С. Бандері. Але 30 грудня на цьому місці пролунав потужний вибух, який зруйнував монумент. 30 червня 1991 р. з нагоди 50-ліття проголошення Акту відновлення Української держави в рідному селі С.Бандери відбулося відкриття нового пам'ятника, який за 10 днів було знищено. 17 серпня 1992 р. було урочисто відкрито третій, цього разу бронзовий, пам'ятник провіднику ОУН. Того ж року в уцілілій частині родинного помешкання розпочав свою діяльність музей С. Бандери. Відкриття експозиції у новітньому музейному приміщенні відбулося 30 грудня 2000 р. [5]. Отже, знадобилося 11 років для започаткування повноцінного музею одного з лідерів національно-визвольних змагань в українських землях. Ці події повною мірою відображають напруженість суспільно-політичної ситуації довкола уявлень про українського діяча.

Серед форматів історичної пам'яті важливе місце посідає історична наука, що прагне достовірного уявлення про минуле. Протягом другої половини ХХ ст. спостерігаємо кілька світоглядних розворотів щодо вивчення діяльності С. Бандери. У середовищі радянських істориків другої половини ХХ ст. виникло пропагандистське кліше «українсько-німецькі націоналісти». Прибічники української незалежності проголошувалися «колабораціоністами», «зрадниками», «запроданцями» і «найманцями» імперіалізму. Лейтмотивом публікацій радянських авторів стали тези про колаборацію українських націоналістів з нацистами, звинувачення у тероризмі та злочинах проти людяності [3; 4]. Самостійницький рух подавався як інспірований

звоні, тлумачився як політичний і кримінальний бандитизм, що був далекий від інтересів населення і не мав міцної соціальної бази [6, с. 123]. У радянській політиці пам'яті активно працювала формула: забуття – кращий спосіб покарання. Погляд на С. Бандеру в радянській науковій традиції був дуже опосередкованим, адже саме його ім'я практично не згадувалося взагалі, мусіювалася лише категорія «українські буржуазні націоналісти».

Завершення активної фази боротьби ОУН і УПА та перенесення центру націоналістичної діяльності за межі України сприяли активізації вивчення історії ОУН в еміграції. Оскільки більшість еміграційних дослідників були різною мірою причетні до організації, то їхні праці мали переважно апологетичний характер. Значна частина їх міститься в ґрунтовних збірках статей з історії ОУН, серед яких, зокрема, колективна праця «Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН». Окремо слід відзначити ґрунтовніші праці керівників націоналістичного руху В. Мартинця та Л. Ребета. У монографії «Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н.», виданій у 1949 р., В. Мартинець показав передумови та обставини створення ОУН [14]. Головною ідеєю іншого дослідження цього автора «Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму», що була підготовлена у 1954 р., є протиставлення ідейно-політичної платформи ОУН ідеям Д. Донцова. У виданій у Мюнхені в 1964 р. праці «Світла і тіні ОУН» Л. Ребет засудив політичну і стратегічну лінію свого попередника на посаді Крайового провідника [20]. Найґрунтовнішою роботою такого типу є студія П. Мірчука «Нарис історії Організації Українських Націоналістів», яка стала єдиним комплексним дослідженням українськими еміграційними істориками ОУН міжвоєнного періоду [16]. Ця монографія надзвичайно насичена фактами, але не вичерпує проблеми.

Незважаючи на істотний внесок інтелектуалів з української діаспори, мусимо погодитися з твердженням В. Сергійчука, що цей доробок не може повністю задовольнити науковців. За його словами, написані «по гарячих слідах, ці праці, звичайно, позначені відчутною пропагандистською декларативністю і односторонністю» [22, 4]. При цьому слід узяти до уваги, що автори з діаспори були обмежені в історичних джерелах, оскільки не мали можливості опрацьовувати архівні матеріали з радянських архівосховищ. В результаті до початку 1990-х рр. вивчення постаті С. Бандери залишалося далеким від наукової об'єктивності.

Із здобуттям Україною державної незалежності історія визвольного руху в Україні стала однією з найбільш популярних серед науковців і публіцистів. Значний попит з боку читацької аудиторії, зняття значної частини перешкод у доступі до архівних документів зумовили цілу зливу публікацій. На концептуальне осмислення діяльності українських націоналістів у воєнний період спрямовувалися публікації М. Ковалю, С. Кульчицького [10; 12]. Ці та інші фахівці займали україно-центричну, водночас помірковану позицію у питанні історичної оцінки діяльності українського національно-визвольного

руху воєнної пори. О. Лисенко, В. Гриневиц у статті, присвяченій українському самостійницькому руху, аналізуючи перебіг подій, пов'язаних із спробами державотворчої діяльності у роки окупації, дійшли висновку, що він програв боротьбу фізично, але не історично [13, 333]. М. Коваль у розлогіій статті «Друга світова війна та історична пам'ять» зачепив проблему визначення місця ОУН в Другій світовій війні на теренах України. Долучившись до загальної полеміки, що спалахнула півстоліття тому щодо ролі ОУН у Другій світовій війні та взаємин її провідників з нацистами, він висловився достатньо критично, зауваживши, що ОУНівські керманічі ніби не помічали, що Третій Райх, включивши Україну до великонімецького простору, зняв з порядку денного питання української державності. Як наслідок, на його думку, ОУНівці не змогли досягти жодної поставленої мети, а їхнє протистояння з радянськими силовими структурами обернулося трагедією для пересічних жителів західноукраїнських земель [9, 3–19].

Нового імпульсу науковим пошукам з історії українського Руху Опору надало оприлюднення у 2005 р. результатів роботи створеної у 1997 р. групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА [17]. У «Фаховому висновку робочої групи істориків», зокрема, показано, що уява про С. Бандеру як авторитарного діяча цілком пов'язана з поширенням ним власної ідеї в середовищі ОУН. Для довершення такого його образу окремі публіцисти з числа прихильників ОУН(м) однозначно стверджують про несприйняття ним демократичних цінностей у масштабах Організації, а тим паче, держави. Зрозуміло, як кожен керівник, С. Бандера прагнув домінування власної політичної сили, проте ніколи не перетворював це на головну мету. Сформульований ним принцип «нашою перемогою є перемога наших ідей» реалізовувався на практиці – утворений у червні 1941 р. уряд (Українське державне правління) складався з керівників різних політичних сил [17].

Останнім часом навколо постаті С. Бандери почали виникати розвінчувальні факти з його біографії. Такі сенсації стали доступними завдяки розширенню джерельної бази та проблематики досліджень. Професор Гарвардського університету Сергій Плохій у 2017 р. опублікував книгу «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду» [19]. Праця подає авторську версію вбивства С. Бандери у жовтні 1959 р. Дослідник стверджує, що С. Бандера був заздалегідь попереджений про замах. Йому пропонували поїхати з Мюнхена, але Бандера відмовився. За версією С. Плохія, в оточенні очільника ОУН(б) був подвійний агент, котрий працював на КДБ та ОУН одночасно.

Отже, за майже три останні десятиліття сформувався потужний шар дослідницької літератури, проте переважно вона стосувалася різних аспектів історії ОУН та УПА загалом. В цілому на сьогодні сформований узагальнений образ С. Бандери, якому науковці дають доволі протирічливі характеристики. Сучасними українськими науковцями вивчений життєвий

шлях діяча, етапи його політичної активності, світоглядні орієнтири, мотиви його прихильності до співпраці з нацистською Німеччиною тощо. Оціночні судження щодо діяльності С. Бандери коливаються від згероїзованих до поміркованих, але більшість сучасних дослідників сходяться у поглядах щодо його відданості українській національній справі.

Мемуари – це втілена на папері історична пам'ять конкретних осіб. Щодо особи С. Бандери представники найближчого його оточення залишили потужний шар писемних спогадів. Авторами є однокласник Я. Рак, соратники по ОУН М. Климишин, П. Мірчук та інші, а також представники молодого покоління ОУНівців, що піднялося вже за межами України [20; 8; 15]. Як зауважує Л. Ребег, завдяки реалістичному погляду на справи С. Бандера тривалий час утримував лідерство в ОУН. На його думку, той мав чітке уявлення про міжнародну політичну ситуацію, яка склалася під час Другої світової війни. Йому добре було відомо про те, що в Європі не було системи противаг, а політична перевага була на боці Німеччини. Тому він був орієнтований саме на союз із нею. Спогади містять і критичні зауваження щодо діяльності С. Бандери. На думку Є. Стахів, ОУН(б) прагнула побудувати національну диктатуру і цим самим підкорити українській державі українську націю. Є. Стахів відзначив: «Бандера хотів повертати назад до тоталітаризму, що було погано для українського народу. Отже той, хто хоче зводити пам'ятник Бандері, той бажає повертатись до тоталітаризму». Є. Стахів був одним із тих, хто не розділяв генеральну лінію ОУН і по прошестю багатьох років [23, 129–130].

Загалом у мемуарній літературі представлені неоднозначні оцінки постаті С. Бандери. Особи з його близького оточення відзначали такі риси як патріотизм, відданість справі, організаційний хист, вихованість та інтелігентність. Опоненти, навпаки, апелюють до рис, які характеризували С. Бандеру як лідера тоталітарного типу, занадто амбітного, не здатного на демократичні методи діяльності.

Стосовно С. Бандери не лише існують прогалини у знанні, а вони обростають міфами. Більшість їх беруть коріння у радянській добі, а нині використовуються в антиукраїнській пропаганді, зокрема в контексті інформаційної війни Росії проти України, через що розвінчання його набуває особливого значення. Формувалися вони, передусім, у середовищі опонентів як С. Бандери, так і ОУН в цілому. Міфи щодо постаті С. Бандери зумовлені неповнотою знання, намаганням експлуатувати його образ для ідеологічної обробки колективної свідомості. Це той випадок, коли навмисне перекручування фактів не тільки формувало неправдиве знання про погляди, політичні орієнтири очільника визвольної боротьби, але й негативно впливало на професійну науку, допускаючи довільне поводження з минувшиною. Політичний міф про С. Бандеру укладається у поняття «бандерофобія», яке застосовується для позначення потенційної загрози найближчим сусідам, передусім полякам і росіянам, від виявів самобутніх рис українського

народу [1]. Сформувалася парадоксальна ситуація: на тлі загального неволоніння історичною інформацією вкорінився вкрай негативний образ «бандерівців» як уособлення найгірших рис українців. Насадження т. зв. бандерофобії переслідує мету створення негативного іміджу України.

Отже, історична пам'ять виступає вагомою складовою сучасної історичної науки, оскільки вона є відбитком усталених у конкретному суспільстві уявлень про минуле, що істотно впливає на його світоглядні позиції. В цілому постать Степана Бандери міцно увійшла в історичну пам'ять українців, а також наших сусідів. Вона репрезентується на різних її щабелях – від загальнодержавного до місцевого рівня, від наукового формату до аматорського. Попри всі дискусії в українському середовищі та за його межами ім'я Степана Бандери є символом українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр.

Abstract

The aim of the study is analyse the reflection of the figure of S. Bandera in historical memory. It bases on general scientific and special historical (problem-chronological, historical-comparative, historical-biographical) methods. The identity of the conductor of the OUN(b) considered in the background of the definition of «historical memory».

It is shown that along with the critical attitude to the personality of the leader of Ukrainian nationalists in Ukraine, it is widely used. At the same time, the geography of places of honouring the figure of S. Bandera is quite uneven, the vast majority of them are located in the western regions of Ukraine.

The scientific measurement of memory is investigated. The Soviet concept interpreted Ukrainian nationalism as «the greatest enemy of the Ukrainian people», there was not only the branding of S. Bandera as an undesirable person, but also its oblivion. In the modern scientific environment as a whole there was a generalized image of S. Bandera. Judgments concerning the activities of the Bandera range from thereon to moderate, but most researchers agree about his dedication to the Ukrainian national cause.

Ambiguous estimates of the figure of S. Bandera are presented in the memoir literature. Persons from his close circle note patriotism, dedication, organizational talent, good breeding and intelligence. Opponents appeal to the features that characterized S. Bandera as too ambitious, not capable of democratic methods of activity. Given controversy figure of Stepan Bandera is densely overgrown with myths. Political myth about him fit into the concept of «banderita», which is used to represent a potential threat to the immediate neighbours of the manifestations of the distinctive features of the Ukrainian people. It is noted that despite the heated discussions, the figure of S. Bandera firmly entered the historical memory of Ukrainians.

Key words: *historical memory, Stepan Bandera, places of memory, scientific dimension, memoirs literature, myth.*

Аннотація

Целью исследования является анализ отображения фигуры С. Бандеры в исторической памяти. В его основу положены общенаучные и специальные исторические (проблемно-хронологический, историко-сравнительный, историко-биографический) методы. Личность лидера ОУН (б) рассмотрена на фоне дефиниции «историческая память».

Показано, что наряду с критическим отношением к личности лидера украинских националистов в Украине она достаточно широко мемориализуется. В то же время география мест увековечивания фигуры С. Бандеры довольно неравномерная, подавляющее большинство их находится в западных областях Украины.

Исследовано научное измерение памяти. Советская концепция трактовала украинский национализм как «величайшего врага украинского народа». В случае С. Бандеры в СССР проводилась специальная политика памяти, которая заключалась не только в очернении нежелательной персоны, но и ее забвении. В современном научном сообществе в целом сложился обобщенный образ С. Бандеры, которому ученые дают достаточно противоречивые характеристики. Суждения о деятельности С. Бандеры колеблются от героизированных до умеренных, но большинство современных исследователей сходятся в мысли о его преданности украинскому национальному проекту.

Неоднозначные оценки личности С. Бандеры представлены в мемуарной литературе. Лица из его близкого окружения отмечают патриотизм, преданность делу, организационный талант, воспитанность и интеллигентность. Оппоненты апеллируют к чертам, которые характеризовали этого деятеля как слишком амбициозного, не способного на демократические методы деятельности. Личность С. Бандеры с учетом ее конroversийности плотно обросла мифами. Политический миф о нем заключается в понятие «бандерофобии», которое применяется для обозначения потенциальной угрозы ближайшим соседям от проявлений самобытных черт украинского народа. Отмечено, что несмотря на жаркие дискуссии, фигура С. Бандеры прочно вошла в историческую память украинцев.

Ключевые слова: историческая память, Степан Бандера, места памяти, научное измерение, мемуары, миф.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В'ятрович В. М. Бандера: старі та нові міфи. URL : <http://mynule.com/articles/chotiri-mifi-pro-stepana-banderu>
2. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL : http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244910406.
3. Дмитрук К. Є. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів : Каменяр, 1981. 327 с.

4. Замлинський В. Тавровані презирством народу. Київ : Політвидав України, 1974. 96 с.
5. Історико-меморіальний музей Степана Бандери. URL : <https://museum-bandera.if.ua/main.php?m0prm=2&m1prm=3>
6. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. URL : <http://ukrskr.com.ua/lvivska/lvivska-oblast-u-roki-velikoyi-vitchiznyanoyi-viyini>
7. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН): Аналітичний огляд. Київ : Інститут історії України, 2003. 64 с.
8. Климишин М. В поході до волі. Торонто, 1975. 429 с.
9. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. Київ : Інститут історії України, 1999. 75 с.
10. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
11. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПІЕНД, 2013. 600 с.
12. Кульчицький С. В. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. Київ : Наукова думка, 2005. 495 с.
13. Лисенко О. Є., Гриневич В. А. Український самостійницький рух в роки німецько-радянської війни. 1941–1945 рр. *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України*. Т. 2. Київ : Наукова думка, 2004. С. 307–333.
14. Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму. Вінніпег, 1954. 200 с.
15. Мірчук П. Зустрічі з Степаном Бандерою. Львів : Афіша, 2006. 496с.
16. Мірчук П. Нариси історії ОУН: В 2 т. Т. 1: 1920–1939 р. Київ : Українська видавнича спілка, 2007. 540 с.
17. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ : Наукова думка, 2005. 53 с.
18. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ : Інститут Історії НАН України, 2004. 598 с.
19. Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. Київ : КСД, 2017. 512 с.
20. Посівнич Д. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали. Тернопіль : Астон, 2008. 496 с.
21. Ребет Л. Світла і тіні ОУН. URL : https://spavedfront.io.ua/s97717/lev_rebet_quotesvitla_i_tini_ounquot
22. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Вид-во худ. Літ-ри «Дніпро», 1996. 496 с.
23. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя. Київ : «Рада», 1995. 318 с.

24. Трофимович В. Степан Бандера у спогадах та публіцистиці актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2009_17/trofym.pdf
25. Футала В. Постать Степана Бандери в історіографії та сучасній історичній пам'яті. *Український визвольний рух*. Зб. 20. Львів, 2015. С. 56–73.

References

1. Viatrovych, V. M. *Bandera: stari ta novi mify [Bandera: old and new myths]*. URL : <http://mynule.com/articles/chotiri-mifi-pro-stepana-banderu>
2. Derzhavnyi reistr nerukhomykh pamiatok Ukrainy [*State register of immovable monuments of Ukraine*]. URL : http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244910406.
3. Dmytruk, K. Ye. (1981). *Pryrecheni: Burzhuazno-natsionalistychni ta uniatski provokatory na posluhakh fashyzmu ta imperialistychnoi reaksii [Condemned: Bourgeois-nationalist and uniate provocateurs on the services of fascism and imperialist reaction]*. Lviv : Kameniar, 327.
4. Zamlynskyi, V. *Tavrovani prezyrstvom narodu [Taken by the contempt of the people]*. Kyiv : Polityvydav Ukrainy, 1974. 96 s.
5. Istoryko-memorialnyi muzei Stepana Bandery [*Historical and Memorial Museum of Stepan Bandera*]. URL : <https://museum-bandera.if.ua/main.php?m0prm=2&m1prm=3>
6. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. Lvivska oblast [*History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Lviv region*]. URL : <http://ukrssr.com.ua/lvivska/lvivska-oblast-u-roki-velikoyi-vitchiznyanoyi-viyni>
7. Kasianov, H. V. (2003). *Do pytannia pro ideolohiiu Orhanizatsii Ukrainykykh Natsionalistiv (OUN): Analitychnyi ohliad [On the issue of the ideology of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN): An Analytical Review]*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 64.
8. Klymyshyn, M. (1975). *V pokhodi do voli [In the march to the will]*. Toronto, 429.
9. Koval, M. V. (1999). *Druha svitova viina ta istorychna pamiat [World War II and historical memory]*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 75.
10. Koval, M. V. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939–1945 rr.) [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]*. Kyiv : Alternatyvy, 336.
11. *Kultura istorychnoi pamiat: yevropeiskyi ta ukrainskyi dosvid [Culture of historical memory: European and Ukrainian experience]* / Zah. red. Yu. Shapoval (2013). Kyiv : IPIEND, 600.
12. Kulchytskyi, S. V. (2005). *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii: Istorychni narysy [Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army: Historical Essays]*. Kyiv : Naukova dumka, 495.
13. Lysenko, O. Ye., Hrynevych V. A. (2004). *Ukrainskyi samostiinytskyi rukh v roky nimetsko-radianskoi viiny. 1941–1945 rr. [Ukrainian independence v roky nimetsko-radianskoi viiny. 1941–1945 rr.]*

- movement during the German-Soviet war. 1941–1945].* Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi. Radianskyi proekt dlia Ukrainy. T. 2. Kyiv : Naukova dumka, 307–333.
14. Martynets, V. (1954). Ideolohiia orhanizovanoho y t. zv. volevoho natsionalizmu [*Ideology organized and so on. willful nationalism*]. Vinnipeg, 200.
 15. Mirchuk, P. (2006). Zustrichi z Stepanom Banderoiu [*Meetings with Stepan Bandera*]. Lviv : Afisha, 496.
 16. Mirchuk P. (2007). Narysy istorii OUN V 2 t. T. 1: 1920–1939 r. [*Essays on the history of the OUN*]. Kyiv : Ukrainska vydavnycha spilka, 540.
 17. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii: Fakhovi vysnovok robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vvychennia diialnosti OUN i UPA (2005) [*Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Professional conclusion of the working group of historians at the Governmental Commission for the study of the activities of the OUN and the UPA*]. Kyiv : Naukova dumka, 53.
 18. Patryliak, I. (2004). Viiskova diialnist OUN(B) u 1940–1942 rokakh [*Military activities of the OUN (B) in 1940–1942*]. Kyiv : Instytut Istorii NAN Ukrainy, 598.
 19. Plokhii, S. (2017). Ubyvstvo u Miunkheni. Po chervonomu slidu [*Murder in Munich. On the red track*]. Kyiv : KSD, 512.
 20. Posivnych D. (2008). Zhyttia i diialnist Stepana Bandery: dokumenty i materialy [*Life and activity of Stepan Bandera: documents and materials*]. Ternopil : Aston, 496.
 21. Rebet, L. Svitla i tini OUN [*The light and shadow of the OUN*]. URL : https://spavedfront.io.ua/s97717/lev_rebet_quotsvitla_i_tini_ounquot
 22. Serhiichuk, V. (1996). OUN-UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy [*OUN-UPA during the war years. New documents and materials*]. Kyiv : Vyd-vo khud. Lit-ry «Dnipro», 496.
 23. Stakhiv, Ye. (1995). Kriz tiurny, pidpillia y kordony. Povist moho zhyttia [*Through prisons, undergrounds and borders. The Tale of My Life*]. Kyiv : «Rada», 318.
 24. Trofymovych, V. Stepan Bandera u spohadakh ta publitsystytsi aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii [*Stepan Bandera in memoirs and journalism urgent problems of national and world history*]. URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/apvvi/2009_17/trofym.pdf
 25. Futala, V. (2015). Postat Stepana Bandery v istoriografii ta suchasnii istorychnii pamiaty [*The size of Stepan Bandera in historiography and modern historical memory*]. Ukrainskyi vyzvolnyi rukh. Zb. 20. Lviv, 56–73.

УДК 929.7(477) «18/19»

ПЛАКАТНА ГРАФІКА МІЖВОЄННОЇ ДОБИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Ковшарова Олена, Касьянова Наталя

Роль плаката у формуванні радянської пропаганди важко переоцінити. Тривалий час він залишався головним візуальним засобом агітації за утопічне комуністичне суспільство, сприяв формуванню світогляду та поведінки людей. Політика і мистецтво СРСР взаємопов'язані та взаємозалежні, і застосування творів як візуальної пропаганди сприяло досягненню політичних цілей партії та вождя. Інша справа, що заангажоване мистецтво часто мало меншу художню цінність, оскільки не виражало естетичних переживань його творця. Співвідношення мистецтва та політики залежить насамперед від визначення пріоритетів, і в СРСР цим пріоритетом була політика, а не естетика. Отже, метою роботи є дослідження плакатів, створених протягом 1920–1930-х рр., як історичних джерел і особливих зразків візуальної комунікації, спрямованої на здійснення пропагандистсько-ідеологічного впливу. А у висновках буде цілком зрозуміла що влада СРСР досконало володіла технікою «промивання мозку», а мистецтво слугувало «ідейній переробці трудящих у дусі соціалізму». Жертви тоталітарної пропаганди вірили в неймовірне – безкласовий устрій чи комунізм через 20 років, і не бачили очевидного – проведення прискореної індустріалізації, голодомору 1932–1933 рр. і грубих порушень прав людини.

Ключові слова: мистецтво, плакат, політика, пропаганда.

Уміння інтерпретації оточуючих подій дає можливість людині не замислюватися над тим, як саме вони відбуваються, а критично мислити в різних сферах діяльності. Візуальне сприймання, а потім й осмислення світу суб'єктом – це процес тяжкий і важливий, адже ми конструємо у своїй свідомості концепти, ґрунтуючись на асоціаціях чи певних традиціях розкодування символів, покажчиків, зображень, закладених у нашій свідомості навіть поза усвідомленим нами бажанням або небажанням. Ключовими компонентами в процесі візуальної комунікації є взаємозв'язок між автором твору й суспільством. У будь-якому випадку результатом такої комунікації обов'язково має стати досягнення конкретного ефекту, впливу на аудиторію. А якщо така форма комунікації, що спрямована на поширення фактів, аргументів та інших відомостей, впливає на суспільну думку на користь певної справи, то ми зіштовхуємося з пропагандою. У зв'язку з цим, вивчення і дослідження мистецтва як засобу масової інформації, залишається надзвичайно актуальною справою [4, 7].

Мистецтво плаката привертало увагу багатьох українських та іноземних дослідників і мистецтвознавців (Авраменко А. В. [1], Г. Демосфенова, А. Нурок, Н. Шантико [5], Лассвел Гарольд [7]), та все ж фундаментальних праць, де б в повному обсязі було висвітлено це питання, не було. Переважна більшість розвідок із даної тематики обмежувалась роботами альбомного характеру з вступними статтями або монографічними дослідженнями про окремо взятих митців, які в своїй творчості звертались до плаката. Практично першим дослідником саме радянської друкованої графіки стала Н. Бабуріна, що опублікувала чималу кількість робіт і показала жанрове розмаїття плаката кінця XIX – початку XX ст. [2]. Багатий ілюстративний матеріал видань та аналітичне дослідження творів виявив Л. Владич у своїй монографії «Майстри плаката» [3]. Щодо останніх досліджень, в Україні виходили праці із загальних питань у 2000-х роках. Важливі для нашого дослідження теоретичні засади пропагандистських елементів у радянському плакаті містяться у статті А. В. Авраменко, де автор звертається до творів агітаційного мистецтва періоду становлення і зміцнення тоталітарного режиму СРСР, розглядає перехід від авангарду до соцреалізму в образотворчому мистецтві на прикладі плаката і визначає його роль у радянській пропаганді довоєнних років [1].

У даній статті обґрунтовано поняття «пропаганда» та проаналізовано шість плакатів, створених протягом 1920–1930-х рр. Порівняння плакатів окремих художників і різних періодів дає змогу довести, що плакатна графіка була активним засобом в агітаційній практиці. Отже, метою нашого дослідження є з'ясування цілей влади в СРСР та актуальних проблем громадян через призму плакатів, а також розкриття потенціалу останніх в якості історичного джерела.

Джерелами даного дослідження виступили плакати, які є особливими зразками візуальної комунікації, спрямованої на здійснення пропагандистсько-ідеологічного впливу. Саме вони виходили найбільшими тиражами, і в них були помітними суперечності між реальним життям людей і соціалізмом. Великі постаті «радянської людини», зображені на цих плакатах, «Дніпрогеси», шахти та шахтарі, чоловікоподібні жінки – все це мало нести розуміння тріумфальності і гордості за державу в кожний мозок. Проте в деяких зразках можна помітити і скритий сенс, що обережно вкладав художник. Ці зразки наразі зберігаються в державних музеях Російської Федерації та приватних колекціях. Також вони опубліковані в мережі інтернет і доступні широкому загалу.

У всі часи талант митця був доказом величч, непохитності й легітимності влади. Мистецтво завжди виконувало певні політичні функції, і твори талановитих художників, скульпторів, архітекторів були вагомими аргументами у руках владної верхівки. Твори допомагали маніпулювати свідомістю громадян, а їх розглядали як інструмент для задоволення духовних потреб людей і як засіб керування ними. Пропаганда найяскравіше виявляється в

образотворчому мистецтві тоталітарних держав, до яких належав і Радянський Союз. Вивчення її ролі в мистецтві СРСР особливо актуальне в контексті дослідження історії України та деміфологізації певних її аспектів, зокрема способів запровадження методу соцреалізму. Обраний період був перехідним, знаковим для становлення радянського режиму; відображення цього перелому спостерігається і в художній сфері: зміна мистецької парадигми з авангарду на соцреалізм [1, 72].

Насамперед необхідно дати визначення поняттю «пропаганда». Хоча існує багато варіантів його трактування, всі вони містять такі ключові слова, як «маніпулювання», «керування», «формування поглядів», «вплив на мислення та дії людей». Отже, пропаганда використовує інформацію та знання для контролю над масами та створення певних суспільних настроїв, стимулювання до відповідних дій. Тож її застосовували і застосовуватимуть у всьому світі, як мінімум, у формі реклами. Особливістю ж тоталітарних держав є підпорядкованість пропаганди єдиному політичному центру (у СРСР – Комуністичній партії) та практика терору для знищення будь-якої «інакшості» у тих випадках, коли ідейний вплив не діє. Ефективна пропаганда має такі засади: завоювання віри населення, простота і повторення ідей (найчастіше за допомогою гасел), використання символів (конкретних образів-знаків ідей, дій і речей) та пов'язування їх із заявами пропагандистів, спотворення й приховування «невигідних» фактів, обман, цензура. Інструментами пропаганди є навіювання, підштовхування до певних дій, натяжки, непрямі формулювання ідей, звертання до бажань суспільства, елемент авторитету. Навіювання може базуватись на опозиціях «краще–гірше» чи «друг–ворог». Окрім засобів масової інформації, поставленій меті служать різноманітні написи, будівлі, статуї, зображення, музика, публічні заходи тощо, адже вони мають вплив на світогляд людини і можуть сприяти виникненню та зміцненню лояльності мас перед владою – єгипетським фараоном чи римським цезарем, німецьким фюрером чи радянським вождем [1, 73–74].

Проаналізуємо зразки радянських агітаційних плакатів із 1920-х рр., тобто періоду становлення й утвердження держави СРСР та її пропагандистської машини, цілям якої слугували й авангардні мистецькі течії, – до 1930-х рр. як епохи встановлення художньої монополії соцреалізму. О. Маренков у плакаті «В вогні світової соціальної революції пролетаріат порве пута неволі. Нехай живе Комуністичний Інтернаціонал – факел повстання народів усього світу» (1921), хоч і зображає пролетаря в темному фартусі та з «вогнем революції» в руках, однак вносить у його образ виразні українські риси барокового штибу: шаровари, шаблю, козацькі вуса. Враховуючи, що епоха бароко асоціюється в українців із козацькою звитягою, пробудженням національної свідомості, боротьбою за визволення, простежуємо ототожнення «червоного» революціонера зі славетним козаком, романтизацію образу радянського пролетаря, ідеалізацію революції. На практиці ж пролетаріат «порвав пута» однієї неволі – імперської та потрапив

у тенета іншої – радянської. Прославляння Комінтерну на початку 1920-х рр. сприяло поширенню ідей інтернаціонального соціалізму, адже В. Ленін обіцяв «перемогу комунізму у всьому світі» та «заснування Всесвітньої Федеративної Республіки Рад».

Плакати А. Страхова-Браславського «Раскрепощенная женщина, строй социализм!» (1926) та «Виконаймо вугільну п'ятирічку за три роки» (1931), окрім передачі свого основного повідомлення, зображають взірці, на які мали орієнтуватися радянські громадяни: чоловікоподібна жінка – трудівниця та активістка, сильний чоловік-шахтар. У їхніх очах проступає безмірна віра в соціалістичні ідеї та рішучість, готовність служити ідеалам партії, принести себе в жертву заради побудови соціалізму. Саме такі люди були потрібні для утвердження режиму. Варто зазначити, що насправді багато людей віддали своє життя, будуючи «Дніпрогеси» для «найкращої, найщасливішої країни» чи обстоюючи власний погляд на мистецтво.

Проаналізувавши згадані плакати, нам стають зрозумілими нові завдання мистецтва – підміна реальності, що потребує повернення класичної зображальної системи та життєствердного пафосу, який не є притаманним авангарду. Отже, головною метою художньої культури стало створення і поширення тих цінностей, котрі сприяли формуванню нової, радянської людини.

У 1930-ті рр. під впливом зміни політичної та суспільної ситуації значно розширюється тематичний репертуар і жанрова основа плакатного мистецтва. Його художня мова знаходить новий стиль – соцреалізм. Перед плакатом постала проблема сучасного позитивного героя, нової композиційної форми, співзвучної до нового змісту суспільного життя. Яскравим прикладом виступають плакати Дейнеки. І хоча сферою найбільшого тяжіння для нього став живопис, творча еволюція майстра розпочалася з інтенсивної роботи в галузі плакату. Для вирішення окреслених завдань майстер був готовий морально і технічно, що і зумовило його успішне і швидке становлення як плакатиста. Але перші плакатні роботи майстра – «Виконаємо соціалістичний договір» (1930 р.), «Ми вимагаємо загального обов'язкового навчання!» (1930 р.) – ще не мають характерної для цього виду мистецтва образності, тяжіють до механічно збільшеної журнальної ілюстрації, оснащеної дещо роздрібненим, предметно-оповідним фоном, на якому великими розмірами виділено фігури піонерів. Причому ключем до з'ясування агітаційного змісту кожного з листів служить не стільки головний, образотворчий елемент твору, а напис, який його супроводжує. Робота під назвою «Хто більше, хто краще» (1930 р.) відтворює сцену ударної праці колгоспників, які змагаються в полі, і являє собою знайомий тип багатосюжетної композиції, частини якої врівноважені за допомогою лінійно-просторового ритму.

Таким чином, плакати демонстрували, що у всіх цих діях проявлялася всеосяжна тріумфальність, менталітет перемоги над аграрною відсталістю старої імперії, її анархічною неорганізованістю та недисциплінованістю.

Радянському суспільству рішуче і надовго стверджувалося, що після років революції, руїни і Громадянської війни, радянські республіки під керівництвом Й. Сталіна знайшли абсолютно нові життєві підстави та перспективи на майбутнє. Тому «успіх» і «перемога» стали ключовими словами тієї епохи, причому створювалася можливість вказати на реально досягнуті успіхи, що виникли певним чином від обраної перспективи (Перша і Друга п'ятирічки, стаханівський рух передовиків виробництва тощо). Ці, виведені із пропагованих фактів економічного розвитку, «тріумфи» не тільки тягли за собою «синдром ігри на перевищення», коли кожну велику «перемогу» хотіли перевершити ще більш великим успіхом. Вони поширювалися і на повсякденність, створюючи враження покращання життя кожної людини. Дійсність же була в тому, що реальні доходи робітників порівняно з дореволюційним періодом знизилися, а великі будови могли бути здійснені тільки ціною суттєвого обмеження споживання. Проте в суспільній думці такі теорії не грали жодної ролі. У цілому покоління зміцнилося уявлення про те, що піднесення 1930-х рр. з тогочасним загальноекономічним прогресом і соціально-політичними послабленнями (вільний час, відпустка, дозволя) насправді слід пояснювати стабільністю державної політики та особистими заслугами Й. Сталіна [6, 100].

Перспективи вивчення проблеми пов'язані з аналізом важливого і не менш цікавого фактору художника-плакатиста, який мав виконувати держзамовлення. Проте в деяких творах, навіть тоді, коли це не має вираження в сюжеті, є таємне звернення до глядача, яке збуджує в ньому активність думки. З цього постають питання про ставлення художників до влади і суспільства. Подальші дослідження необхідно спрямувати на вивчення постатей художників, їхніх умов роботи і проблем.

Abstract

The role of the poster in the formation of Soviet propaganda cannot be overstated. For a long time it remained the main visual means of propaganda for utopian Communist society, contributed to the formation of attitudes and behaviour of people. Politics and art of the USSR interrelated and interdependent, and the use of art as visual propaganda promoted the political goals of the party and the leader. Another thing is that way affiliated with art often had less artistic value because it expressed an aesthetic experience of its Creator. The ratio of art and politics depends primarily on the definition of priorities in the Soviet Union this priority was politics, not aesthetics. Thus, the aim of this work is to study the posters, created during the 1920's–1930's. as historical sources and specific examples of visual communication aimed at the implementation of propaganda and ideological influence. And at the end we will be assured that the government of the USSR had mastered the technique of «brainwashing», and the art served as «ideological processing workers in the spirit of socialism.» Victims of totalitarian propaganda believed incredible – esclusivi system or communism in 20 years and

not see the obvious – carrying out rapid industrialization, the famine of 1932–1933 and gross violations of human rights.

Key words: *art, poster, politics, propaganda.*

Аннотация

Роль плаката в формировании советской пропаганды трудно переоценить. Долгое время он оставался главным визуальным средством агитации за утопическое коммунистическое общество, способствовал формированию мировоззрения и поведения людей. Политика и искусство СССР взаимосвязаны и взаимозависимы, и применение произведений как визуальной пропаганды способствовало достижению политических целей партии и вождя. Другое дело, что zaangażированное искусство часто имело меньшую художественную ценность, поскольку не выражало эстетических переживаний его создателя. Соотношение искусства и политики зависит прежде всего от определения приоритетов, и в СССР этим приоритетом была политика, а не эстетика. Итак, целью работы является исследование плакатов, созданных в течение 1920–1930-х гг., как исторических источников и особых образцов визуальной коммуникации, направленной на осуществление пропагандистско-идеологического влияния. А в заключении будет понятно, что власть СССР в совершенстве владела техникой «промывания мозга», а искусство служило «идейной переработке трудящихся в духе социализма». Жертвы тоталитарной пропаганды верили в невероятное – бесклассовый строй или коммунизм через 20 лет, и не видели очевидного – проведение ускоренной индустриализации, голодомор 1932–1933 годов и грубых нарушений прав человека.

Ключевые слова: *искусство, плакат, политика, пропаганда.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А. В. Радянський плакат 1920–1930-х рр. як засіб пропаганди. Київ : Наукові записки НаУКМА, 2010. Т. 101: Теорія та історія культури. С. 66–76.
2. Бабурина Н. Н. Советский политический плакат. Москва: Советский художник. 1984. Ч. I–III. 342 с.
3. Владич Л. В. Майстри плаката. Київ : Мистецтво, 1989. 150 с.
4. Сысоев В. П. Александр Дейнека. Москва : Арт-Родник, 2010. 100 с. URL: http://art.liim.ru/hr/hr24_04_1.html
5. Демосфенова Г., Нурок А., Шантико Н. Советский политический плакат. Москва : Советский художник, 1962. 442 с.
6. Лукьянов М. В. Искусство плаката. Москва : Юный художник, 2003. 32 с.
7. Советский политический плакат. Коллекция плакатов Серго Григоряна. URL: <http://www.redavantgarde.com/>

8. Lasswell H. The Strategy of Soviet Propaganda. Proceedings of the Academy of Political Science. URL: <http://www.rc-analitik.ru/file/%7B3975cf7e-f0c8-4039-84e7-fc326ece1b5d%7D>

References

1. Avramenko, A. V. (2010) Radianskyi plakat 1920–1930 rr. Yak zasib propagandy [*Soviet poster of the 1920s–1930s as a means of propaganda*]. Kyiv : Naukovi zapysky NaUKMA, 2010. T. 101: Teoriia ta istoriia kultury. P. 66–72.
2. Baburyna, N. N. (1984). Sovetskyi polytycheskyi plakat [*Soviet political poster*]. Ch. I-III. Moskva: Sovetskyi khudozhnyk.
3. Vladych L. (1989) Maistry plakata [*Masters of the poster*]. Kyiv : Mystetstvo.
4. Sysoev V. P. (2010) Aleksandr Deineka. URL: http://art.liim.ru/hr/hr24_04_1.html
5. Demosfenova H., Nurok A., Shantyko N. (1962) Sovetskyi polytycheskyi plakat [*Soviet political poster*]. Moskva : Sovetskyi khudozhnyk.
6. Lukianov M. V. (2003) Iskusstvo plakata [*Poster art*] Moskva : Yunyi khudozhnik.
7. Sovetskyi polytycheskyi plakat. Kolleksiya plakatov Serho Hryhoriana URL: <http://www.redavantgarde.com/>
8. Lasswell H. The Strategy of Soviet Propaganda. Proceedings of the Academy of Political Science. URL: <http://www.rc-analitik.ru/file/%7B3975cf7e-f0c8-4039-84e7-fc326ece1b5d%7D>

Відомості про авторів

Бойко Микола Корнійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Центрально-Східної Європи навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного університету імені Григорія Сковороди.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов.

Касьянова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Ковшарова Олена Валеріївна – магістрант спеціальності «Історія та археологія» Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Ломако Людмила Іллівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та управління освітою Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Мартинчук Інна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Мелькесцев Кирило Ігорович – аспірант кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Омельченко Поліна Сергіївна – аспірант кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ.

Павлова Анна Євгеніївна – магістрант спеціальності «Історія та археологія» Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Петров Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету телекомунікацій.

Петрова Інна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Теміров Богдан Юрійович – випускник магістратури Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Федоренко Євгеній Вікторович – аспірант навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Філас Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Хортицької національної академії (м. Запоріжжя).

Шандра Ірина Олександрівна – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і всесвітньої історії Харківської державної академії культури.

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Науковий журнал
№ 1 (62), 2018

Редактор
Технічний редактор

Л. О. Серікова
Д. К. Островський

Підписано до друку 14.06.2018
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 12,32
Тираж 100 прим. Зам. № 32

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.